

БЕЛЕТРИСТИКАТА В АРХИВИТЕ
Подборът на факти и документи
в научното изследване

Сборникът е осъществен по проекта „Фикционално и документално в българската проза на XIX век. Аналогии с чуждестранната литература“, финансиран от ФНИ, № КП-06-М 70/2 от 13.12.2022.

На корицата

Анонимен „Часослов“ от началото на XVIII век, НБИВ – 92(76), л. 44а

Държател: Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив

Сборникът се разпространява безплатно и в дигитален формат може да се намери свободно на адрес: <https://ilitizda.com/library>

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

ЕЛЕКТРИСТИКАТА
В **А**РХИВИТЕ

Подборът на факти и документи
в научното изследване

Сборник с научни изследвания

Съставители и редактори

Андриана Спасова

Николай Желев

Славея Неделчева

Анна Алексиева

Бойка Илиева

Надежда Александрова

София, 2024

© Андриана Спасова, Анна Алексиева, Бойка Илиева,
Надежда Александрова, Николай Желев, Славея Негел-
чева, *съставители*, 2024

проф. дфн Николай Чернокожев, доц. д-р Мария Калино-
ва, *научни рецензенти*

© Стела Славова, *художник на корицата*, 2024

© Издателски център „Боян Пенев“ –
Институт за литература при БАН, 2024

ISBN: 978-619-7372-84-7

В изданието е използван шрифтът **Libra Serif Modern**
на Стефан Пеев, www.localfonts.eu

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни гуми / 11

НИКОЛАЙ АРЕТОВ (Институт за литература – БАН)
Поезия и истина. Вазовите любови в стихове и документи / 17

РАЯ ЗАИМОВА (Институт за балканистика с Център по тракология – БАН)
Архивите говорят: паметта за забравените творци / 35

ЕЛЕНА АЗМАНОВА-РУДАРСКА (ЮЗУ „Неофит Рилски“)
Хождение по архивите, или оптимистично за литературнобиографичното писане / 49

МАРГАРИТА СЕРАФИМОВА (Институт за литература – БАН)
Портрет на изследователя като писател / 69

ПЛАМЕН АНТОВ (Институт за литература – БАН)
Българският „добър дивак“ – политически проекции, гържавотворен потенциал / 87

НАДЕЖДА АЛЕКСАНДРОВА (СУ „Св. Климент Охридски“)
История, повестност, художество: за самостоятелните допълнения на Софроний Врачански в ръкописа на „Систима и религия мохамеданския“ / 121

НЕДКА КАПРАЛОВА (Институт за литература – БАН)
Различните лица на паметта: три примера от спомените на български жени от края на XIX век / 139

МАРИЯ ПИЛЕВА (Институт за литература – БАН)
Кореспонденцията на г-р Албърт Лонг / 155

НЕВЕНА МИХОВА (Институт за литература – БАН)
Провокацията „Смесна китка или годишно периодическо списание“ / 197

ДЕСИСЛАВА УЗУНОВА (СУ „Св. Климент Охридски“) „СЛОВО РА(ДИ) ПРОЧЇТАНИЕ КНИГИ“ в българската ръкописна традиция през XVIII век (НБКМ 322, НБКМ 687) / 217

СИМЕОН СИМЕОНОВ (Институт за балканистика с Център по тракология – БАН)
Белетристиката в архивите на Хаитянската революция (1790 – 1830) / 229

ЦВЕТАН РАДУЛОВ (Научен архив – БАН)
Възрожденското книжовно-документално наследство и развитието на архивното дело в България / 247

НЕВЕНА ГРАМАТИКОВА (НБКМ – БИА)
Личната книжна колекция на видинския османски първенец Идрис паша / 271

ЛОРА ХАРАЛАМБИЕВА (СУ „Св. Климент Охридски“) Италианското литературно наследство от 18. век: дигитализирани архиви / 311

СВЕТАНА КАРАДЖОВА (Институт за литература – БАН)
Архивът като модус на паметта / 325

АНДРИАНА СПАСОВА (Институт за литература – БАН)
География на приключението (по автобиографичния разказ на Партений Павлович) / 347

НИКОЛАЙ ЖЕЛЕВ (Институт за литература – БАН)
Преговорът на „Нещастна фамилия“ като манифест на заващата се нова литература / 371

СЛАВЕЯ НЕДЕЛЧЕВА (Институт за балканистика с Център по тракология – БАН)
Образът на Скендербег в поемите на авторите Наум Фрашери и Григор Пърличев. Ролята на героизма за албанското и за българското възрожденско движение / 385

За авторите / 399

CONTENTS

OPENING REMARKS / 11

NIKOLAY ARETOV (Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

TRUTH AND FICTION. VAZOV'S LOVE LIFE IN POEMS AND DOCUMENTS / 17

RAIA ZAIMOVA (Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences)

ARCHIVES SPEAK: THE MEMORY OF FORGOTTEN WORKS / 37

ELENA AZMANOVA-RUDARSKA ("Neofit Rilski" University of Applied Sciences, Blagoevgrad, Bulgaria)

A WALK THROUGH THE ARCHIVES, OR OPTIMISTICALLY FOR LITERATURE-BIOGRAPHICAL WRITING / 51

MARGARITA SERAFIMOVA (Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

PORTRAIT OF THE RESEARCHER AS A WRITER / 73

PLAMEN ANTOV (Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

THE BULGARIAN "GOOD SAVAGE" – POLITICAL PROJECTIONS, STATE-BUILDING POTENTIAL / 91

NADEZHDA ALEXANDROVA (Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria)

STORY, NARRATION, FICTION: ON SOFRONIY VRACHANSKI'S ORIGINAL FRAGMENTS IN THE MANUSCRIPT OF "SISTIMA MOHAMEDANSKAYA AND RELIGIA IH" (THE MUHAMMADAN SYSTEM AND THE RELIGION OF THE MUSLIMS) / 127

NEDKA KAPRALOVA (Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

THE DIFFERENT FACES OF MEMORY: THREE EXAMPLES FROM THE MEMORIES OF BULGARIAN WOMEN FROM THE END OF THE 19TH CENTURY / 147

MARIA PILEVA (Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

THE CORRESPONDENCE OF DR. ALBERT LONG / 165

NEVENA MIHOVA (Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

THE PROVOCATION “SMESNA KITKA OR ANNUAL PERIODICAL MAGAZINE” / 209

DESI SLAVA UZUNOVA (Sofia University “St. Kliment Ohridski”)

“SERMON ABOUT THE READING OF THE BOOKS” IN THE BULGARIAN 18TH CENTURY’S MANUSCRIPT TRADITION / 231

SIMEON SIMEONOV (Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences)

FICTION IN THE ARCHIVES OF THE HAITIAN REVOLUTION (1790 – 1860) / 245

TZVETAN RADULOV (Scientific archive, Bulgarian Academy of Sciences)

THE REVIVAL LITERARY AND DOCUMENTARY HERITAGE AND THE DEVELOPMENT OF ARCHIVES IN BULGARIA / 267

NEVENA GRAMATI KOVA (The National Library “St. St. Cyril and Methodius”)

THE PERSONAL MANUSCRIPT BOOK COLLECTION OF THE OTTOMAN PRINCE IDRIS PASHA OF VIDIN / 293

LORA HARALAMBIEVA (Sofia University “St. Kliment Ohridski”)

THE ITALIAN LITERARY HERITAGE OF THE 18TH CENTURY: DIGITALIZED ARCHIVES – WOMEN WRITERS / 335

SVETLANA KARADZHOVA (Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

THE ARCHIVE AS A MODUS OF MEMORY / 345

ANDRIANA SPASOVA (Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

A GEOGRAPHY OF THE ADVENTURE (BASED ON THE AUTOBIOGRAPHICAL STORY BY PARTHENIUS PAVLOVICH) / 371

NIKOLAY ZHELEV (Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

THE PREFACE OF “NESHTASTNA FAMILIYA” (“MISERABLE FAMILY”) AS A MANIFESTO OF THE EMERGING NEW LITERATURE / 397

SLAVEYA NEDELICHEVA (Institute of Balkan Studies and Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences)

THE IMAGE OF SKENDERBEG IN THE POEMS OF THE AUTHORS NAIM FRASHERI AND GRIGOR PARLICHEV. THE ROLE OF HEROISM IN THE ALBANIAN AND BULGARIAN REVIVAL MOVEMENTS / 411

ABOUT THE AUTHORS / 435

УВОДНИ ДУМИ

Настоящият сборник е замислен и осъществен в рамките на научния проект за млади учени „Фикционално и документално в българската проза на XIX век. Аналогии с чуждестранната литература“ с подкрепата на Фонд „Научни изследвания“, КП-06-М 70/2 от 13.12.2022 г. Скромната заявка на екипа (А. Спасова, Н. Желев, Сл. Неделчева) да заинтригува българската филологическа общност с темата за взаимодействието между факт и фикция, мит и история, документ и литература, срещна интереса и колегиалното сътрудническо на учени от националното дружество „Българското общество за проучване на XVIII век“. В резултат на съвместната ни работа стана възможно реализирането на интердисциплинарна научна конференция „Белетристиката в архивите. Подборът на факти и документи в научното изследване“ на 27 март 2023 г. Събраните и рецензирани статии тук са разширени варианти от изнесените доклади.

Идеята за заглавието на конференцията и на последвалия сборник отвежда към подходите на Натали Зимън Дейвис, разгърнати в книгата ѝ „Белетристиката в архивите“ (1997), и размишленията на Джорджо Агамбен в „Идеята за проза“ (1985). В двете монографии са използвани различни методологии, търсеци „средината“ на “versus” и “prosus”, на факт и фикция – мярата между двете в съвременния изследователски текст. Проведената конференция беше насочена към учени и докторанти, които се вълнуват от темата за степенята на добросъвестност при употребите на документалния материал в научни интерпретации на исторически събития и личности от периода на Просвещението в Европа и

Балканите. Друг важен тематичен център, който провокира интереса на участниците, е ролята на интерпретативното ехо. Какъв ефект може да има една непрецизна първоначална употреба или злоупотреба с документалните източници и доколко този тип четене води до по-дълбоки нива на изкривяване на тълкуванията в по-ново време. Така поставените тематични ядра отвориха по-широк времеви хоризонт на научните изследвания, обхващащ периода между XVIII и XX век.

Събитието се проведе в хибриден формат (в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и в платформата „Зуум“) и даде възможност да се включат с доклади и изказвания представители от различни институции – Института за литература, Института за балканистика с център по тракология, Научния архив към Българската академия на науките, Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Югозападния университет „Неофит Рилски“, Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Поставените разнородни проблеми и широкият времеви обхват на текстовете предопредели тяхната условна подредба. Читателят сам открива в отделните научни наблюдения новоформираните връзки, които извеждат на преден план диалога между трудносговоримите критически интерпретации. Включените в изданието разработки засягат както по-цялостно и теоретично осмисляне на ключови представи, така и се съсредоточават върху конкретни въпроси и анализ на произведения. Една част от изследванията са насочени към бележитостите в архивите, намесите и подбора на издадените документи, възрожденското книжовно-документално наследство, връзката между историческите и художествените произведения, преплитането на фикционално и документално, особеностите на би-

ографичното и автобиографичното писане. Темите на статиите в настоящото издание преобладаващо са в областта на българската оригинална и преводна литература. Те се простират от старобългарската ръкописна традиция (Д. Узунова) през южнославянското и италианско книжовно наследство от XVIII в. (А. Спасова, Л. Хараламбиева), българската възрожденска и нова литература (Н. Аретов, Ел. Азманова-Рударска) и чуждестранните литературни аналогии (М. Пилева, С. Симеонов, Сл. Неделчева, Св. Караджова, Цв. Радулов) до най-новата литература и съвременното осмисляне на изследователските подходи (М. Серафимова).

Любопитната тема за поезията, истината и любовните авантюри е поставена и разгърната чрез Иван-Вазовото творчество и Иван-Шишмановата анкета с цел да се види как документите обогатяват възможните интерпретации и водят до нови прочити на познати стихотворения и как в (пре)издаването на автентичните свидетелства личат следите от намеси и купюри (Н. Аретов). Сериозно място заемат интерпретациите, отнасящи се до българската словесност и култура през XIX век (Пл. Антоф, Н. Александрова, Н. Капралова, М. Пилева, Н. Михова, Н. Желев). Както исторически, така и концептуално са анализирани възрожденските рефлексии на фигурата на „добрия дивак“ веднъж през национално-идеологическия модус, взимайки под внимание двата ключови за българите документа „История славяноболгарская“ и „Търновската конституция“, и втори път в съпоставителен план с фигурата на американския индианец (Пл. Антоф). Критическото осмисляне на трите понятия – история, повестност и художество – може да се проследи чрез задълбочения анализ на „Система мохамеданския и религия их“

и авторските допълнения на Софроний Врачански (Н. Александрова).

Друг акцент в сборника е свързан с българската мемоаристика, публицистика и епистоларна култура. Авторите ни карат да се замислим за някои съвсем нееднозначни и важни въпроси, като например как може да проследим сближаванията и отдалечаванията на различните гледни точки на пишещия за и коментирация своя контекст; до каква степен свидетелската памет не е вторично положена; как критическата рецепция предзадава и отговаря на жанровите конвенции през епохата на Българското възраждане. Проблемът за субективния характер на паметта и конструирането на големия исторически наратив за Нова България е анализиран чрез три по-малко познати примера от спомените на Елисавета Караминкова, Султана Рачо Петрова и Анна Станчова (Н. Капралова). Ценни литературноисторически размишления са посветени на уловените различия между частната и официалната кореспонденция на американския мисионер д-р Албърт Лонг; за писмата като граничен жанр между литература и документалистика, за цензурираните автентични документи по време на комунистическото управление в България (М. Пилева). Продължава да вълнува съвременния читател и темата за хибридната жанрова същност и калейдоскопичността на Петко-Славейковата „Смесна китка“ – пример за възрожденско издание, което остава предизвикателство за научната рефлексия (Н. Михова).

Интерпретацията на „Автобиография“ (1757) на Пармений Павлович обособява метафората картографиране на приключенията, за да открие две фигури – на религиозния (православен) човек и на пътуващата по света личност (А. Спасова). Прочитът на „Нещастна фамилия“ (1860) на Васил Друмев засяга

отново темата за мястото на паратекста и манифестната функция на преговора като провокиращ новия тип читателски нагласи и предвещаващ настъпващия нов етап на оригинална белетристика (Н. Желев). Съпоставителният анализ между две емблематични за българския и албанския национализъм поеми – „Скендербей“ (1861) на Григор Пърличев и „История на Скендербег“ (1898) на Наум Фрашери – допринася за известно релативизиране на етноцентричните идеологически нагласи и спомагане за приемането на „другия“ (С. Неделчева).

В центъра на вниманието на част от текстовете беше ръкописното документално наследство, което даде повод да се впишат различни литературноисторически и извороведски гласове към маркираната проблематика. Монографията на Иван Грозев е конкретният повод да бъдат предложени пред хуманитарната общност ключови посоки за обсъждане – как циркулират фактите в текстовете и междутекстовите хоризонти, как тяхното охудожествяване е предизвикателство за научните дирения, какво е мястото на литературните полемки и усъмняването в автентичната информация, по какъв начин архивното наследство оформя пъзела на един „биографичен сглоб“ (Ел. Азманова-Рударска). В сборника се изследва и ролята на архивните масиви, развитието на фотографията и връзката с чуждестранните архивохранилища от възрожденския период (Цв. Радулов); ориенталската книжнина и личната ръкописна колекция на Идрис паша (Н. Граматикова), женската литературна гласност (Ада Негри) в контекста на съвременните дигитални архиви, възможностите пред виртуалния читател и трансформирането на класическия хартиен носител (Л. Хараламбиева); за разказите на първите мисионери и реконструирането на контекста посредством архивните докумен-

ти на Конгрегацията за разпространение на вярата (Св. Караджова), за говорещите архивни материали на редица творци като Христо Ясенов, Анна Каменова и конструираната мозайка от културни събития в живота на Георги Й. Ненов (Р. Заимова).

Надяваме се, че книгата ще ви подкани да надникнете в нея и по страниците ѝ ще намерите онази провокираща любопитството ниша, която водеше екипа ни при работата по нейното издаване. Съставителите изказват сърдечната си благодарност към всички участници в конференцията, както и към колегите от „Българското общество за проучване на XVIII век“, Института за литература при Българската академия на науките и разбира се, Издателския център „Боян Пенев“, които помогнаха идеята за продуктивен научен обем да се реализира в настоящото книжно и дигитално издание. Да си пожелаем само архивите да продължат да служат като научно изкушение, което да провокира нови интерпретации и нови интелектуални открития.

Приятно четене!

От съставителите

**ПОЕЗИЯ И ИСТИНА.
ВАЗОВИТЕ ЛЮБОВИ В СТИХОВЕ
И ДОКУМЕНТИ**

Николай Аретов

Институт за литература, Българска академия на науките

**TRUTH AND FICTION.
VAZOV'S LOVE LIFE IN POEMS
AND DOCUMENTS**

Nikolay Aretov

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The paper deals with the love life of the great Bulgarian poet Ivan Vazov and the way his personal experience appears in literature. Such a connection between the poet's love life and his published poems is something new in the Bulgarian context. From different documents we now know the women that were in love affairs with Vazov, some of them (but not all of them) were mentioned in his poems, mostly without their names. Some of them were married or foreigners, and this generated tension with the moral norms of the time and with the patriotic ideas of the poet.

Keywords: Ivan Vazov, love poems, personal experience in literature, documents, editing of documents, private letters, memoirs

Литературната история свързва появата на новобългарската поезия с 40-те години на XIX в., като споменава някои по-ранни опити от предишните десетилетия (Павел Дуванлийски, Христофор Жефарович, Димитър Попски, Неофит Рилски, Неофит Бозвели...). По това време – 40-те – 70-те години на XIX в. – поетите, за които се очаква любовта да бъде сред основните им вдъхновения, рядко се насочват към подобни теми. Не са известни любовни стихове на повечето възрожденски поети: Г. Раковски, Д. Чинтулов, К. Миладинов, Р. Жинзифов, Н. Козлев, Л. Каравелов, Ст. Стамболов. Доста плахи и единични са навлизанията в темата на В. Попович, Хр. Ботев, Д. Великсин, както и на отделни представители на т. нар. гаскалска поезия, а „анакреонтични“ стихове на Найден Геров остават непубликувани. Голямото изключение е младият Петко Славейков.

Поезията винаги се създава по някакви предварително съществуващи образци; особено характерно е това при първите опити, когато доминира желанието да се догонят неща, да се запълнят някакви отсъствия. Връзката с конкретни лични преживявания, особено при любовните стихове, практически липсва или поне остава на по-заден план. Като че ли голямото изключение е христоматийното Ботево стихотворение „До моето първо либе“, но и при него има спорове на кого всъщност е посветено то.

Документите от епохата също са крайно пестеливи по отношение на любовните преживявания на поетите. Петко Славейков говори за любов доста пестеливо и двусмислено в едно (само едно!) писмо до Цветко Недев за годежа си с Ирина; повече са документите, свързани с връзката му с Катерина. Въпреки усилията на изследователите любовните му стихове трудно биват свързани с конкретни не-

гови преживявания. Сходно е положението и при Н. Геров. И при него, въпреки запазеня огромен архив, документите доста последователно мълчат за любовните му преживявания. Липсват и документални аргументи за това, че популярното въведение към поемата „Стоян и Рада“ („Не съм увил аз китка цвете...“) е посветено, както казват, на Елена Мутева.

При Вазов положението е радикално различно. При него немалко любовни стихове са свързани с конкретни преживявания. Самият поет коментира любовните си стихове в предговори, но е повече от нестелив по отношение на преживяванията, които са ги породили. Малко са сведенията и в публикуваната му кореспонденция. Основният източник за сведения за тези преживявания е образцовата анкета на Ив. Шишманов. Отлично подготвеният анкетъор успява да измъкне множество конкретни сведения, а поетът е склонен да отговаря откровенно на въпросите на своя приятел. В резултат имаме възможност, по думите на Шишманов и Арнаудов (издателя на труда), да навлезем в „генезиса на известно поетическо произведение“ (Шишманов 1976: 14). Много от коментарите на Шишманов попадат в последните две пълни издания на Вазовите съчинения. Днес (впрочем и „вчера“) до голяма степен ние четем и разбираме творчеството на Вазов през Шишмановите „Спомени и документи...“ (Шишманов 1976).

Трудът на Шишманов, над който той работи от 1915 до края на живота си (1928), всъщност остава недовършен. След смъртта на автора ръкописите (защото не става дума за един текст) със съдействието на съпругата Лидия Шишманова (която има свое отношение към делото на съпруга си и дори го съветва) стигат до ученика му М. Арнаудов¹, който

¹ За много интересните отношения между двамата вж. Аретов (2006а).

зи обработка и ги издава със свой пространен предговор през 1930 г. През 1976 г. той публикува „второ допълнено издание“ с добавен втори, по-кратък предговор, в който споменава за намеси в текста:

Със свойствената си дискретност и с чувството си за такт Шишманов е трябвало да изостави от книгата си редица подробности, важни иначе за биографията на поета [...]. Сега, след 30 години от съставянето на книгата, оправданата предпазливост по тази линия се оказва в много случаи излишна. Редакторът не рискува вече да злепостави било Вазов, било познатите му, като събоци някои житейски обстоятелства около тях или като разкрие същинските им имена (Шишманов 1976: 53).

Минават още четири години и Ил. Тодоров съобщава за открит от него „първи вариант“ на труда (вж. Тодоров 1980). Оказва се, че този най-автентичен документ е с купюри, направени по изричното желание на поета, повечето свързани с любовните му преживявания. В други случаи и самият Ил. Тодоров е склонен да публикува архивни документи частично, с купюри, както става с един предговор на Св. Миларов към „Спомени от цариградските тъмници“, останал в ръкопис (Тодоров 1994: 226-227; Аретов: 2006).

Когато става дума за любовни авантюри и любовни стихове, е възможно контекстът да се разшири. Ив. Шишманов не съди по-възрастния си приятел поет, но практически по същото време реакцията му (както и реакцията на Лидия) за връзката и последвалия брак на сина му Димитър с Пенелопе, съпругата на ген. Сава Савов, е по-амбивалентна.

Издателите и коментаторите закономерно добавят и един друг вид документи – частните писма на Вазов и до него. Този тип документи също са обект

на подбор, ще рече – и на намеси. По свидетелството на Шишманов Вазов не е склонен да пази архива си и вероятно много писма до него са загубени. В запазената му кореспонденция за любовни увлечения практически няма сведения; нещо повече, практически липсват писма до жени, с изключение на посланията до Евгения Марс, които тръгват през 1906 г. Вероятно почти всички са публикувани, първо от Тодор Павлов (!), който ги получава от семейство Елмазови. Чернови на нейните писма до него, може би подбрани, са предоставени от семейството на ЦДА доста по-късно, едва през XXI в. В писмата и на двамата, както и на съвременниците им, може да се забележи следване на някакви образци, вероятно несъзнателно, и по-слаба връзка с Вазовите стихове, за които основателно се предполага, че са посветени на Евгения Марс или са свързани с чувствата му към нея. Същото вероятно е вярно и за нейното творчество.

В резултат разполагаме с две много важни неща. Първо, възможност да разберем пътя, по който личните преживявания стават поезия, до голяма степен за първи път в българската литература, при това при един несъмнен класик от първа величина. Второ, имаме възможност да си дадем сметка, че документите, дори и най-авторитетните и най-професионално изготвените, не представят цялата и окончателна истина за това, което документират. Вазов сам редактира своите думи, след това дискретно се намесва Шишманов, не е изключено и Лидия Шишманова, след това Арнаудов, на два пъти, накрая – издателите на съчиненията, които подбират коментарите на Вазов пред Шишманов. Наследниците също вероятно подбират писмата, които предоставят за публикуване.

* * *

Пред проф. Шишманов Вазов подхвърля: „Какво нещастие, никога не съм могъл да се влюбя в мома. Все женени жени съм любил“ (Тодоров 1980). И не само „женени жени“, но и етнически чужди. Всъщност списъкът е госта дълъг, особено при тези автори, които не посочват източници (вж. Кръстева 2012).

Някои изследователи пестеливо или по-детайлно хвърлят светлина върху любовните му преживявания и узреждат увлечението му по 13-годишна монахиня Харитина (Неделчева), връзките му с покръстена еврейка Катерина (Рина), с покръстената туркиня Параскева (в Берковица), с пловдивчанката Пелагия Милкова, гъркиня по майка, с пловдивската си хазяйка, гъркинята Ефимия, с Вера Тимони (в Огеса), с неназована французйка... (Вж. Неделчева 1995; Стаматов 2001; Зографова 2011; Кръстева 2012). Списъкът може да бъде продължен, като в някои случаи става дума за непотвърдени слухове; не могат да бъдат пропуснати съпругата Атина Болярска и разбира се, Евгения Марс.

Любопитен е един епизод в Перник, където Вазов има кратка връзка със съпругата на белгийския инженер Бош: „Той старец, тя млада. [...] Madame се отнасяше с голяма симпатия към мен. аз бях угледен младеж. Ползвах се от ласките ѝ“ (Тодоров 1980: 143). Тази краткотрайна връзка вероятно не поражда стихове; тя е представена по-кратко в публикувания вариант на Шишмановата анкета (Шишманов 1976: 84).

Явно не всички любовни увлечения и авантюри на Вазов попадат в документите (анкетата на Шишманов и кореспонденцията), нито в поезията му, където чувствата на поета невинаги са директно формулирани. Поетът коментира любовните си

стихове, но е доста сдържан по отношение на преживяванията, които са ги породили, като в повечето случаи спестява имената. Все пак има някои негови увлечения, които присъстват и в документите, и в стиховете му.

Без претенции за изчерпателност тук ще спомена няколко казуса, които присъстват и в документите, и в поезията. Ще се опитам да потърся различните начини, по които личните преживявания попадат в стиховете, а и еволюцията на Вазов през десетилетията.

В началото вероятно е Катерина – „солунска кокона“, похитена от съпруга си, който я довежда в Сопот. Знаменателно е началото на тази любов, разказано по-късно от Вазов на Шишманов. Младият поет разкрил чувствата си пред по-възрастната красавица, докато мъжът ѝ бил заминал по търговските си дела, а тя отговорила на любовното обяснение на младежа:

Иванчо, като ме обичаш ти – и аз ще те обичам.
Но сега нашите са на двора, а аз отивам на баня. Ела довечера да си поприказваме повече (Шишманов 1976: 85).

В черновата разговорът продължава, но текстът е отпаднал от първото издание:

На въпроса ми няма ли да бъда забелязан от домашните ѝ, тя ми отговори: по никой начин да не влазям през вратния (портата), а да се помъча през съседната градина (...) и да се прехвърля през зида. Аз направих това (Шишманов 1976: 446).

След около година Катерина заминава с мъжа си за Влашко и това слага край на връзката им. На Катерина (Рина) са посветени някои негови стихове в

„Майска китка“ – „Име“, „Утринен поздрав“, „Момин сън“, „Прегназване“, „Стаята“, „Пътешествието“ и „Де е моят рай“. Изследователите откриват в тях влияние на Е. Парни, което според П. Христофоров на места достига до побългаряване (цит. по Стаматов 2001: 11).

В Берковица Вазов има любовна връзка с туркинята Параскева (Пеша), вдовица на турски бей, по-късно покръстена от руски офицер, когото обаче тя не последвала в родината му. Този път раздялата била, защото въпреки силните си чувства младият поет не посмял да я заведе в Сопот и да я представи на майка си. От тази връзка се ражда поемата „Зихра“, в която влюбеният поет присъства под името Селим. На нея е посветено и стихотворението „Срещя“, в което и границата между двамата е подчертана: „Между нази дълбока бе яма / ний безумно се в нея фърлихме“ („Гусла“, 1881; Вазов, Т. 2, 1975: 33).

Любопитно е, че едно от стихотворенията – „Кадро на една калуگریца“ – вдъхновено от Харитина, при по-късна преработка е наречено „Портрет“, а в последния стих красавицата е наречена Катерина (вж. Неделчева 1995: 178–179). Двете увлечения вероятно се смесват, връзката с „калуگریцата“ е платоническа и очевидно от дистанция, но и тя нарушава нормата.

Наред със стиховете, посветени на Харитина, Катерина и Пелагия, Вазов пише едно стихотворение, наречено „Луиза“, и друго – „Сусана“, посветено на „една моя приятелка, селянка в Перник, за която ухажвах тогава“ (Вазов, Т. 1, 1974: 402). По същото време (1875 г.) в „Майска китка“ се появяват и посвещения като „На ученичка А...“, „На девица А.“, „На една богомолка“, които следват куртоазния модел, а стихотворението „На непозната девойка“ е в духа на ранния Петко Славейков:

Твойте ненки страстни
не видя в тоз час,
но ще са прекрасни,
туй догаждам аз.

Може би приличат
на два портокаля,
затуй ме привличат,
та да ги погаля.
(Вазов, Т. 1, 1974: 313)

Пред Шишманов народният поет се упреква, че е включил в стихосбирката „Майска китка“ (1880) любовните си стихотворения от младежките години. Някои от тях са преработени, а други може и да са по-нови. Вазов не пропуска да спомене, че издателят Христо Г. Данов намира много от тях за госта „развязни“ или „уч-кура – якън“. „Сега просто ме е срам, че съм печатал такива цинични неща. Но аз бях тогава под силното влияние на Парни, па и нямаше още у мене самокритика“ (Шишманов 1976: 239).

Въпреки декларираните си несъгласия поетът включва част от тези стихове в подготвеното от него „Пълно събрание на съчиненията на Иван Вазов“, започнало да излиза през 1911 и достигнало до том 8 (1918), както и в следващото издание в 28 тома (1921 – 1922). Всъщност тези стихове не са чак толкова еротични, още по-малко скандални. Но си заслужава да се спомене присъствието в част от тях на турски красавици и ориенталски образи и реалии, възприемани като турски.

Умно струва Мохамед –
със фантазия крилата –
дето казва, че с телата
ще да влезнем в оня свет.
Тамо хурии безчет,

хубавици и сладчайши
 праведните веселят,
 тамо млади Фатми, Айши
 с нектар вечно ги поят
 и със радости безкрайни...
 („Де е моя рай“, 1874) (Вазов, Т. 1, 1974: 174)

Пей, Кямиле, мома смутена,
 пей турчанко, зарад мен.
 Скланяй глава упоена,
 стреляй поглед развълнен.

Пей, Кямиле, играй, лудувай!
 Мятай коси по бял врат,
 кърши снага и вълнувай
 и упий ме с благодат.
 (Вазов, Т. 1, 1974: 324)

При подобни стихове, разбира се, трябва да се има предвид както въздействието на популярни романтични мотиви, така и фактът, че чуждата жена (особено етнически чуждата) има допълнителна притегателна сила. Включително и за младия Вазов.

И докато в цитираните стихотворения националистическата норма е изчезнала или поне временно е преминала на заден план, то в други (много по-рядко) може да се наблюдава опит за съчетаване на притегателната сила на чуждата жена с националистическата представа за нея.

Ей, Фатма, бял яшмак покрива
 за жалост твоего лице,
 но че си лепа и красива –
 усеща моето сърце.
 [...]
 Кога по гвора леко тичаш,
 въз твоята глава и стан
 яшмак и фередже навличаш

и в них закрита ти приличаш
 на някой глупав изтукан,
 в кой толкоз хубости умират.
 Уви! Това е ваш закон!

[...]

Начесто, Фатмо, правиш ти
 да падне твоят покривало.
 И гледам чудни красоти:
 разкошни гърди, лице бяло,
 та моето сърце заспало
 по-буйно хваща да тупти;
 и като бързаш срамежливо
 по-скоро пак да се явиш,
 ти ме поглеждаш горделиво,
 като че ще ми промълвиш:
 „Гяурино! По-скоро виж?...“
 („На Фатма“, Вазов, Т. 1, 1974: 314–315)

По-продължителна е авантюрата му с Вера Алексеевна Тимони в Одеса – прелестна, интелигентна 25-годишна дама, чийто съпруг е заточеник в Сибир. Известно е, че за нея той пише на майка си за възможен брак с рускиня, но тя категорично отхвърля тази възможност и той се подчинява. И двете писма не са запазени. Впрочем въпреки желанието на Вазов, по-точно съгласието му за подобен брак, поетът е доста хладен, когато съобщава за тази връзка на Шишманов.

На Вера Тимони са посветени стихотворенията „Алеята“, „Благодаря“, „Спомен“, „Когато отплува“, писани през 1888 и публикувани няколко години по-късно в „Звукове“ (1893), всъщност скоро след раздялата с Атина Болярска. С тях Вазов се насочва към друг тип любовна поезия – по-малко чувствена, по-сантиментална.

Може би само съпругата на поета Атина Болярска (племенница на В. Друмев) не се вписва сред „чужди-

те“ жени, свързани с Вазов. Тук ситуацията е различна, съжителството е кратко, но бракът остава, не е разтрогнат. Сюжетът е представен повече от песнеливо в анкетата и писмата на поета, но е познат от спомени на съвременници, а и от скандалните вестникарски хроники. Изследователите свързват с кратковременната съпруга Атина Болярска отделни стихотворения на Вазов („Трънкосливка“, „По повод на един щурм“). Те са писани след раздялата, тонът е минорен, в някакъв смисъл и носталгичен, свързан с отлетялата младост. Лирически документи за светлото начало на връзката практически липсват. Л. Стаматов отбелязва, че пътеписът „Великата рилска пустиня“ и стихотвореният цикъл „В лоното на Рила“ са резултат от пътуване, предприето по препоръка на Съба Вазова, която виждала в него възможност съпрузите да изгладят отношенията си, което не е станало. В Рила поетът е със съпругата си и с майка си, но техните имена не попадат в литературните текстове (вж. Стаматов 2001: 154).

Евгения Марс – голямата и последна любов на поета, е съпруга на Вазовия приятел г-р Михаил Елмазов (1859 – 1928). При първата им среща (1905) Вазов е на 55, а Евгения на 28 години. Според изследователите връзката им е по-скоро платоническа, но пък текстовете са много. Между двамата тече оживена кореспонденция, изпълнена с Вазови лирични излияния, с извинения и изяснявания на отношенията. Един познат пример от последната година от живота на 71-годишния поет:

... Само твоята нежна гуша е способна да ме излекува от недъга ми; само твоето любящо сърце може чародейно да ме възроди.

Ти си била досега мой ангел хранител, мое божество, мой идол, комуто съм се кланял, жената с лъче-

зарния лик, която съм обоготворявал, която обоготворявам... (Вазов, Т. 22 1979: 237).

Вазов посвещава на последната си любима много стихове, повечето събрани в цикъла „Триндафилите“ от стихосбирката „Люлякът ми замира“ (1919). Някои от тях се появяват още в „Звукове“ (1893) – „Пианото звучеше страстно“, „Жена, вълшебница, богиня“ и още поне три, а когато подготвя изданието на събраните си съчинения, той споделя пред Шишманов, че не иска „да се знае времето, когато са писани, и кому са посветени“ (цит. по Вазов, Т. 3, 1975: 451).

Народният поет е вече на години, а и е значима обществена фигура, гържи на тези стихове и на тяхното публикуване, но и страда от известни скрупули. И затова прибъгва го пояснението „Из старите ми тетрадки“, въпреки че голямата част от стиховете са си нови, а пояснението е „един щит, зад който мога да се скрия“ (Шишманов 1976: 169). Официалните разяснения на поета са по-различни. Първоначалният им вариант е следният:

Тия стихотворения са писани през 1919 г. Катастрофата на България още не беше настъпила, даже се не предвиждаше в тая ужасна форма, каквато я видим днес. Прочее стихотворенията, поради съдържанието си, не трябва да излязат на свят. Неудобно е, даже грешно! България цяла въздиша и плаче. Личните тихи преживявания на поета са „поп sense“. Кому трябва това? Нека прочее останат в тъмнината, из която са излезли! И. В.² (Вазов, Т. 3. 1955: 602).

² Цитираният ранен вариант на Вазовите пояснения не е включен в стихосбирката. Той е публикуван от М. Арнаудов (Арнаудов 1949: 270–271), а след това и в бележките към „Събраните съчинения“ на Вазов.

Този вариант е изоставен и вместо него се появява друг:

С изключение на песните в III отдел („Триндафилите“), писани в друго време, останалите в тая книга са писани между 1910 и 1919 година. Но всичките, както ще е видял читателят, съединяват един общ дух. В тях са намерили отражение само личните съкровени душевни преживявания на поета и човека. Песни на спомени, на видения, на самооглъбление: страници, откъснати от книгата на сърцето...

А бурните събития през този период? Техен отглас бяха лирическите сбирки: „Под гърма на победите“, „Песни за Македония“, „Нови екове“.

В тях поетът отгаде ган на отечеството.

В сегашната сбирка той отгаде ган на човека.

София, 1919

Авторът

Всъщност самооправданията на Вазов днес изглеждат неоснователни дори само защото в „Люлекът ми замириса“ са включени стихотворения като „Родна реч“, „Жива история“ („Аз здрав съм син на здраво поколение“), „Моят път“ („От ранните си младини живях/ за мен си не, а за народа“), „В бъдещето“ („И аз на своя ред ще си замина“).

Отделни стихотворения са по-скоро сантиментални и леко шлагерни – „Люлекът ми замириса“, „Магдалина“, „Тя казваше се Тамара“, „Червените рози“. Самооправданията са заради третия (последен) цикъл „Триндафилите“, в който любовта доминира. По-късно Вазов поставя цикъла в началото на стихосбирката „Любов и природа“ (1921), като прибавя някои стихотворения от първите цикли на „Люляка...“, прави и други преработки. В писмо до Шишманов поетът обяснява:

И друга причина ме накара да преиздам Триндафилите. Всички, които писаха за моята поетическа творба, пишат само за националистическите ми стихотворения; съществува вече легенда, чувството на любовта ми е непознато. А това е лъжа. Аз ли не съм любил? [...] Но ти знаеш как съм се стеснявал да пиша за любов. После, в „Триндафилите“ аз съм дал най-хубавите цветя в цялата моя лирика – дали ще бъде нескромно да кажа: и в цялата наша лирика?“ (Шишманов 1976: 347).

Благодарение на многобройните издания Вазовото творчество достига в пълнота до днешните читатели, то е допълнено от различни издания на архивни документи, биографични сведения и материали. Това богатство от текстове дава възможност да се забележи сложната връзка между поезия и споделяното от автора в други текстове, само част от които са предназначени за публикуване, още по-малко – приживе. Психологически обяснимото разминаване при представянето на любовните преживявания е любопитна тема, която привлича и по-широка публика. Извън пикантерията това разминаване би могло да подтикне и към едно по-дистанцирано отношение към документите, към всички документи, не само свързаните с любовни преживявания на познати фигури. Струва си да се помни добре известната истина, че всеки документ има автор, който има своите скрупули, предпочитания и ангажменти; че възниква в някакъв контекст, който го оформя; че е четен в друг контекст, който определя възприемането му, и пр. И поради това е наивно да се възприема като истина от последна инстанция.

БИБЛИОГРАФИЯ

Аретов, Николай. 2006. Един неочакван образ на П. Р. Славейков. Как да се справим с него? – *Литературна мисъл*, кн. 2, с. 22–37.

Аретов, Николай. 2006а. М. Арнаутов и динамиката на българската литературна историография. В: Георгиева, А., В. Тончева, Р. Кунчева, В. Балевски (съст.). *Академик Михаил Арнаутов – Ученият и творецът. Сборник с научни изследвания*. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 176–189.

Арнаутов, Михаил. 1949. Неизвестни стихотворения на Иван Вазов. В: *Иван Вазов, сборник от спомени, материали и документи*. София, БАН.

Арнаутов, Михаил. 1958. *Из живота и поезията на Иван Вазов*. София, БАН.

Вазов, Иван. 1956 – 1957. *Събрани съчинения. Т. 1–20*, София, Бълг. писател.

Вазов, Иван. 1974 – 1979. *Събрани съчинения. Т. 1–21*, София, Бълг. писател.

Зографова, Катя. 2011. *Неканоничният Вазов*. София, Изток-Запад.

Кръстева, Стефанка. 2012. *Възпети от Вазов*. София.

Неделчева, Цветанка. 1995: *Непознатият Вазов*. София, Български писател.

Писма. 1947. *Писма на Иван Вазов до Евгения Марс*. Съст. Т. Павлов. София. (2 изд. Иван Вазов – Евгения Марс. Писма. София, Изд. ателие Аб, 2016).

Стаматов, Любомир. 2001. *В интимния свят на Иван Вазов*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.

Тодоров, Илия. 1994. Бележки. В: Миларов, Св. *Записки от цариградските тъмници*. Съставител, редакция и бележки Ил. Тодоров. София, ГАЛ-ИКО.

Тодоров, Илия. 1980. Ил. Неизвестни страници от анкетата на Ив. Шишманов с Вазов. – *Литературна мисъл*, 24, № 6.

Шишманов, Иван. 1976. *Иван Вазов. Спомени и документи*. С преговори, добавки и бележки от М. Арнаутов. София, Български писател.

**АРХИВИТЕ ГОВОРЯТ:
ПАМЕТТА ЗА ЗАБРАВЕНИТЕ ТВОРЦИ**

Рая Заимова
Институт за балканистика с център по тракология,
Българска академия на науките

**ARCHIVES SPEAK: THE MEMORY
OF FORGOTTEN WORKS**

Raia Zaimova
Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology,
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The article examines the creative path of Georgi Yordanov Nenov (1892 – 1967). Based on archival material, the main activities and artistic achievements of the artist from Razgrad are being presented. Among the faded pages of the documents stand out some creative contacts with a number of artists and writers, including the poet Hristo Yassenov and the writer Anna Kamenova.

Keywords: Razgrad Archives, Georgi Jordanov Nenov, Fine Art, Cultural Relations

Какво ли не би открил човек в архивните фондове, стига да има достъп до тях?

Отпращам се към Разград, разположен в сърцето на Лудогорieto. Имам за цел да ползвам документи от гържавния архив в града, както и да посетя художествената галерия „проф. Иван Петров“. На мястото намирам един погретен град и с още неизвестни за мен забележителности, като етнографска къща, археологически резерват „Абритус“, храм „Св. Николай Мирликийски чудотворец“ (1860) и гр. Древният римски град, разположен в покрайнините, е превърнат в интерактивен музей. С други думи, освен местата, свързани със спортната дейност и хотели за футболисти и запалянковци на „Лудогорец“, има културно-исторически обекти, заслужаващи внимание и отразяващи актуални събития.

Разгръщайки „Пътеводителя на гържавния архив“, имаме словесна среща и с архив на различни лица, някои от които представят културния живот в Разград през последния изминал век. Сред тях е художникът Георги Йорданов Ненов (1892 – 1967). Личните му документи са предадени от съпругата му Елена след неговата кончина, описани са и са отворени за ползване от любопитни читатели¹. Въз основа на тях и на някои други от домашния архив на моя баща Йордан Заимов (1921 – 1987), племенник на художника, започвам да нареждам малка мозайка от събития в културния живот на града и Лудогорieto, в Северна България и София според житейския път на Георги Ненов. В семейна и приятелска среда е известен като Гогата, или бай Георги².

¹ ДА – Разград, ф. 582, оп. 1, 54 а.е.; Пътеводител на архивните фондове, 1714 – 1980. Разград, 1987, с. 185.

² Пл. Радев, Кой кой е от и във Разград, 1879 – 1944. Пловдив, УИ „Паусий Хилендарски“, 2022, с. 171.

Роден е и отрасъл в Разград. Син е на чорбаджи (Юрдан) Йордан Неноглу, собственик на три мелници и редица други имоти в този край на Лудогорието³. Майка му се именува Нега Нигелчова (Неделчова). Семейството е многобройно. Георги завършва IV клас на Разградската мъжка гимназия (1908 – 1909). Неговият учител по рисуване Драган Данаилов (1873 – 1948), възпитаник на Академията за изящни изкуства в Торино, забелязва наблюдателното му око и дарбата му да рисува, става придирчив и насърчителен към младежа⁴. Желанието на Георги да следва живопис в Италия не се осъществява поради бащиното скъперничество. Според хорската мътва той тръгва да следва в Италия, но разбезселият му се баща побързал да го настигне с кола и свали на първата гара! Затова между 1911 и 1915 г. следва в Художественото индустриално училище в София. Междувременно и според спомените на неговия сестрин син и мой баща, кръстен Йордан на дядо си Йордан Неноглу, бъдещият художник Георги участва в обсадата и превземането на Одрин по време на Първата балканска война (март 1913 г.). През септември 1915 г. е мобилизиран в тежкия артилерийски полк в гр. Шумен, а от октомври 1918 г. е уволнен и преминава в запас.

Свидетелството му за свето кръщение и това за свето венчание с Елена Тодорова (1921) са издадени от съответните свещеници в църквата „Св. Николай Мирликийски чудотворец“ в Разград. По-голямата част от живота си Георги прекарва в родния си град и в околните села, където работи като учител по технически предмети в прогимназиални и средни училища. Още през 1919 г. специализира живопис

³ ДА – Разград, ф. 582, оп. 1, а. е. 32.

⁴ Ил. Илиев, Палитра с цветовете на Лудогорието, Сб: За теб мили роде... Очерци за заслужили дейци на изкуството и културата – допринесли за духовното извисяване на Разградски окръг, София, ОФ, 1985, с. 208.

в Художественото рисувално училище при Иван Мърквичка, Петко Клисуров, Цено Тодоров. Негови съвипусници са Крум Кюлявков, Коста Петров и Христо Ясенов – все поети и художници, изявени като дейци на ВМРО, месни социалисти и участници в комунистически акции⁵.

В повечето случаи подписва картините и писмата си като Георги Йорданов. Смята се, че поезията на неговия състудент Христо Ясенов (по рождение Туджаров, 1889 – 1925) е отначало повлияна от символизма, пейзажите – тъжни и мрачни, другаде пък споделя любовни трепети и възлнения, вярва в живота. Одобрен е от Антон Страшимиров и под негово влияние приема псевдонима Христо Ясенов. До Балканските войни и Първата световна война поетът сътрудничи на списанията „Смях“ и „Звено“ и общува с редица известни за времето си писатели и поети. Художественото индустриално училище завършва след участието си в Първата световна война и бягството си от пленничество. В първите следвоенни години заедно с Крум Кюлявков издава списание „Червен смях“ (1919)⁶. Оттогава датира и общуването му с Георги Йорданов. Но интересите на Христо Ясенов не са насочени само към изкуството и литературата. Сътрудничи на военнотехническата комисия към ЦК на БКП и това изиграва решаваща роля в живота му. След атентата в „Св. Неделя“ (16 април 1925) е арестуван и „безследно изчезнал“ като редица други интелектуалци.

През 1961 г. в музея на град Етрополе – родния град на Ясенов – уреждат сбирка с документи на починалия поет. Портретите, които е рисувал, не са били запазени. Писмо на брат му (Атанас Туджаров) с Ге-

⁵ ДА – Разград, ф. 582, оп. 1, а. е. 4, а. е. 39.

⁶ Енциклопедия България. Т. 7. Тл-Я. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1996, с. 586–587.

орги Йорданов ни информира за търсени документи на поета сред негови познати лица. Съвременникът им Коста Петров⁷ го е известил, че у разградския художник трябва да са останали една или повече снимки на Христо Ясенов. Затова Атанас моли да я получи по пощата и върне обратно след преснимането ѝ за музейната сбирка в Етрополе. Две години по-рано Георги Йорданов публикува снимка на свой портрет на Христо Ясенов във вестник „Лудогорска правда“ (1959)⁸. В друга преписка от архива се уточнява, че етрополският музей прави постъпки да закупи въпросния портрет от художника⁹. По всяка вероятност това не се случва, тъй като в домашния ни архив, или по-точно в наследствения от баща ми, се намира снимка на портрета на Христо Ясенов. Същият е споменат и в каталога на художествената галерия в Разград, в четоохранилище са съхранени 138 творби от Георги Йорданов.¹⁰

*Портрет с маслени бои на Христо Ясенов
(домашен архив на Рая Заимова)*

⁷ Пл. Радев, Кой кой е от и във Разград, 1879 – 1944. Пловдив, УИ „Паусий Хилендарски“, 2022, с. 174.

⁸ В-к Лудогорска правда, бр. 95 от 26.XII.1959 г.

⁹ ДА – Разград, ф. 582, оп. 1, а. е. 11.

¹⁰ Каталог на художествената галерия „Проф. Иван Петров“. Разград, 2004, с. 98.

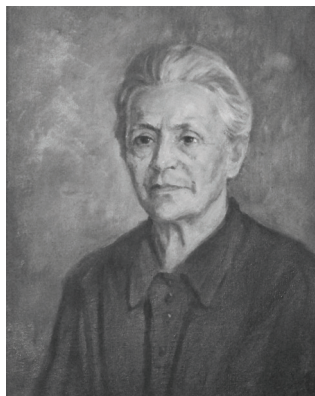
През 1920 г. творецът от Разград участва в основаването на Дружество на севернобългарските художници от този район на България. Първият председател е Атанас Михов, смятан за един от създателите на пейзажната живопис у нас¹¹. Целта им е да уреждат пътуващи изложби из страната, както и да се изявяват пред обществото, да покажат свободомислие в популяризиране на родното изкуство. В устава на организацията се залага работа за обединение на всички дружества на художниците в България¹². Желанието им е и да създадат свой дом за изложби на творбите си. Лозунгът на дружеството гласи „Изкуството за народа“ и напомня за създаденото по това време движение в изобразителното изкуство, чиято задача е посредством визуални образи да се претворяват родната земя и нейните хора. След края на Първата световна война творците насочват перото и четката си към портретната живопис, ще рече към индивида и неговите специфики, както и към естествената среда на човека.

Георги Йорданов взема участие със свои творби в Русе, Шумен, Търново, Сливен, Разград и София. Основните теми, които го занимават, са природата от родния му край, както и портрети на близки и по-далечни мъже, жени, деца. Рядкост са картините с морски пейзажи или на военна тематика. Приема Лугогорието като изключително красив край, недостатъчно отразен в поезията и изобразителното изкуство. Композицията му „На полето“ е откупена на изложба в Русе, а през 1930 г. в София е награден за портрет на майка си Нега Неделчова. Някои критици оценяват този портрет и два други – на стара жена и на една от сестрите му – като творчески връх и гордост за Разградската галерия. Десетилетия

¹¹ Вж. за него сайта на Художествената галерия в Стара Загора.

¹² ДА – Разград, ф. 582, оп. 1, а. е. 37.

по-късно Никола Мирчев и Стоян Сотиров високо ще го оценят като „Рембрантова работа“¹³.

*Портрет с темперни бои на Райна Заимова
(по баща Ненова), сестра на Георги Йорданов
(домашен архив на Рая Заимова)*

През 1930-те години се сменят правилата за учителстване, а изказванията му за търсене на истината и борбата му за по-справедлив живот, демокра-тичност и човечност стават повод за временното му уволнение от работа. Макар и в пенсионна възраст Георги не престава да твори в родния Разград. Участва активно в художествени изложби, води дискусии със столични първенци по въпросите на изкуството и популяризирането му. В не един документ до Съюза на българските художници или до отдела по изкуства към ЦК на БКП открито изразява недоволството си от финансиране на проекти, удобни на режима, и липсата на внимание към такива като него. Стременията му са да запази творческото си място по родните места и в същото време да не бъде пренебрегван от софийските критици на изкуството. „Лудогорието е неизчерпаем източник на сюжети и неговото претворяване не може да стане за месеци, а

¹³ ДА – Разград, ф. 582, оп. 1, а. е. 28.

за години...“ – споделя художникът в една от молбите си за финансово подпомагане до управителния съвет на Съюза на българските художници (15.01.1964 г.).

Георги Йорданов – член на Съюза на севернобългарските художници (ДА – Разград, ф. 582, оп. 1, а. е. 40)

Постиженията на Георги са в областта на портретната живопис, пейзажа, натюрморта и отчасти в малките композиции. Част от картините са откупени от картинната галерия и окръжния съвет в Русе, друга част от окръжния съвет в Разград с цел да послужат за основа на бъдеща галерия в града. Немалко от творбите му са наградени на общи художествени изложби, други намират място в каталози, частни сбирки и в ателието му на улица „Раковски“ 20 в Разград.

За петдесетгодишнината от творческата му дейност Съюзът на художниците отказва да организира негова самостоятелна изложба с аргумента, че това може да стане, ако „творбите са на високо ниво“. Все пак през 1962 г. е награден с орден „Кирил и Методий“ I ст., а комисия одобрява картините му в ателието, като посочва значимостта им за градското общество. Уреждането на галерия в къщата

му става бавно и с много бюрократични проблеми. Художникът е удовлетворен донякъде от масовите посещения и отзивите на Александър Петров и изкуствоведа Кирил Кръстев, които оценяват частната галерия като единствена по рода си в страната¹⁴.

Наред с творбите му на Иван Вазов и Раковски, Никола Ганушев и опълченци не липсват портрети на комунистически величия – факт, който е изцяло в духа на 1950-те години, когато т. нар. народна власт трябва да ги окичи на обществени места¹⁵. Въпреки тази „близост до народа“ Георги не се примирява с пренебрежителното виждане на редица отговорни лица, които разглеждат провинциалните художници като по-долна категория. Това проличава и в запазената преписка с баща ми Йордан Заимов през 1950-те години. Някои от писмата дори са съхранени в личния архив на художника¹⁶. В повечето случаи става дума за съдействие от страна на близък роднина за занасяне или прибиране на неговите картини от софийски изложби. Другаде се дава информация за работата на Георги по портрета на Никола Ганушев (1889 – 1958), родом също от Разград¹⁷. Паралелно с това се изразява болка от факта, че животът в провинцията е замрял. Липсва му интелектуална среда, каквато понякога споделя с роднините си в София.

¹⁴ ДА – Разград, ф. 582, оп. 1, а. е. 29, а. е. 30.

¹⁵ Каталог на художествената галерия „Проф. Иван Петров“. Разград, 2004, с. 91–98.

¹⁶ ДА – Разград, ф. 582, оп. 1, а. е. 26.

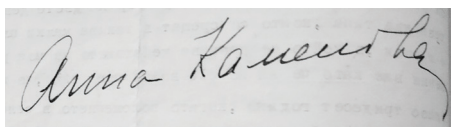
¹⁷ За големите разградски художници от миналото вж. Пл. Рагев, Историческа енциклопедия Разград. FastPrintBooks, 2020, с. 397–402.

*Рози (Художествена галерия ХГ „Проф. Иван Петров“ –
Разград: <https://rzgallery.org/>)*

Една част от документите в личния архив на художника отразяват живота на спътницата му в живота Елена Тодорова, основателка на женско гружество в града. Някои нейни материали за живота на баронесата Юлия Вревская, доброволка като медицинска сестра по време на Руско-турската война (1877 – 1878) посочват опитите ѝ за есеистично представяне на житейския път на рускинята, починала от тиф в град Бяла (Русенско). През 1960-те години тя се занимава с читалищна дейност в Разград. Неизвестно по какъв повод две писма на Анна Каменова до нея зачекват проблема с дебютния роман на писателката „Харитининият грях“. Излезлият от печат трети тираж на тази творба явно е повдигнал въпроси у разградчанката. Писмовните пояснения на романистката се концентрират върху нравите в българското общество от селско-градски тип през 1930-те години, както и върху патриархалната атмосфера „в западнал градец със славна традиция“, живеещ повече с миналото, отколкото с бъдещето. Анна Каменова прави бегъл паралел със „сегашния бурен живот“ след 9 септември 1944 г., различен от този през изминалите десетилетия. В същото време припомня за другите си вече публикувани творби

(„Градът е същият“, „Пет момичета“ и „Близо до София“)¹⁸.

Подписът на Анна Каменова
(ДА – Разград, ф. 582, оп. 1, а. е. 50)

Днес 138 картини на Георги Йорданов Ненов се съхраняват във фонда на художествената галерия „Проф. Илия Петров“ – Разград. Осем портрета с маслени бои и три скици на членове на семейството на Йордан Заимов, както и два пейзажа оформят малка частна колекция, напомняща за дарбата на художника от Лугозорието.

Портретна рисунка на дете, 1959 г.
(домашен архив на Рая Заимова)

¹⁸ ДА – Разград, ф. 582, оп. 1, а. е. 50; За съвременната литературна критика вж.: М. Кирова, Романът на Анна Каменова „Харитининият грях“ и греховете на литературната критика, *Balkanistic Forum // Балканистичен форум*, 2010, бр. 2–3, с. 21–37.

Този бегъл преглед, направен въз основа на архивен материал, би могъл да се развие и в следващи изследвания. Защото паметта за миналото остава своя следа, когато написаното слово и изобразително изкуство се сливат в едно цяло и дават плод за еволюцията на идеите, творческия гений и разчупват забравата.

БИБЛИОГРАФИЯ

Енциклопедия България. Т. 7. Т – Я. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 1996, с. 586–587.

Илиев, Ил. Палитра с цветовете на Лудогорието. В: *За теб мили роде... Очерци за заслужили дейци на изкуството и културата – допринесли за духовното извисяване на Разградски окръг*. София, ОФ, 1985, с. 208–210.

Каталог на художествената галерия „Проф. Иван Петров“. Разград, 2004.

Кирова, М. Романът на Анна Каменова „Харитининият грях“ и греховете на литературната критика. – *Balkanistic Forum // Балканистичен форум*, 2010, бр. 2–3, с. 21–37.

Лудогорска правда, бр. 95 от 26.XII.1959 г.

Пътеводител на архивните фондове, 1714 – 1980. Разград, 1987.

Радев, Пл. *Историческа енциклопедия*. Разград, FastPrintBooks, 2020.

Радев, Пл. *Кой кой е от и във Разград, 1879 – 1944*. Пловдив, УИ „Паусий Хилендарски“, 2022.

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

ДА – Разград, ф. 582, оп. 1, 54 а.е.

**ХОЖДЕНИЕ ПО АРХИВИТЕ,
ИЛИ ОПТИМИСТИЧНО ЗА ЛИТЕРАТУРНОБИ-
ОГРАФИЧНОТО ПИСАНЕ**

Елена Азманова-Рударска
ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград, България

**A WALK THROUGH THE ARCHIVES,
OR OPTIMISTICALLY FOR LITERATURE-
BIOGRAPHICAL WRITING**

Elena Azmanova-Rudarska
“Neofit Rilski” University of Applied Sciences,
Blagoevgrad, Bulgaria

Abstract: This article examines the problems of literary historical writing and the use of archives for the needs of literary studies. Focusing on individual moments of the research practice, the study also presents different approaches to creating a biography of a writer from the first half of the twentieth century. Examples of the search and arrangement of archival materials when writing a monograph on Ivan Grozev are attached.

Keywords: Bulgarian literature, the first half of the 20th century, archives, Ivan Grozev

Периодът след Освобождението и особено първата половина на ХХ век е интересен за изследователите със своята динамика и наситеност на литературни процеси, част от които се оказват податливи на политически внушения, социални олюлявания и религиозни промишления. В същото време този период остава и някак недопроучен от страна на архивни източници. Заг първата, каноничната конфигурация на изявени творци и значими събития остават в сянка втори и трети пласт сведения за не толкова известни личности, преминали колебливите оценки на различни времена и критерии. И не защото е голям времевият обхват, а защото писмените сведения (спомени, архиви, документи) под изпитанието на противоречиви политически влияния понякога трудно оцеляват. Една част са изгубени като незначителни, друга част са унищожени като неприемливи и опасни, трети архиви така и не са достъпни поради различни (не)решения на наследници.

Голяма част от литературните изследователи днес ползват архивните фондове на ЦДА, БИА-НБКМ, НА на БАН, архив на НЛМ и други регионални центрове. Те са необходими в процесите на попълване, обогатяване и разширяване на литературната история около творческия развой на конкретна личност. Архивните документи задават достоверност на факти и обстоятелства, верифицират литературния конструкт и интерпретация. Разбира се, те не изчерпват изследователските методи в литературознанието, но се оказват съществен пласт от неговия научен корпус. Истинската провокация пред изследователя е моментът на сглобката – как откритите факти да се „наместят“ в литературноисторическото поле, защото освен изграждане на биографична парадигма в научната разработка е не-

обходимо да съществуват базисни ядра, които придават устойчивост на изследването и отварят нови текстови и междутекстови хоризонти.

Как обаче такава изследване да остане близо до научните си корени и да не прерасне в белетристична тъкан? Охудожествяването на факти и събития е приоритет на други литературни области и прегучения застава тревогата от границата на разработката. Празнотата на биографичната фактология задава мотиви за търсене, но не всичко намерено е необходимо да се прилага, а само с оглед на най-пълното описание на въпроса. Конкретен пример – по повод монографията на Иван Грозев (Азманова-Рударска 2018) бяха проучени над 150 масива, но малка част от тях влязоха в изследването. Това е така и защото една част от сведенията се припокриват, а други не успяха да се потвърдят в издирваческите усилия. Усъмняването в дадена информация (мнение, критика, отношение, полемика, дискусия и др.) се поражда и от субективната ѝ природа – защото литературният изследовател работи не само с официални документи, но и с различни референции на свидетели на епохата. За да се преодолее такъв момент на напрежение между налично и вероятно, е необходимо добро познаване на контекстите на литературния процес – познание за обществото (религия, политика, култура, но и професионални и приятелски кръгове и групи, лични взаимоотношения). Така литературните полемки и диалози се оказват тъканта, на която архивите „бродират“ своите факти. Възможността знанието за литературния процес да бъде обогатено чрез архивни сведения, става възможна при описание на биография на автор, който е останал в сянка поради политико-идеологически причини и биографичният спомен за него е загаснал. Такъв пример са Иван Грозев и Златка Щерева. Друг пример е ос-

ветляването на непроучени теми. Такива се оказаха въпросите около ролята на българските мистични учения в литературните процеси от първата половина на XX век, както и българските предложения за литературен „Нобел“. По повод на тези разработки се наложи да бъдат потърсени и прегледани и архиви на български класици като Ив. Вазов, Ст. Михайловски, П. П. Славейков, П. К. Яворов, Ел. Багряна, Ем. Попдимитров, Н. Райнов, Л. Стоянов, както и на емблематични академични преподаватели като проф. Ив. Шишманов, акад. М. Арнаудов, проф. Ст. Младенов, проф. Н. Милев, д-р Кр. Кръстев, но и на важни обществени дейци като Ст. С. Бобчев, Ал. Протогеров, В. Червенков и др.

От съществено значение се оказва въпросът за прилагане на придобитата информация в изследователското поле. Проверка за автентичност на сведенията в документите, засичане на факта от поне три независими източника. Често пъти документите са в различни сбирки, откъслечни или се откриват сякаш случайно и поражат съмнения или моменти на откривателство. Използването им изисква систематизиране, класифициране и проверка с оглед на утвърдените становища. Тези моменти се определиха в изследователската работа като търсене на основание. Логиката на геометрическата аксиома, че „През две точки минава, и то само една права“, се справя успешно с множеството възникнали въпроси. Друг важен постулат, приоритет на архивистиката и документалистиката, е т.нар. тройна заверка. Математическата аксиома онагледява свързването на привидно отдалечени факти, които се нуждаят от още доказателства. Важно е да изложим хипотеза, но за да се потвърди, е от съществено значение да е достатъчно доказуема и това да се направи с наличния материал. Ето защо всяка информация, основава-

ща се на мнения, съмнения, спомени, записки, писма, е необходимо да се провери през поне три източника.

Изследването за Иван Грозев изпраща изследователя пред редица трудности при откриване на сведения за писателя, затова е наложително да се отворят архивите и да се извади забравеното. Иван Грозев обаче е един от творците, които нямат личен архив. Оцелялото по други фондове е повече от оскъдно и е необходимо време да бъде издирено, събрано и описано. Техният сглоб в жизнена биография се затрудни и от това, че документите не се съхраняват на едно място и се губи естествената хронология между случките, които се срещат спорадично из чужди документи. Необходими са допълнително множество справки и проверки, за да се верифицира едно събитие. Така факти от живота на Грозев все още остават недоизяснени – наличното (писма, спомени, архивни материали) понякога е недостатъчно, за да потвърди или отхвърли хипотеза.

Няколко фондохранилища в София все пак пазят документи от и за Иван Грозев, прибрани грижливо сред съхраненото за негови приятели, съмишленици, колеги (БИА-НБКМ, НА на БАН, ЦДА, ДА-София и др.). Често пъти името му не е упоменато дори в описа на архивната единица. За да се добие каквато и да е информация, се минава през трети лица. Тоест в архивите на негови приятели се съдържат документи до други лица, в които се споменава Грозев. Макар и малки и оскъдни, те оформят пъзела на един биографичен сглоб.

Архивното наследство, свързано с Иван Грозев, включва документи, спомени, записки, писма, снимки, както и някои материални свидетелства. То не е голямо, но е интересно и значимо. Различен е характерът на всяко сведение – едни се отнасят до творческите му изяви, други са тясно свързани с теософ-

ската му и масонската работа, трети разказват за престоя му в Париж, фигурира в доклади, сведения и споменавания като председател на културно дружество „Българско родно изкуство“, като член на Съюза на българските писатели и др.

Може би най-ценните документи от гледна точка на висок обществен интерес се пазят в ЦДА. Основна информация за Грозев се откриват и в обществени, и в лични фондове. С национален и международен характер са сведенията от архивите на Нобеловия комитет, на Великата ложа на България, на Теософското общество в България, на културно дружество „Българско родно изкуство“ и др. През 1982 година в ЦДА са постъпили документи от Нобеловия архив в Стокхолм¹, където се съхраняват предложението на М. Арнаудов² за присъждане на литературния „Нобел“ за 1928 и 1929 г., както и докладът на г-р Антон Карлзрен³, член на славянската секция на Нобеловия комитет към Шведската кралска академия, натоварен със задачата да оцени предложеното през 1929 г.

Изключително ценни са и архивите на някои от мистичните общества в България от първата половина на XX век, като теософия и масонство. Първият клон на Теософското общество⁴ е създаден на 14 февруари 1903 г. (Алетофил 1904: 12), където член-основател е Иван Грозев заедно със своята съпруга Мария Грозева и приятелят им Софроний Ников. През 1914 г. се конституират още няколко ложи и през 1919 г. всички те се обединяват в Теософско общество.⁵ Протоколите, съхранени в ЦДА, сочат Ив. Грозев за председател на дружеството от 1930 до 1934 г. Теософите в България са ориентирани към

¹ ЦДА, КМФ № 21, фонд № 403.

² ЦДА, КМФ № 21, ф. № 403, а.е. 29, л. 1.

³ ЦДА, КМФ № 21, ф. № 403, а.е. 29, л. 2–12.

⁴ ЦДА, ф. № 264к, оп. 5, а.е. 1088.

⁵ ЦДА, ф. № 264к, оп. 5, а.е. 1088, л. 2.

централното седище на организацията – град Агидар, Индия, където се е установила на работа Е. Блаватска, основателката на Обществото. Към 1933 г., когато председател е Ив. Грозев, в Т.О. членуват общо 180 души, като 80 от тях са в София. От клоновете в страната за действащ се посочва само клонът в град Казанлък⁶, както и в Русе, и Враца⁷. Според един от документите Ив. Грозев е майстор на ложа „Ракоци“⁸.

Другият такъв фонд, разкриващ отношенията в друга религиозно-мистична формация, е фондът на Великата ложа на България⁹. Изграждането на първите масонски ложи през новия ХХ век¹⁰ и обединението им в ложа майка е с Грозевото участие. През 1918 г. той е привлечен към масонска ложа „Зора“ № 1, основана в София на 27.11.1917 г. (Недев 2009: 457). Неин първомайстор е П. Мидилиев, по-късно го замества Д. Точков, масон 18. степен¹¹. През 1928 г. Иван Грозев е и един от инициаторите и съорганизаторите на първата комасонска (смесена) масонска ложа в България¹² „Човешко право“.

Културното дружество „Българско родно изкуство“¹³ разполага със собствен архивен масив, който успява да допълни малко известното от превърналия се в библиографска рядкост вестник на културното движение. Негов пръв председател е Ив. Грозев, който е избран за такъв на учредителното събрание от 6 октомври 1929 г. (Василева 2006).

⁶ ЦДА, ф. № 264к, оп. 5, а.е. 1088, л. 75.

⁷ ЦДА, ф. № 264к, оп. 5, а.е. 1088, л. 120.

⁸ ЦДА, ф. № 264к, оп. 5, а.е. 38, л. 84.

⁹ ЦДА, ф. № 401б.

¹⁰ Началото на масонската организация в България е поставена още след Освобождението в град Русе, но след 1886 г. е взето решение да бъде преустановена дейността на ложата (Сачев 2012: 26).

¹¹ ЦДА, ф. № 401б, оп. 1, а.е. 6, л. 1–7.

¹² ЦДА, ф. № 401б, оп. 1, а.е. 29, л. 1.

¹³ ЦДА, ф. 264к, оп. 5, а.е. 2366.

Управителният съвет включва Ив. Грозев, Ст. Пецев и П. Николова¹⁴. Тъй като дружеството не развива никаква дейност, на 23 март 1930 г. е избран нов Управителен съвет с председател Емануил Попдимитров и членове Хр. Панчев, Ник. Динков, Дим. Димитров. Липсата на дейност обаче трае и през следващите няколко години. Нов опит да бъде възобновено дружеството, се прави на 26 юни 1935 г., когато за председател отново е избран Иван Грозев¹⁵. Все пак, макар и трудно, „Българско родно изкуство“ започва своята дейност и провежда множество инициативи за период от около 5 години, когато през 1941 г. преустановява дейността си поради обнародване на Допълнението към ЗЗД.

Безспорно, изключително богати са личните архиви в ЦДА на познати и приятели на Иван Грозев, сред които има и множество литератори от първата половина на XX век – Михаил Кремен, Ем. Попдимитров, Дим. Евт. Спространов, Конст. Сагаев, Петко Тихолов, дори противоречивата фигура на Кр. Кюлявков. Отделно свидетелства за поета мистик се откриват и при журналисти, театрални и общественици, като Григор Василев, Дим. Мишев, Ник. Ил. Георгиев, Ив. Гъчев, Георги Баджаров, Хрисан Цанков, Георги Ат. Стаматов и др.

Фонд „Константин Сагаев“ е изключително богат на информация за Грозев. Тук се намира писмо от дружество „Българска драма“, което е покана за участие в дейността на дружеството. В това писмо присъства и името на Грозев.

Константин Сагаев е дългогодишен приятел на Ив. Грозев и като такъв поддържа непрекъснатата връзка с поета, цени го като творец и подчертава присъствието и ролята му в българската литература. От

¹⁴ ЦДА, ф. № 264к, оп. 5, а.е. 2366, л. 102.

¹⁵ ЦДА, ф. № 264к, оп. 5, а.е. 2366, л. 93.

друга страна, той е теософ и това допълнително ги сближава. Истинското му име е Константин Димитров Стаматов (1889 – 1963) – журналист, драматург, режисьор, преводач. Следва право в София, Белград и Виена. Основател и директор на Българска драматическа школа (1921 – 1936). През 1922 г. създава „Театър за деца и юноши“. Главен редактор на в. „Театър“, сп. „Време“, „Обществена обнова“ и др. През 1926 г. е избран в управителното тяло на Обществото на драматическите писатели и театрални дейци. Директор на Народния театър и на Народната опера в София (1931 – 1933). Член на СБП. Автор е на студии, спомени и есета за театралното изкуство. Художественото му творчество е свързано предимно с драматургията – скици, хроники, грами, пиеси. Превежда пиеси от Гьоте, Ибсен, Мюлер и др. След 1944 г. е дипломат в Република Турция, търговски представител в Одрин, Истанбул (1944 – 1950).

Особено ценни в архива на К. Сагаев се оказват „Досиета на български писатели и публицисти“, където са събрани богати биографични данни. Папката за Ив. Грозев съдържа няколко архивни материала – печатани и ръкописи. Тук се съхранява биографията на Грозев, изрязана от книгата на Г. Константинов „Български писатели“. Каталогизирани са и малко критически материали – студията на Ж. Нурижан за Иван Грозев от „Стожери на българската литература“, том 2, както и статията на Хр. Радевски от в. „Литературен фронт“ по случай 80-годишнината на Ив. Грозев. В групата с произведения от Грозев тук е драмата „Йов“ – ръкопис, подготвен за поставяне на сцена. Събрани са и публикации на стихотворенията му – от сп. „Време“, „Обществена обнова“, „Собствен дом“, Юбилеен сборник на Ив. Вазов, стихосбирката му „Видения и съзercания“,

както и едно, написано собственоръчно от поета – с молив на лист хартия („Грей слънцето в безгънна синева...“). Тук е приложена и снимка на Ив. Грозев, с автограф, от 1930 г. Че не само Грозев е погарявал снимки, си проличава от едно случайно запазено листче, на което е изписано с разкривения почерк на К. Сагаев следното: „На моя старши събрат, достойния български поет Иван Грозев, за добър спомен и приятелска привързаност. С уважение: (следва подпис на К. Сагаев). По случай 83-тата му годишнина от рождението му. Срещу Еньовден – 1954 г.“. Изготвянето на тези „Досиета“ са свързани с по-голям амбициозен проект: да се издадат две антологии (на турски писатели, преведени на български език, и на български писатели, преведени на турски език). Те са запазени в проектна форма в архивите и може да се проследи както проблематичността на антологийния сбор, така и референцията на творците. Сред тях е и Грозев, представен като „поет символист“.

Съществен принос към библиографския и фактологичен материал имат и архивите на М. Кремен, Ст. С. Бобчев, Ник. С. Бобчев, Евтим Анг. Спространов, проф. Беньо Цонев, Ив. Евст. Гешов, Жорж Нурижан, Ст. Михайловски, Ат. Тр. Илиев, Ем. Попдимитров, акад. М. Арнаудов в БИА-НБКМ. Те помагат наличната вече информация да се верифицира и подреди хронологически.

Най-интригуващи може би се оказаха архивите в НА на БАН – те поднесоха една от изненадите: откриване на писмо в чернова, на немски, от втората четвърт на XX век, което потвърждава дългогодишните международни връзки на поета. В „Сбирка XI“ се съхраняват няколко неща от/за Иван Грозев – реч, четири писма, спомени, четири стихотворни творби в ръкопис и едно писмо заявление. Материалите, адресирани от Ив. Грозев до Вл. Русалиев, са

поздравителна реч към Ем. Попдимитров¹⁶, стихотворенията „Легенда“ и „Долината на прокажените“ и статията „Любов и брак“, придружени с кратко писмо¹⁷ относно публикацията им. Двете стихотворения, „Долината на прокажените“ и „Легенда“¹⁸, са публикувани във в. „Мисъл“, 1931, № 30. На гърба им именно се открива написаното с молив писмо до неизвестен засега получател, а текстът недвусмислено свидетелства, че е поздравителен текст по случай Великден.

Особено вълнение предизвикаха запазените материални свидетелства от семейство и близки приятели, които са безспорно доказателство за голямата популярност на Иван Грозев до средата на ХХ век. В българската култура от 20-те и 30-те години се проявява един феномен, недостатъчно проучен и днес. Това е въпросът за портретите и скулптурите на известните за времето творци. Инициативата принадлежи на секцията на художниците към „Българско родно изкуство“ и бива реализирана последователно. Такива изображения са запазени и за Иван Грозев – две скулптури, един маслен портрет и множество графики. Издирването им започна, след като проф. Гаро Мардирисян пожела да ми подари скулптурата на поета. Въодушевена от скъпоценната находка, започнах да я съзерцавам и неволно я сравнявах със снимката на Грозевия бюст, сниман за в. „Родно изкуство“. Още на пръв поглед се забелязваше очевидната разлика – несъответствие имаше и в стила на скулптуриране, и в материала на изработка, и във фундамента на бюстовете. Взех фенерче и започнах да осветявам всяка дракотина, и така открих от едната страна на бюста надпис „Дудулов“. Докато тази на снимка-

¹⁶ НА на БАН, Литературна сбирка XI, оп. 1, а.е. 363, л.1.

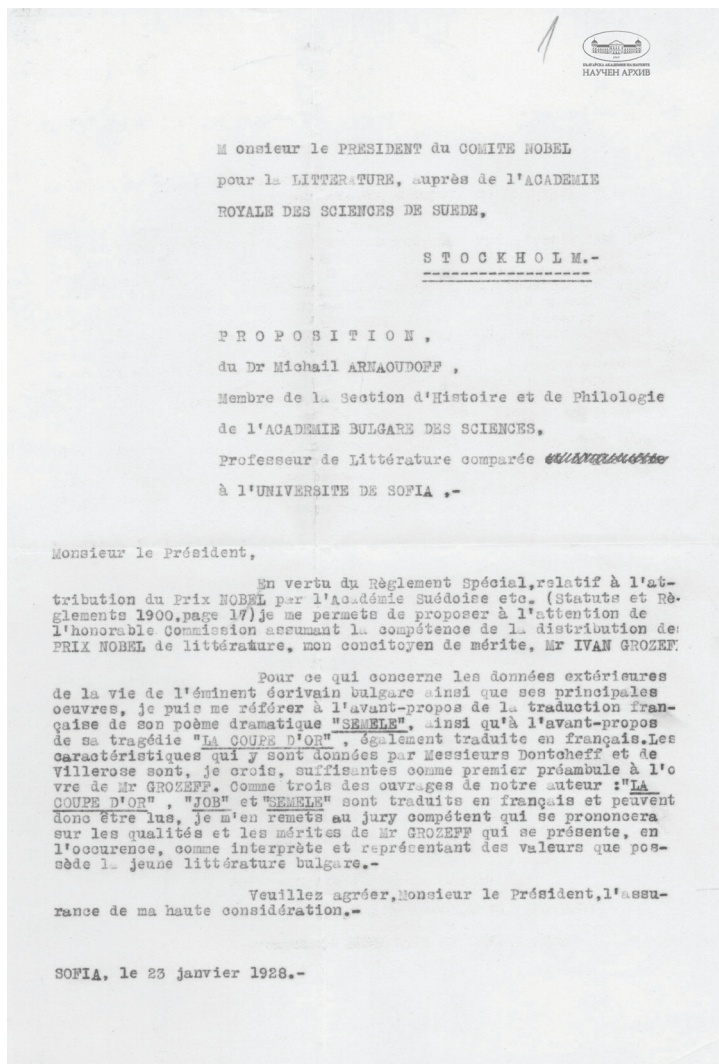
¹⁷ НА на БАН, Литературна сбирка XI, оп. 1, а.е. 363, л. 2.

¹⁸ НА на БАН, Литературна сбирка XI, оп. 1, а.е. 362, л. 1–2.

та в „Родно изкуство“ бе подписана от П. Балабанов. Така разбрах, че съществуват два бюста на писателя, и то от известни скулптори – Анастас Дудулов и Петър Балабанов. Вторият се оказа на съхранение в Софийска градска художествена галерия. С любезното съдействие на уредника г-р Л. Домозетски бронзовото изображение бе открито в архивите на галерията и заснето за нуждите на книгата. Пак от периодичния печат – от емблематичното сп. „Хиперион“ – се разбираше и за друго материално културно наследство: картина от Борис Митов. Тя се оказа притежание на Градска художествена галерия, Стара Загора. Изключително съм благодарна и трогната от жеста на проф. г-р Марин Добрев, който бе така отзивчив да предостави фотос на портрета от 1924 година, превърнал се в корица на изследването. Тези три изображения не са единствените (намират се и скици, и портрети из периодичния печат), но те свидетелстват за изключителната популярност на Грозев сред творческите среди.

Този преглед на архивните материали и тяхната публичност открояват проблеми, свързани със запазването на документи. Ето защо въпросът „кой остава в архивите/ паметта неизбежно води до въпроса кой не остава?“ (Муратова 2021: 16) и това се оказва от съществено значение и за известността на Иван Грозев, и за известността на редица други личности от първата половина на ХХ век. След 1945 г. (и по-точно след 1951 г., когато се създават българските архиви) се налагат нови стойности и нови измерения за ценността на документите спрямо социалистическата ангажираност или приемливост на фондообразувателя. Или по думите на Н. Муратова: „За да има документи и история, от голямо значение е и разбирането за това кой твори историята и чии действия са „исторически значими“ (Муратова

2021: 14). Иван Грозев не успява да се впише в новите конюнктурни и цензурни критерии на соцреализма; неговият мистицизъм е недопустим за комунистическата партия и идеологическите ѝ повели. Това е и най-вероятното обяснение за липсата на архив за писателя. Но не липсват отделни фрагменти, които при желание биха могли да се издирят и сглобят. Макар и позабравени, днес редица личности са оцелели в спомените на своите съвременници – архивните откъслечи, които достигат до нас, успяват да провокират и събудят проучвания, съчетаващи ентусиазма на пътешественик, страстта на криминалист и търпението на изследовател.

Писменото предложение до Нобеловия комитет от проф. М. Арнаудов Иван Грозов да бъде удостоен с награда за литература през 1928 и 1929 г.

313. 1

Sofia
Sofien RO. IX. 1916.
№ 1. Ivan Vazov.

Jul. 1916 7/10.
Продаженионъ Комитета
на
„Българско Омерецтво“
Продаженионъ на стѣн.па.

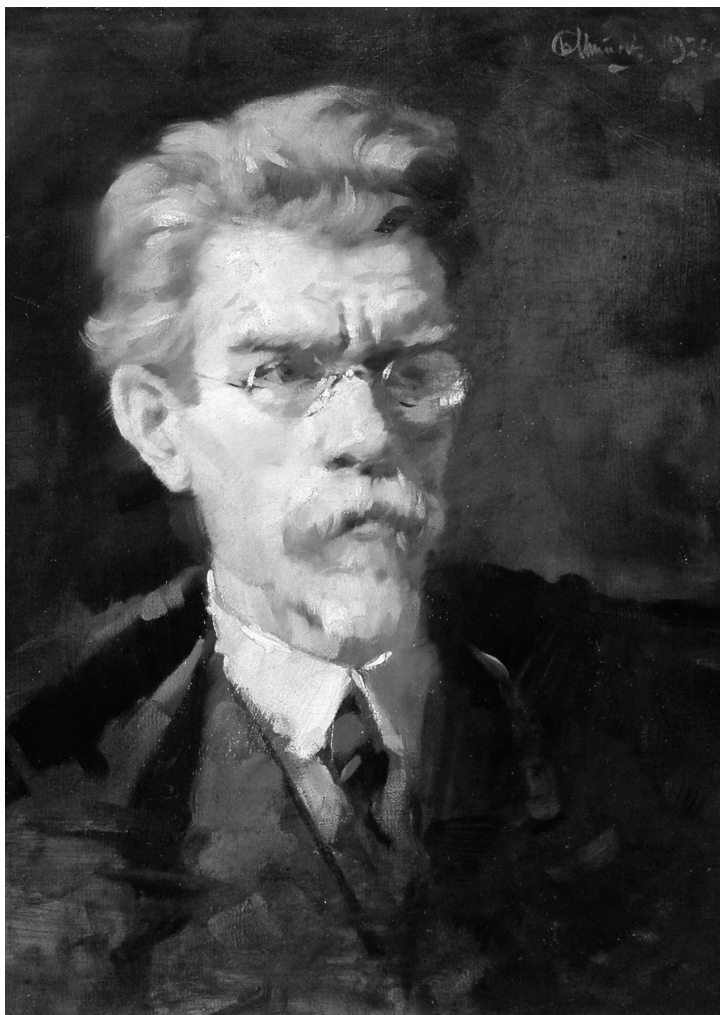
An die hochverehrte
Schwedische Akademie der Wissenschaften
in
Kochholz.

Die Statuten der Nobelstiftung erlauben, wie ich erfahre, auch einzelnen Männern der Kunst und Wissenschaft Anträge zu den Prämienverteilungen zu stellen.

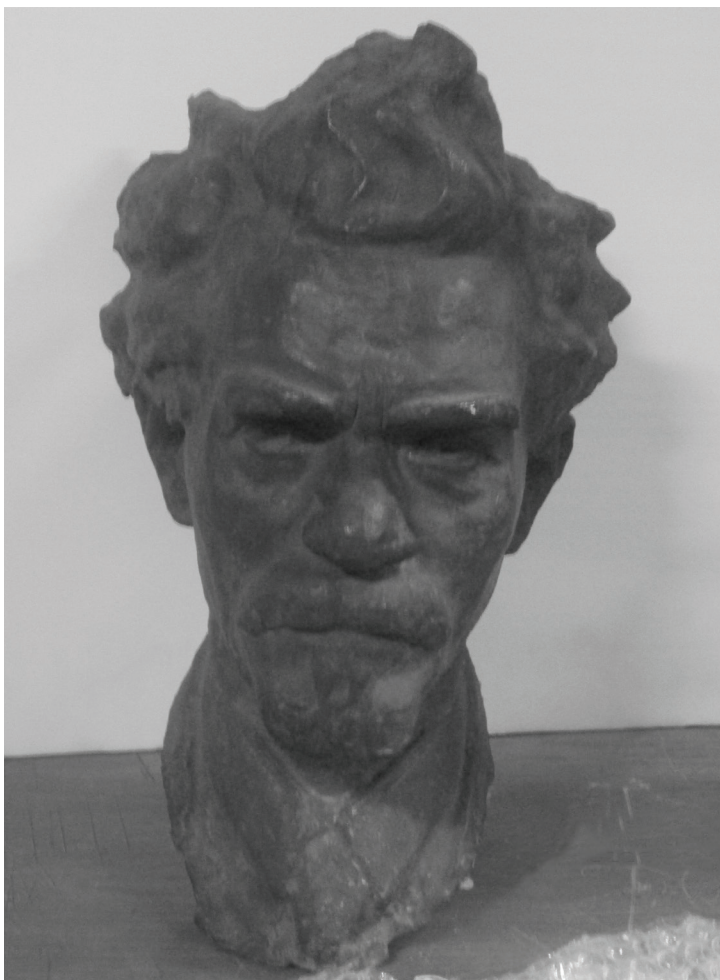
In meiner Eigenschaft eines Professors der Literaturgeschichte an der Universität Sofia fühle ich mich gedrungen für meine Landsmann Juan Vazov einzutreten.

Ich will mich nicht viel über die Verdienste dieses Mannes verbreiten, denn die königliche Schwedische Akademie, der auch die Verwaltung der Nobelstiftung zusteht, hat zur Glück, in der Person Herrn Alfred Jensens einen der besten Kenner der Balkanliteraturen. Er ist denn auch durchaus kompetent über die Eigenschaften u. s. w. allgemein anerkannt.

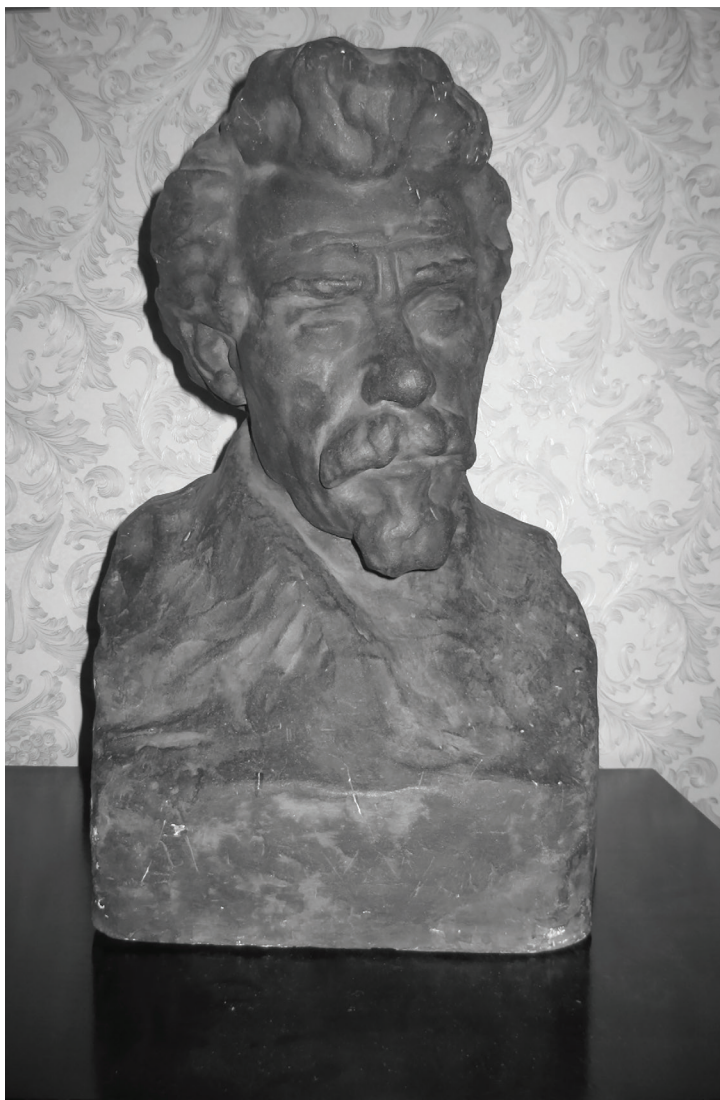
Фрагмент от писменото предложение до Нобеловия комитет от проф. Иван Шишманов Иван Вазов да бъде удостоен с награда за литература през 1917 г.

*Иван Грозев. Маслен портрет, 1926 г.
Художник Борис Митов. Притежание на ГХГ Стара Загора.*

*Бюст на Иван Грозев. Патиниран бронз.
Скулптор Петър Балабанов. Притежание на СГХГ.*

*Иван Грозев. Бюст, гипс. Скулптор Анастас Дудулов.
Частна колекция.*

БИБЛИОГРАФИЯ

Азманова-Рударска, Елена. 2018. *Иван Грозев в българската литература. Социални, политически, исторически и религиозно-мистични контексти, полемики и диалози.*

София, Рива.

Алетофил. 1904. Тесофски вестни. – *Български тесофски преглед*, № 2, с. 12.

Василева, София. 2006. Културно гружество „Българско родно изкуство“ 1929 – 1939. – *Издател*, № 1–2, с. 96–98.

Муратова, Нурие. 2021. *Жени отвъд архива. Невидимите истории на жените в България.* Благоевград, УИ „Неофит Рилски“.

Недев, Негю. 2009. *Българското масонство (1807 – 2007).* Пловдив, Хермес.

Сачев, Евгени. 2012. *Въведение към историята на организираното масонско движение в България до 1940 г.* София, Новата цивилизация.

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

Централен държавен архив (ЦДА) КМФ № 21, ф. № 403, а.е. 29.

Централен държавен архив (ЦДА) ф. № 264к, оп. 5, а.е. 1088.

Централен държавен архив (ЦДА) ф. 264к, оп. 5, а.е. 2366.

Централен държавен архив (ЦДА) ф. № 401б.

Централен държавен архив (ЦДА) ф. № 401б, оп. 1, а.е. 6.

Централен държавен архив (ЦДА) ф. № 401б, оп. 1, а.е. 29.

Научен архив на Българската академия на науките (НА на БАН), Литературна сбирка XI, оп. 1, а.е. 362.

Научен архив на Българската академия на науките (НА на БАН), Литературна сбирка XI, оп. 1, а.е. 363.

ПОРТРЕТ НА ИЗСЛЕДОВАТЕЛЯ КАТО ПИСАТЕЛ

Маргарита Серафимова
Институт за литература, Българска академия на науките

PORTRAIT OF THE RESEARCHER AS A WRITER

Margarita Serafimova
Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The article raises the question of scientific creativity in the light of the artistic – a thesis that has its foundations in the specificity of writing in general. The contemporary situation further contributes to this convergence, which conceals a fascinating ambiguity that stimulates creativity, but whose happy formula eludes the researchers themselves. Therefore, even if in their practice they sometimes come close to creativity, in their theory they find themselves powerless to explain it. Does this not suggest once again that art is eternal and science transient?

Keywords: Science, Art, Literature, Mixed Culture, Artistic Creativity, Scientific Creativity

Това, което не може да се теоретизира,
трябва да се разкаже.

Умберто Еко¹

Както се вижда, заглавието ми е елиптично. Това е така, защото явлението има две страни: от една страна, писателят като изследовател, от друга, изследователят като писател. Но откъдето и да подхванем темата, става дума за пропускливостта между изследователското писане и литературното. Тук има един естествен афинитет между двете роли, но и нещо специфично, което характеризира културния контекст днес.

Съвременният интелектуален пейзаж показва ясно открояващо се движение на изкуството към изследователската работа, както и обратното, на изследването, което клони към изкуство. Ще става дума предимно за хуманитарни науки, защото ще говорим за евристичната стойност на писането, а значи – за дисциплини, в които писането съпровожда целия работен процес (понеже при експерименталните науки писането започва едва във финалната фаза, когато самото изследване е приключило).

Но нека видим най-напред какво се промени в самата литература и защо се утвърди един тип литература на реалното. В историческия контекст на XX век се сблъскахме с урбанизация, обедняване, изгнания, войни, миграции, тоталитаризми, престъпления срещу човечеството, различни форми на геноцид – екстремни ситуации, които търсеха своето обяснение. Така постепенно се разви една друга „идея за литература“ (Gefen 2021): отворена, ангажирана, която не се колебае да заеме позиция, каквато е нап-

¹ „...di ciò di cui non si può teorizzare, si deve narrare“, нагпис на обложката на първото издание на романа „Името на розата“ (Еко 1980).

пример екологичната литература, или по-общо, литературата на интервенцията. Изобщо от времето на изкуство за изкуството до днешната концепция за литературата като отворено, обширно и всеобхватно понятие, като средство, а не като цел, е извървян дълъг път.

Друга проява на документирането е фактът, че съвременните творби на изкуството са неотделими от дискурсите, които ги съпътстват (интервюта с творците, текстове на промотирането, брошури към изложбите, каталози), целящи да обяснят тяхното значение и да доставят начини на употреба на това, което бива представяно. Изобщо имаме постоянно връщане към реалното, подчертана транзитивност и амбиция за знание.

Тук може да добавим и т.нар. „документално изкуство“, което посяга към архивите и заличава границата между художествената литература и историческата наука. Без да забравяме, че и в минали епохи изкуството е имало когнитивни амбиции, осъзнаваме, че сега все пак има нещо различно. Творецът като изследовател в областта на социалните науки не е нито ученият от Ренесанса, нито просветеният академик от Просвещението, нито художникът на Романтизма, владеец метафизичното знание, нито дори реалистът или натуралистът от XIX век.

Този вкус към документиране може да има различни лица. Да вземем например опита на Орхан Памук и неговия проект, свързан с романа „Музей на невинността“. Интригата в романа ни води от „действителни“ преживявания към спомените за тях, като при това спомените неусетно започват да се определяват, спомнянето се превръща в колекциониране, в натрупването на документи и артефакти – свидетелства за отминалото щастие, в една овеществена меланхолия. Но разбира се, най-забележителното

В цялата история е, че тя е дублирана от един съвсем реален музей, който писателят нобелист създава. Амбицията му – носталгична – е да възкреси атмосферата на Истанбул от 50-те години на XX век, света на неговото детство. Така се сблъскваме с един двоен Музей на невинността: един словесен и един реален. Памук споделя, че от самото начало е искал да събере колекция от истинските предмети на една фикционална история в музей и да напише роман, основан на тези предмети. Експонатите (копчета, играчки, гребени, билети, стари фотографии) са издирвани по домовете на приятели или купувани от вехтошари. В процеса на работа върху романа той не само е описвал и въвличал в интригата находките си, но е обмислял и концепцията за бъдещия музей (романът датира от 2008 г., а музеят отваря врати през 2012 г.). Витрините в него съответстват на страниците на книгата и следват главите в романа. И понеже търсим не просто съжителство на двата свята, действителния и измисления, на факта и фикцията, а тяхното смесване, любопитно е, че сред експонатите на музея се намира и ръкописът на романа, а в новите издания на книгата на последната страница е отпечатан билет за безплатно посещение на музея. Така двата свята се оказват любопитно сдвоени (Памук 2020).

Всичко това ни напомня за опита на Георги Господинов да създаде Музей на социализма, съхраняващ бита на една изживяна епоха, своеобразно хранилище на спомени. „Инвентарна книга на социализма“, която издават заедно с Яна Генова, е само половината от проекта, който включва също създаването на експозиция на описаните предмети, още повече че, когато книгата се появява, вече е събрана значителна колекция (Генова, Господинов 2006). Разбира се, тук трябва да направим уговорката, че „Инвентар-

на книга“ не е роман, а и музей на социализма така и не беше изграден, но за нас е важно да видим това внимание на съвременните писатели към реалността, към документа и артефакта, които влизат ready made в акта на писането.

В същото време изследователите вървят по обратния път, доближавайки все повече своите подходи до свойственото за литературата. В едно свое изказване преди време бях изразила мнение, че научното творчество е също творчество, подобно на артистичното. Да си спомним как в един свой текст У. Еко размишлява върху разликите между творческото писане и нетворческото: „И до днес не разбирам, казва той, защо Омир е смятан за творец, а Платон – не. И защо един лош поет да е творец, а един добър учен, автор на статии, да не е?“ (Еко 2014: 8).

Да видим.

Хронологически по-ранният вариант на явление то е, когато ученият пише две книги и когато един и същи изследователски опит поражда две произведения – едно научно и едно художествено. Класически пример за това са „Гъжни тропици“ на Клод Леви-Строс. В случая трябва да се има предвид спецификата на етнологията и работата на терен, при която изследователят е вътре в картината (може да кажем, че става дума за контактна етнология – една наука на участието), което води до осъзнаването, че натрупаният материал, събраните впечатления и лични възбуждания надхвърлят тясната академична греха. И аз не съм сигурна дали това „сбогом“, което си взема авторът с известните и станали емблематични редове на произведението, освен с туземците, освен с един далечен континент, освен с пътуванията, не е също и сбогуване с пъстротата на живота, с нюансите на преживяванията, с комплексността на възприятията, с противоречивостта на оценки-

те преди предстоящото връщане на именития учен към строгостта и пуританството на научното изследване (защото знаем, че написването на неговата „Структурна антропология“ хронологически следва „Тъжни тропици“²). И макар че жанрът на тази удивителна книга е трудно определим – тя е и пътепис, и свидетелство на учен, и философско размисление върху провала на цивилизацията, и интелектуална автобиография, несъмнено литературното начало е формулата, която придава единство на това хетероклитно произведение. Ето защо е още по-любопитно, че именно благодарение на него Клод Леви-Строс получава академичното признание, което му е било отказано два пъти преди това (през 1949 и 1950 г.) и най-после бива приет в Collège de France.

Така или иначе примери не липсват за подобно поделение на знанието между двете сфери – литературната и научната. Учените се превръщат в писатели, мобилизирайки онзи остатък от знание, който не намира приложение в регламентирания научен дискурс, онзи взрив на емоции и въображение, който съпътства научните открития, или просто търсейки друг канал за въздействие върху обществото. Една от проявите на явлението е така нареченият „професорски“ роман, чието може би най-забележително възплъщение е У. Еко.

Но това, което днес привлича вниманието, е следващата стъпка, при която писателят и ученият се срещат в един и същи текст, обитават един и същи терен, а двете полета започват да се припокриват и да се наслаждат.

Разбира се, по този път някои неща не са нови, както например въпросът за езика. Разделението между изследователско и литературно писане беше

² Издадени съответно през 1955 и 1958 г. На бълг. ез. вж. Леви-Строс 1995 и 1997.

проблематизирано доста отдавна. Така Ролан Барт, за когото писането заема кардинално място, критикува тенденцията в научния дискурс езикът да се разглежда като прозрачно, неутрално средство, „подчинено на научната материя“. Изследователят, казва той, „трябва да се превърне в писател“. Знаем за пристрастието на Барт към личния разказ и към една форма на писане, която нарича романно. Той заявява, че „пиша“ е непреходен глагол: човек не пише нещо, той просто пише. Точка. За него критикът е съ-автор на изучаваното произведение и неговият текст би могъл да се автономизира и да се превърне в творба (Barthes 1994: 541, 1267).

На второ място идва въпросът за разказа.

Днес малцина биха оспорили факта, че разказването има своето място в научния текст и че именно литературата задава модела за експониране на знанието. Така, ако вземем отново примера с У. Еко, самият той споделя за неудовлетворената си страст по разказването и за тайното си оръжие – да вкарва повествование в научните си статии. И дава за пример как при защитата на докторската му дисертация един член на журито го обвинил в „повествователна заблуда“, защото освен изводите от проучванията си разказвал и своите хипотези, и загънените улици, до които те са го довели: „Според него, казва той, аз разказвах историята на своето изследване така, сякаш е детективски роман“. По-късно прочутият семиотик споделя, че този случай му подхвърля една фундаментална идея, която той започва системно да прилага в по-нататъшните си академични трудове: „Във всяка научна книга, казва той, трябва да има някаква интрига“ (Еко 2014: 11).

Впрочем един критик определя писателското начинание на Еко като „нова граница“ на теоретичното изследване (Lovito 2014). Той коментира убеденост-

та на Еко, че ако теорията се сблъсква с непреодолими граници в процеса на познание на човека и света, то наративният текст позволява на читателя да ги схваща по друг начин посредством преживяванията и опита на персонажите в един възможен фикционален свят, различен от реалния. По този начин фикцията изпълнява допълнителна когнитивна функция и улеснява читателя да избегне принудите, които тегнат върху теорията в процеса на разбиране на текста, на себе си и на света (Ibid.). Лимитите на теоретичния дискурс могат с лекота да бъдат преодолени, ако към даден проблем се подходи просто от друга гледна точка – тази на наративната фикция. Такъв е в частност проблемът за истината. И докато научните истини са не само оспорими, но и в голямата си част са били оспорени в хода на човешките открития, то художествените истини се оказват единствената „защитена“ територия. Така към истината може да се върви и по други пътища – в случая повествователни, защото литературата си служи с друг тип доказателства и аргументи. Както обяснява Еко, посредством фикцията ние можем да подреждаме настоящето като минало, понеже благодарение на нарацията, разказвайки и четейки една история, я поставяме в една обща перспектива, в единна картина, придаваме ѝ смисъл, тълкуваме я и така можем „да теоретизираме“ света, да го правим податлив на наблюдение, на интерпретиране, на структуриране и разбиране (Еко 2014). Романът сам по себе си винаги е бил безценен епистемологичен инструмент. Защо науката да не може да се възползва от това?

В едно свое интервю френският антрополог Даниел Фабр също признава: „Обичам да пиша статии малко като разкази“ и често казва на студентите си, че дисертацията прилича на роман:

Трябва да заинтригувате читателя си, да формулирате въпроса си, да създадете енигма, да разгърнете отделните моменти и етапи на вашето проучване; накрая читателят ви трябва да е просветен. Онази част от света, която сте наблюдавали, трябва да стане по-ясна, по-понятна благодарение на силата на разказа. Мисля, че нашите анализи имат интерес да приемат повествователна форма (Wendling 2013).

Като историк Карло Гинзбург също неведнъж се спира на полезните литературни похвати, приложими към научното изследване. Може да се каже, че историческият текст трудно може да се освободи от литературното, дори и да иска, и че именно литературата, и в частност романът е научил историците как да превръщат проучваната документация в текст. А също – да прибавят до хипотипозата, вид убедително описание, което позволява да видим, сякаш сме били там. Както и да въвеждат различни гледни точки и възможни изкривявания, и тяхната интерпретация. Историята се учи от романа, и дори – от постиженията на модерния роман. След Марсел Пруст или Вирджиния Улф, казва Карло Гинзбург, никой вече не разказва както преди.³

И на трето място идва въпросът за жанра.

Може би можем с точност да посочим виновника за това сближаване на двата дискурса и това е есето. Когато Мишел дьо Монтен утвърждава есето, очарован от свободата, която то му дава, сам не знае, че слага началото не просто на един литературен жанр, а на форма на изразяване, която ще послужи еднакво добре и на писателите, и на учениците. Есето предполага определена субективност и ангажира „съвместното усилие на стила и мисълта“ (Масе 2006: 322).

³ По-подробно по този въпрос, вж. Серафимова 2022.

И все пак кое е новото, което днешният ген добавя към тези вече класически форми на сближаване? Ако трябва с една дума да отговорим, това е своеобразната хибридоизация на дискурсите.

Сблъскваме се с лекции перформанси, с използване на „биографичния метод“ в социалните науки, с етнофикции, с история, преоблечена в грехата на литературна творба: примери, които свидетелстват за художествените изкушения на някои интелектуалци. Така в областта на историята френският изследовател Иван Жаблонка тласва още по-напред вече казаното за литературността на историята и в книгата си *L'Histoire est une littérature contemporaine* защитава идеята, че „историята произвежда знание, защото е литературна, защото се разгръща в текст, защото разказва, описва, обяснява, възразява, доказва, защото пише – само че вярно“. Всъщност този труд е двойна защита – не само на литературното измерение на историческия текст, но и на легитимността на литературата да говори за реалността. Той pledира за една „хибридна форма, която може да се нарече творческа история или литература, способна да каже истината за света“. И се обявява срещу сциентистката илюзия, както се изразява той, която се състои в твърдението, че ученият е безлично същество, лишено от интерес или привързаност, способно да постигне аполоновски неутралитет (Jablonka 2014).

В институционален план пък наблюдаваме университетски програми, приканващи към творческо писане и креативно изследване (т.нар. *recherche-création* или *art based research*). Такива „изследователско-творчески“ докторантири най-напред се появяват в Квебек, а отскоро и в Европа. Идеята е да се прави изследване чрез литературата, чрез нейната практика, и предполага съчетаване на творческо

писане и теоретизиране. Следователно този нов подход засяга в дълбочина статута на изследователското писане. Възможно е например да включва воденето на изследователски дневник, в който да намират място също и фикции, поезия, рисунки, колажи. Става дума за артистична дейност, която продуцира знание (Raquin 2017, Pereira 2021). Други подобни форми са партньорства между училищата по изкуствата и университетите, между културни и изследователски институции, покани към музеите за включване в университетските и изследователски проекти. Все практики, сливащи в едно творчество и изследване, изкуство и наука. В резултат може да кажем, че тази връзка се превръща в общо място за съвременната култура.

Според известния италиански биолог Емануеле Коча наблюдава се една дълбинна свързаност между биологичните форми и формите на интелекта – и както казва той, ние обитаваме една култура на смесването (Cossia 2016). Ето защо мнозина изследователи търсят нови начини на писане и на описване на света и в изследванията си прибегват до различни литературни форми. Да вземем например разказите на белгийската изследователка Винсиан Денре, психоложка и етоложка, в които животните говорят, напр. в „Автобиография на един октопод“, а границите между науката и фантастиката са размити. Тя доказва с поезия и научни данни, че не само хората притежават език и интелект, а че това е характерно за всички живи същества, които обитават планетата Земя (Despret 2019).

Въпросите, които естествено възникват, са – тази пропускливост между дискурсите нещо добро ли е, или не? Трябва ли да се безпокоим, или по-скоро да се поздравим? И ако самата аз, повлияна от своя обект на изследване, се отдам на свободно фабулира-

не и наративизиране – мога да предложи три финала на моето изложение: един оптимистичен, един песимистичен и един реалистичен.

Оптимистичният би заключил, че може да приветстваме това отваряне на границите на познанието и да се радваме, че сме преодолели изкуствено създадените в даден исторически момент дисциплини, които накъсват изначалната природна свързаност на процесите и явленията, за чието обхващане и обяснение всички форми на изразяване са на разположение на всеки, независимо дали е учен, или поет.

Песимистичният, обратно, би внушавал, че по-скоро трябва да се безпокоим от тази неразчлененост на формите, която застрашава в еднаква степен и изкуството, и науката. Впрочем наблюденията показват, че действително и писателите, и учените вече се чувстват застрашени. За опасностите пред литературата няма да се спирам⁴, но ако надзърнем в лагера на изследователите, може да припомним например острата реакция на историците при появата на „Български хроники“ на Стефан Цанев, когато само благоразумното определение на автора, който ги кръщава поема, го спасява донякъде от интелектуален „линч“. Или друг случай – в една книга, близка до темата, която ни занимава, авторката привежда примера с каталунския готвач и собственик на ресторант Феран Адриа, който претърпява цели две метаморфози (Talou-Nugon, 2021). Първо бива провъзгласен за художник и творец (напълно обяснимо в днешния контекст, когато самата кулинария беше провъзгласена за изкуство – нещо немислимо в мина-

⁴ Само ще напомня, че границата между писатели и пишещи граматично изтъня, издателствата не могат да публикуват всички лични истории, спонтанни изяви в стихове и проза, пътеписни, житиеписни и пр. изповеди, а необятното платно на интернет мултиплицира явлението до безкрай.

лото), а след това бива издигнат до изследовател. Става ясно, че днес той ръководи изследователски център, в който биват канени също и архитекти, философи, дизайнери, като по този начин се цели опитът на „креативната“ гастрономия да бъде пренесен във всички форми на творческа активност. Междувременно Феран Адриа бива поканен в департамента по философия на Барселонския университет да изнесе курс лекции по „философия на гастрономията“.

И накрая – ето и реалистичния финал, към който ще пристъпя с един цитат. Цитатът е на Джордж Стайнър, чиито лекции имах щастието да слушам на живо през зимния семестър на 1998 г. като специализантка в Женевския университет и който не просто четеше лекции, а изнасяше истински спектакли на духа, и когото без колебание бих нарекла учен творец. В едно свое интервю на въпроса „Смятате ли се за творец?“ той отговаря:

Не, не трябва да се бъркат функциите. Дори най-талантливият критик, коментатор и екзегет е на светлинни години от твореца. Пушкин е казал: „Благодаря ти, преводачо, редакторе, критико, ти носиш моите писма, аз ги пиша“. И Стайнър допълва: „Аз също разнасям пощата. Това е голяма привилегия, но тя няма нищо общо с чудото на стиха, който ще се пее вечно. [...] Творчеството променя всичко, което съзърцава, няколко щрихи са достатъчни на твореца, за да ни накара да видим това, което вече е било там. Но каква е мистерията, която отключва креативността? Написах „Грамматика на творчеството“, за да я разбера. В края на живота си все още не я разбирам (Serf 2011).

Изследователското писане предполага любопитство, после строгост, но винаги скромност. И действително портретът на изследователя (researcher) го представя като отгаден на едно всеотдайно търсе-

не, но и със съзнание за това, че всъщност може и да не успее да открие. Макар и в своята практика той понякога да се докосва до креативността, нейната щастлива формула теоретически му се използва. Не говори ли това още веднъж, че изкуството е вечно, а науката – ефимерна?

БИБЛИОГРАФИЯ

Генова, Яна, Господинов, Георги. 2006. *Инвентарна книга на социализма*. София, Прозорец.

Еко, Умберто. 2014. *Изповедите на младия романист*. София, Сиела.

Еко, Умберто. 2014. *Шест разходки в горите на измислицата*. София, Сиела.

Леви-Строс, Клод. 1996. *Структура на мита*. София, София-С-А.

Леви-Строс, Клод. 1997. *Тъжни тропици*. Плевен, Евразия.

Памук, Орхан. 2020. *Музей на невиността*. София, Егнорог.

Серафимова, Маргарита. 2022. За романното в историята и за знанието на романа. – *Studia Litteraria Serdicensia*, № 2, с. 13–24.

Alexandre Gefen, 2021. *L’Idée de la littérature. De l’art pour l’art aux écritures d’intervention*. Paris, Corti.

Barthes, Roland. 1994. Dix raisons d’écrire. De la science à la littérature. In: *Œuvres Complètes* t. II, Gallimard.

Cerf, Juliette. 2011. Entretien avec George Steiner. – *Télérama*, 11 décembre 2011, Достъпно на: <https://blogs.mediapart.fr/michel-pinault/blog/040220/george-steiner-louvreur-d-horizons> [прегледан 12.06.2023].

Despret, Vinciane. 2019. *Autobiographie d’un poulpe* et autres récits d’anticipation. Arles, Actes Sud, coll. «Mondes sauvages».

Еко, Umberto. 1980. *Il nome della rosa*. Milan, Bompiani.

Emanuele Coccia, 2016. *La Vie des plantes. Une métaphysique du mélange*. Paris, Payot et Rivages.

Jablonka, Ivan. 2014. *L’Histoire est une littérature contemporaine. Manifeste pour les sciences sociales*. Paris, Seuil, coll. « Librairie du XXIe siècle ».

Louis-Claude Paquin, 2017. *Méthodologie de la recherche-création: Écriture de mes notes de cours*. Université du Québec à Montréal, Достъпно на: http://lcpaquin.com/MethoRC_notes_de_cours.pdf [прегледан 12.06.2023].

Lovito, Giuseppe. 2014. La fiction narrative comme une « nouvelle frontière » de la recherche théorique selon Umberto Eco, Достъпно на: https://www.academia.edu/31444423/La_fiction_narrative_comme_une_nouvelle_frontiere_de_la_recherche_theorique_selon_Umberto_Eco [прегледан 11.06.2023].

Macé, Marielle. 2006. *Le temps de l'essai. Histoire d'un genre en France au XXe siècle*. Paris, Belin.

Pereira, Irène. 2021, La recherche-crédation, Le Courier, 11 mars 2021, Достъпно на: <https://lecourrier.ch/2021/03/11/la-recherche-creation/> [прегледан 12.06.2023].

Talon-Hugon, Carole. 2021. *L'artiste en habits de chercheur*. Paris, PUF.

Wendling, Thierry. 2013. L'intelligence du conte. Entretien avec Daniel Fabre, Достъпно на: <https://www.ethnographiques.org/2013/Wendling-Fabre> [прегледан 12.06.2023].

**БЪЛГАРСКИЯТ „ДОБЪР ДИВАК“ –
ПОЛИТИЧЕСКИ ПРОЕКЦИИ, ДЪРЖАВОТВО-
РЕН ПОТЕНЦИАЛ**

Пламен Антоф

Институт за литература, Българска академия на науките

**THE BULGARIAN “GOOD SAVAGE” – POLITICAL
PROJECTIONS, STATE-BUILDING POTENTIAL**

Plamen Antov

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The article examines a main – national-ideological – aspect of reflexes of the cultural figure of the “good savage” in the Bulgarian revival. The research plot is framed by two state-building “documents”: *Istoriya Slavyanobolgarskaya* (1762), where the Bulgarian is postulated as a “savage” vs. the sophisticated but cunning civilization, and the so-called Tarnovo Constitution, when this ideological vision acquired a direct political reality through P.R. Slaveykov’s key participation in the constitutional debate in the Constituent Assembly (1879). The plot unfolds in juxtaposition with the figure of the authentic savage – the American Indian – and the analogous nation-building potential that ethnologist L.H. Morgan found in the Iroquois League for the confederation of the U. S. A.

Keywords: *Istoriya Slavyanobolgarskaya*, “good savage” (*beau sauvage*), P.R. Slaveykov, Tarnovo Constitution, J.F. Cooper, L.H. Morgan, Iroquois League, civilization, fashion, Europe

1. *Дивакът като културна фигура*

Фигурата на „добрия дивак“ (le beau sauvage) е собствено културна фигура, рожба на Просвещението, когато именно фундаментализмът на разума поражда носталгии по собственото си „друго“ – онова, което сам е отрекъл, отменил, надмогнал. Но ако това е философската предпоставка (линията Монтен – Вико – Лок – Русо, отворена към Романтизма и финализирана от него), то не по-маловажна – а в някакъв смисъл дори първична, катализираща – е ролята и на „емпиричните“ фактори: Великите географски открития през XVII и XVIII в., и преди всичко завладяването на Новия свят: именно червенокожият, индианецът ще се наложи като образцовия „добър дивак“ в епохата на класическата западна модерност.

Исторически в архетипа на „добрия дивак“ пръв се озовава коренният жител на Карибите, с когото белият човек най-напред се среща. По-късно, при същинската колонизация на континента, в тази роля се оказват племената около Големите езера (Нова Англия): т. нар. „горски индианци“. Те първи и най-плътно са включени в колониалните войни на европейските държави – отначало между Англия и Франция, а впоследствие в Американската война за независимост. Това обстоятелство се оказва фатално за тях (заглавието на един роман на Джеймс Ф. Купър придобива идиоматичен статут). Но политическата реалност на историята е щедро компенсирана в символната сфера на изкуството и още повече на националната митология: фигурата на индианца е вкарана като базисен елемент в литературата на американския романтизъм: Лонгфелоу и осо-

бено класическата пенталогия на Купър за Кожения чорап (*Leatherstocking Tales*). Но „горските индианци“ влизат в американската митология не само чрез литературата, а и в социално-политически аспект.

Това натрупване на обстоятелства – най-ранният и траен сблъсък с европейците, при това в епохата, когато европейската култура (а след това и американската) изживява своето Просвещение и своя Романтизъм – осигурява силно символично присъствие на тези индиански народи в западната литература и култура чрез културната фигура на дивака.

Именно тя ще ни интересува тук, или по-точно някои нейни типологични рефлексии в Българското възраждане. Ключовата дума тук е „типологични“, използвана да означава една силно размита област, където самородни явления интерферират с косвени и преки външни влияния, без да е напълно ясна границата между тях, замрежена от един флуиден, трудноопределим във формите си „дух на епохата“, който обгръща и пропива явленията.

Най-показателно, с фундаментално значение е обстоятелството, че фигурата на „добрия дивак“, макар и частично трансформирана, откриваме не другаде, а в самата „История славянобългарска“, основополагащия националноидеологически текст (програма на Националното възраждане според П. Динеков¹): българинът е идеологически постулиран именно като „дивак“ в противовес на изтънчената, но лицемерна и вероломна цивилизация в лицето на гърците. Тази фигура – на българския „добър дивак“ – ще съхрани идеологическия си статут през цялата епоха, за да избухне с особена сила във върховия етап на Високото възраждане, през 60-те и 70-те години

¹ Динеков 1989: 20. Като „обосновка на националната програма“ определя творбата Велчо Велчев (вж. Велчев 1981, гл. IV).

на XIX век, а в един особен смисъл и непосредствено след Освобождението.

2. Дискурсивен синкретизъм: митопоетически разказ и политически документ

Ще разгърна един сюжет, който е не само централен, осев за епохата на Българското възраждане², но така да се каже, я рамкира чрез две фигури, в които литературната и политическата сфера посвоему интерферират – Паусий и П. Р. Славейков. И по-точно гва документа с политическо, гържавоустроително значение, на които тези фигури се явяват автори или съавтори: „История славянобългарска“ (1762), символичното начало на епохата; и Търновската конституция (1879), нейният завършек, венецът, който символично я увенчава. Връзката между тях е пряка, каузална, доколкото вторият документ се явява реализация на идеологическото намерение на първия в качеството му на „програма“: телеологичният хоризонт на епохата, която първият стартира. Така – чрез реализацията си – ретроспективно е разкрит гържавноустроителният потенциал на Паусиевата история. Модерната идея за национална конституция е рожба на Просвещението, тя възниква през XVIII век, съвременна е *mutatis mutandis* на „История славянобългарска“.

От друга страна, в собствения си модус просвещенската културна фигура на дивака е семантично раздвоена – срещу „добрия дивак“ стои тази на „лошия“: идеална, утопична проекция на просвещенския хуманизъм, от една страна, и чудовищна фигура на дълбоката, хтонична природа, от друга – тъмна

² Понятието „осев“ тук се разбира едновременно в стационарния, „сферичен“ смисъл на Ясперс (*Achsenzeit*) – като определен период в неговия обем, но и в линейно-хронологичен смисъл – като „гръбнак“ на епохата, като централен развоен сюжет, който я произва.

сфера, неосветена от разума. В „правия“ разказ на Просвещението като педагогически проект под знака на рационализма дивакът е „страшилище“, символ на невежеството, на тъмната човешка природа. И същевременно той е нравствен идеал в „обратния“, контрарационалния субстрат на Просвещението (линията на Русо), който води в перспектива към Романтизма, и по-специално към националния романтизъм от немски тип.

Именно тази втора, „обратна“, националноромантична и националноидеологическа линия в своите „български“ проекции ще ме интересува. Зададена в най-висок регистър от „История славянобългарска“, тя пронизва цялото Българско възраждане до самия край на епохата, когато е постигнат нейният идеологически синтез.

Постигнат е чрез „големия“ разказ на литературата, разбрана като синкретична, *идеологически осмислена* сфера. Като единен „разказ“ с отвъдлитературни, квазиестетически, националностроителни функции, включително и в жанрово-дискурсивен план (релативизмът между мит, научна историография и литература в „История славянобългарска“).

Така сюжетът, който ни интересува, би могъл да бъде дискурсивно определен и рамкиран от двата документа по следния начин:

„История славянобългарска“ като синкретичното, абсолютно начало на епохата – нейната „програма“, манифест, чийто език слива в дискурсивна хомогенност колективния мит за произхода и научната историография, от една страна, а от друга – полуфолклорния, националноепически разказ³ и политическата програма в хоризонта на една собствено

³ За „История славянобългарска“ като национален quasi-епос, маскиран в жанра на модерната просвещенска историография, вж. класическото изследване на Г. Гачев (1964; 1979). Също (Антов 2009).

модерна актуалност. Дискурс между фикционално и „документално“, от една страна; между митофолклорно и фикционално-литературно в смисъла на Немския романтизъм (Шелинг), от друга; между фикционално-художествено и политическо, от трета. Този дискурсивен синкретизъм е с решаваща роля с оглед на гомодерния статут на идеалния си възприемател. Творбата работи едновременно в два плана, на две равнища. Най-напред пряко, рационално, чрез модернопублицистичния патос на авторското предисловие. Но също така и скрито, чрез „архаични“ дискурсивни компоненти – митофолклорни остатъци, принадлежащи към широката сфера на естетическото (в духа на Немския романтизъм, чиято автохтонно-типологична версия „История славянобългарска“ се явява). Другояче казано, творбата говори на езика на собствения си адресат/реципиент; „разбрана“ е от него не само чрез модерните, собствено политическите пластове в езика/дискурса си, а и чрез митофолклорните, собствено „художествените“.

По сходен начини в *политическия* край на епохата един собствено политически акт/документ, каквато е Конституцията, ще се окаже плътно импрегниран с подполитически елементи от митологично-патриархално и „художествено“ естество; и тъкмо те са, които произвеждат собствено политическа ефективност – не тези от рационално-политическо естество: не рационалните аргументи на „младите“ консерватори, учили в европейски университети, а сладкодумните, „народни“ притчи на „стария“ дяко Славейков, поета.

Паусий: българинът като „добрия/лош дивак“

1. *Осевият сюжет на епохата*

В проследяване на сюжета тръгваме по Паусиевата линия, задала *културната фигура* на „добрия дивак“ във възможно най-високия, националноидеологически регистър. Идеологическата самопрезентация на българина като „добрия дивак“ в тенденциозен противовес с „цивилизования“ европеец като носител на нравствен упадък; „българското“ като грубо, варварско, нерафинирано срещу изтънчената, но порочна цивилизация.

Впрочем изразът „самопрезентация“ тук не е еднозначен. Той е смислово амбивалентен, доколкото дискурсивно „История славянобългарска“ се явява, от една страна, в сферите на собственото си „жанрово несъзнавано“, свод на колективно, митофолклорно знание, а от друга, в интенционалното съзнавано на своя автор – авторски труд с модернонаучни претенции (включително и историографските, философско-исторически образци, които ползва и цитира „под линия“: Цезар Бароний, Мавро Орбини). Самият Паусий в качеството си на автор е в сходна двойствена позиция. Той говори отвътре на колективно-народното съзнание (и това не е само пасивна, несъзнавана позиция, но и активно заявена кауза в идеологическия патос на начинанието). И същевременно е в една модерна, метаизвисена спрямо него позиция – на водач, *Erzieher* в най-високия смисъл на Немската романтика.⁴

Именно в тази амбивалентна дискурсивна ситуация „История славянобългарска“ реализира своята основна идеологическа стратегия – идеализация на българите в аксиологическия модус на „доброто ес-

⁴ Вж. самостоятелното разискване на тази теза в Антов 2007.

мество“ в противовес на покварената цивилизация. Този императив, зададен от Паусий, силно избухва в епохата на Късното възраждане през 60-те – 70-те години на XIX век, основно чрез проблема за модите, в различни жанрове: в публицистиката, където сред най-активните е П. Р. Славейков, в поезията (Великсин, С. С. Бобчев, фамозната Карамфила Стефанова⁵), но особено в комедията: „Малакова“ на Славейков, „Фудулеску“ на Т. Пеев, „Правата цивилизация“ на Т. Станчов и разбира се, „Криворазбраната...“ на Д. Войников – класическото решение на мотива за увлечението по „европейската“ мода като сляпо, маймунско (К. Стефанова) подражание. Европейската модерност е пародийно сведена до всекидневно-битовата си версия – модата, а цивилизацията – представена чрез една междинна, посредническа и двойствена фигура – тази на „учените и лукави гърци“; фигура, която едновременно предава посланието и го фалшифицира (ефектът на „криворазбирането“).

Самото фалшифициране обаче не е отклонение (това би било едно твърде лесно обяснение); то е част от същностния смисъл на посланието, доколкото тъкмо хитростта и лукавството са диференциални черти на цивилизацията (Одисеята⁶): цивилизацията е диференциално „учена“ и тъкмо като такава – хитра и лукава спрямо грубата *prima materia* на наивната природа.

В Предисловието към своята „История“ Паусий полемично възразява на оня, който би рекъл, че „гърците са по-мъдри и по-културни, а българите са прости и глупави, и нямат изтънчени думи“.

⁵ Фамозна, доколкото въпросната Карамфила, изглежда, е с мустаци: според сериозни аргументи, приведени от Людмила Хр. Малинова (2004), името е псевдоним, зад който най-вероятно надничал Антон Франзя.

⁶ Вж. *Диалектика на Просвещението*, гл. „Одисей или мит и Просвещение“ (Хоркхаймер, Адорно 1999).

На подобно твърдение са възможни два отговора, при това противоположни. Първият от тях е положителният: че твърдението е невярно; че и българите, ако не в момента, то някога са имали свое „царство и гържава“, били са „славни и прочути по цялата земя и много пъти са вземали данък от силни римляни и от мъдри гърци“ (с. 42 = 213–214⁷) и което е по-важно – първи от славяните са се покръстили и първи са имали своята „висока“ култура (с. 43 = 214).

Но тази позитивна аргументация Паусий изнася, така да се каже, пред скоби, преди да е предположил/формулирал самото обвинение. На пряко отправеното предизвикателство той отговаря по отрицателен начин. Тоест – като приема обвинението, но аксиологически го преобръща: да, българите са прости и диви, но тъкмо това ги издига над по-учените и културни гърци: „По-добра е българската простота и незлобивост. Простите българи в своя дом приемат и гощават всекиго и даряват милостиня на ония, които просят от тях. А мъдрите и културни [гърци] никак не правят това, но и отнемат от простите и грабят несправедливо...“ (с. 44 = 215). Българите са по-добри и по-морални *именно защото* са „прости и диви“.

Това е първият извод, който можем да направим.

2. Американският образец

Всъщност тук Паусий се отнася към българина по същия начин, както например Дж. Ф. Купър в своята класическа пенталогия към индианеца.⁸

⁷ Страниците се дават по юбилейното издание от 1972 г. под редакцията на П. Динеков, частично дветецифрено. Първата цифра отправяща към нормализирания превод на Динеков, а втората към съотв. място в Паусиевия оригинал.

⁸ Тази сравнителна типология е предмет на специална студия: Антов 2019.

Колективните фигури на Паусиевия българин и на Купъровия червенокож са типологично сродни, споделят обща ниша в идеологическата схема. И в двата случая идеализацията демонстративно не гържи да се съобрази с една по-рафинирана, *просвещенска* аксиология – тази на просветена, собствено просвещенска Европа (можем да обозначим тази универсалистка линия като „френска“). Напротив, идеализацията се разгръща по линия на *националния романтизъм* („немската“). Настоява да очертае ясна граница, да обозначи *собствения си* периметър. Да представи „добрия дивак“ като „добър“ за себе си, не за европееца.

Дивотата превъзхожда цивилизацията не защото прилича на нея, а именно в различието си. Ценна е в *собствената си* логика, не в тази на своя позитив. Като себе си, не като имитираща цивилизацията.

В тази обратна логика българите са оценностени не като „природно“ благородни и „добри“, а като неблагородни и „лоши“, като диви, свирепи и люти: те „не са били научени да се покоряват на царе, а били свирепи и диви, безстрашни и силни във война, люти като лъвове“ (с. 56 = 227).

Тоест „добри“ са по един диалектически начин – „за себе си“, не за своето „друго“. Тяхната „дивота“ съвсем не прилича на онази, която модерният европеец би привидял в тях. Например както Монтен през 1562 г. вижда и разбира американските диваци („За канибалите“): тяхното варварство е правопрпорционален ефект на „добрата природа“ дори в канибалството, ужасяващо за европееца; напротив, заявява Монтен, откривателят на културния релативизъм, варварите сме „ние“, европейците – тъкмо защото сме извън природата, в сферата на човешкото („Тия народи са диви, колкото са диви и плодовете, които природата от само себе си, по естествен начин

създава, докато в действителност би трябвало да наречем диви плодове тези, които ние изкуствено повреждаме и отклоняваме от общия порядък“ (Монтен 1974: 297).

Варварското, дивото са възможни като такива, т. е. отрицателно означени, само в обратния модус на хуманизма и модерната цивилизация, не в собствения си „прав“ модус, който е този на природата, на „доброто естество“. Това е вторият ни извод.

П. Р. Славейков и конституционния дебат през 1879 г.

1. „Затварящата“ епоха на 1880-те

Така очертана, линията на Паусий трае като осева линия в протежение на цялото Възраждане и е актуализирана по много силен начин през първото следосвобожденско десетилетие, и то в различни аспекти.

В една манифестно оголена форма я откриваме например у Захарий Стоянов в простофилския патос на Предисловието към първия том на „Записките“ (които също като „История славянобългарска“ са квазиепическо повествование в жанрово-дискурсивния синкретизъм на епохата⁹). Есенциализирайки личния опит, З. Стоянов утвърждава благородната органична „простота“ на българския селянин за сметка на „дипломираните“ (в Европа), отродили се интелигенти, готови на раболепие пред чужденците европейци – затваряща „скоба“ на Паусиевия вопъл „О, неразумни и юроде! Защо се срамуваш...“.

⁹ Стагаилен аналог на началната фаза в историческото познание, т. е. заедно с делото на Вазов и Ст. Заимов през 1880-те, стоят на границата между мемоарния жанр и историческото изследване, сливат личното свидетелство и „голямата“ история, фикция и факт, художество и историография.

Предисловието към „Записки по българските въстания“ изобщо възпроизвежда идеологическия модел и риторичните похвати на Паусиевото: докато у Паусий като висок ретрообразец е провъзгласено „славното“ минало на далечната, изгубена история, при Захарий това е непосредствено близкото минало на самото Възраждане, на неговата „идеална“ героика. Макар и близко в календарен смисъл, то е не по-малко отдалечено в аксиологически план, изгубено, забравено („Епопея на забравените“).

Манифестният текст на З. Стоянов ясно сакрализира „простите“ и „лудите“ срещу „благоразумните поклонници на разсъдъка“ (с. 10¹⁰). Последните в прав текст са разобличени като чорбаджии, търговци и учени (с. 10), т. е. като представители на родното трето съсловие, озовало се в господстваща позиция след 1878 г.; макар и „родно“, неговите корени подозрително водят на Запад, към просветена („учена“) Европа. От него тенденциозно са отделени селяните, „простите“ и „неуките“, като самородния здрав елемент на обществото, носител на „дълбока“ авторитонна нравственост. Противопоставянето е заявено с рязка категоричност: „Ще забележат читателите, че между моите херои не фигурират [...] ни учени глави, ни тежки търговци, нито пък влиятелни богаташи, а прости и обикновени хорица, все от долня ръка“ (с. 12).

За строго публицистичния жанр на Захариевото предисловие – също както и това към „История славянобългарска“ – свидетелстват основни дискурсивни разминавания със същинския фактически разказ, където най-често предателства се извършват именно от „простите“/„дивни“ селяни (дядо Вълво и др.), при това самият автор изтъква тази връзка,

¹⁰ Цит. по изд. от 1975, поредица „Световна класика“ (София: Български писател).

докато, точно обратно, едни от най-светлите, безкористни образи са тъкмо „учените“, дипломираните (включително и училите в Европа): А. Кънчев, Т. Каблешков.

Простофилският патос на З. Стоянов е „висок“, националноидеологически акт, не тривиален факт. Той е присъщ на колективния език на 1880-те – десетилетието, „затварящо“ възрожденската епоха, нейна есенциална сублимация. Откриваме го ясно изразен не само у груг автор мемоарист като Заумов, но и у Вазов (стих. „Дипломираните“, 1881).

Собствено политически еквивалент на този език/дискурс се явява Търновската конституция, във вида, в който е приета на 16 април 1879 г. след продължителни и остри разисквания. Резултатът от тези разисквания затвърждава и налага именно осевата линия на Паусий: българската „простота“ е официално валидирана като реален политически, гържавностроителен фактор. А основна решителна заслуга за това има старият поет Славейков в ролята си на депутат.

2. Конституционният дебат (1879): „старият“ Славейков срещу „младите“

За да видим как става това, трябва да отидем на Учредителното народно събрание в Търново (10 февр. – 16 апр. 1879), когато буквално се изработва политическият облик на „нова“, буржоазна България в лицето на нейната конституция. За това ни помагат както запазените и публикувани протоколи на събранието (Дневници 2004), така и мемоарни свидетелства на участници (особено Икономов 1973), но преди всичко класическата книга на Симеон Радев „Строителите на съвременна България“ (1910–11), както и някои теоретични изследвания, класически (Владикин 1936) и съвременни (Николов-Зиков 2011).

Тук по време на събранието се разиграва един генерален сблъсък в два рунда: първият е обсъждането на основните положения в руския проект за конституция, вторият – еднокамерен или двукамерен да е българският парламент. От едната страна са „младите“ „западници“ – консерватори в собствения политически смисъл на понятието. Наред с църковните йереи това са високообразовани хора с обществени амбиции, голяма част учили в Европа и върнали се с желание да присаждат на родна почва модерни политически теории. Открояват се имената на Т. Икономов, М. Балабанов, Гр. Начович, Дим. Греков, г-р Конст. Стоилов, г-р Конст. Помянов, г-р Г. Вълкович.

Заслужава да се отбележи, че тук обичайният политически смисъл на понятията „консерватори“ и „либерали“ – първите като „стари“, вторите като „млади“ (точно такава е свързването и у С. Радев) – е силно разколебан; работи дори в обратна посока.

Европейският консерватизъм възниква като реакция срещу идеите на Просвещението, а от социална гледна точка – „като отбранителна доктрина на аристокрацията срещу опитите на израсстващата буржоазия да отнеме властовите ѝ ресурси и социалните ѝ привилегии“ (Николов-Зиков 2011: 159). В български контекст най-близко до представата за аристокрация е „чорбаджията“¹¹, амбивалентна фигура, в чието лице автохтонната българска аристокрация от Втората българска държава се слива с новия български „буржоа“ в актуалната, синхронна ситуация в Османската империя („През XVIII в. този традиционен елит започва да се кичи с титлата чорбаджия и се утвърждава като съсловие от селски и

¹¹ Офицерски чин в турската еничарска войска, букв. „който дава чорбата“, аналогично на англ. „лорд“, от hlaford – „който дава хляба“ (Николов-Зиков 2011: 117).

градски първенци, които [...] в общобългарски мащаб осъществяват посредничеството между българското население и османската власт“ – Стефанова 1998: 23; срв. Николов-Зиков 2011: 121). Но с течение на времето в социално отношение чорбаджията постепенно се превръща в най-чистата форма на българския буржоа наред с висшата търговска и занаятчийска прослойка, оформила се особено около средата на XIX век с развитието на градовете.

Тази междинност откриваме у Ив. Хаджийски в описанието на „местното самоуправление“ на българите в Котел, специфичен родовообщинен рудимент в политическия организъм на империята. Хаджийски отъждествява чорбаджията с родовообщинната фигура титла на стареца (старейшината), като при това метафорично нарича органа на общинско самоуправление, в който тя е включена, „сенат“ (тази метафорична употреба е риторично изтъкната: „да, да, истински сенат от патриции, наричани по български (котленски) „старците“):

Думата „старец“ изразяваше не възраст, а обществено положение, чиято главна съставка бе богатството. Колкото по-рано стигнеше някой онова богатство, което бе нужно, за да се смята чорбаджия, толкова по-рано (дори и в средна възраст) ставаше „старец“ и заемаше своето място в сената, броят на чиито членове не бе определен (Хаджийски 2 1973: 390, бел.).

И в същото време Хаджийски добавя, прогълтвайки метафоричните свързвания с европейската ситуация:

Освен „старците“ и престололюдието в Котел имаше още един кръг от хора. Това бяха хората на си-

нята кръв. Техният обществен кръг се определяше по сой, от произхождението им, което се смяташе за болярско. Те се наричаха банове, боляри. Те бяха на равна почит със „старците“, дори се смятаха за нещо по-горно, макар и да не бяха винаги толкова богати. Мъчно ставаше брак между синята и червената кръв. От болярското коляно излизаха повече интелектуалците: свещеници, учители, общественици (Хаджийски 2 1973: 390–391, бел.).

И така, срещу „младите“ консерватори „европейци“ в Учредителното събрание се изправят номиналните либерали – а всъщност носители на авторитонния, „здрав“ патриархален консерватизъм на възрожденската епоха. Както е известно, именно те удържат победата. И както изтъква С. Радев, основна за това е заслугата на „дядо“ Славейков, който, наред с П. Каравелов, е най-активен в пренията. Със своя ораторски талант, с остроумните си речи, невсякога дълбоки по смисъл, но образни, изпълнени с народен хумор, цветисти, неблагоприятни понякога (каквато изобщо е „живата“ народна реч), успява да омае делегатите.

По-близкото проследяване на дебатите ще ни помогне да стигнем до една едра логика, която ги води и вдъхновява. Тя се свежда до сблъсък между модерната политическа теория, от една страна, и рефлексите на обичайното българско право, от друга. Съответно – между даване привилегии на един ограничен образован елит (представяван от единичната личност) или на широкото, безлико народно мнозинство.

В крайна сметка дебатът се свежда до сблъсъка „модерност – антимодерност“, която в инерциите на Възраждането се фокусира около добре познатия казус „Европа“: Старият континент като източник

на модернизацията, каквато е в патоса на „младите“ консерватори. Обратно, в патоса на „старите“ либерали модерността по познат начин е сведена до карикатурното си подобие, до модата: Европа е представяна като вносител на „моду“, на когото „ние“ не трябва „маймунски“ да подражаваме, а да следваме собствената си, „здрава“, „българска“ мяра. Точно такава е и част от аргументацията на Славейков, нявгашния автор на „Малакова“ и на редица теоретично-публицистични статии по темата.¹² Същността на дебата е „преведена“ на един познат на аудиторията език, сведена е до познат спор: за или против „модите“, за или против „учените“, за или против „Европа“. Дилемата е очертана от стария поборник с образност, съвсем близка до някогашните му памфлети против разкошността в „Читалище“: „Едни мислят добре и зряло и се устрояват по мярката на силите и средствата си; други гледат просто какво правят съседите им и се залавят и те да правят същото. Това се разбира най-лесно и най-добре с нагледния пример на модите у нас...“ (Радев 1990: 96). Аргументацията продължава да е актуална. „Европейските моди, скъпи и нескромни – допълва от свое име С. Радев – се пренасяха вече в България и се посрещаха от семейните хора с раздражение. Очевидно Славейков не можеше да намери по-ефектно сравнение от това с модата“ (Радев 1990: 96). Подражанието ораторът обяснява с мързел на ония, които не си дават труд да мислят сами за своето устройство, а копират наготово, без да се питат „дали чуждият калпак ще дойде тъй уйгун¹³ на главата им, както им е аресал на главата на другите“ (Радев 1990: 96).

¹² Относно Славейковата „граматика на модата“ вж. едно специално изследване: М. Кръстева. Паспортът на малаков: <http://www.bulgic18.com/modernoto/mkrasteva.htm#1>.

¹³ – Уйгун (тур.) – подходящо; намясто.

Но това е риторическа тактика по пътя към голямата кауза, към най-еграта дилема, която трябва да бъде решена в основния закон на младата държава: повече пряка власт в ръцете на „простия“, носител на „здрав“, органичен разум народ, за което пледира Славейков, или обратно: повече „представителна демокрация“ по европейски термин, т. е. – делегирането ѝ в ръцете на малка група образован елит, на „учените“. В собствен смисъл дилемата се свежда до дебата за еднокамерен парламент (народно събрание), чийто състав е изцяло изборен, или двукамерен (сенат), където освен чрез избор се попада по право и по назначение от княза.

Първият съществен рунд от стълкновението е фокусиран около проекта за конституция, изработен от специална комисия, съставена от най-компетентните представители на консервативната партия. В основния дебат за личната свобода консерваторите използват сложна юридическа и философска еквилибристика, заета главно от немската политическа теория и основана на немската идеалистична философия, преди всичко на Кантовата постановка за индивидуалната свобода – сфера, която нито позитивистът Каравелов, а още по-малко Славейков познават, и затова по-сложите формулировки, предложени от техните опоненти, им звучат подозрително, като нонсенс (Радев 1990: 84), или по-точно – като „бабини деветини“, казано с „политическия“ речник на Славейков (Радев 1990: 85). Те са за по-малко теория, за простота и близост до практическата реалност (в едно от изказванията си Славейков оприличава държавното управление на машина, колкото по-проста, толкова по-добре работеща (Радев 1990: 99).

Без да навлиза в дълбочина, във философската същност на предложения от консерваторите про-

ект, но с „народни“ шеги и подигравки, близки до вкуса на преобладаващата публика, Славейков е този, който предрешава изхода от гласуването. (Така например „високата“ формулировка на комисията, че е нужно „цото в нашата конституция да вее един дух на разумен консерватизъм“, е срината чрез простонародна травестия: суреч предлага ни се вятърничава конституция (Радев 1990: 80, 85). В резултат на това, заключава Радев, „българският либерализъм има своята първа победа и демагогията влезе официално в политическия ни живот“ (Радев 1990: 86).

Дебатът кулминира около структурата на българския парламент: гали да се създаде, по подобие на преобладаващата практика в Европа, сенат, който – феодален рудимент – би довел според либералите до създаване „отгоре“ на нова привилегирована прослойка, практически несъществуваща в България, и на силни съсловни различия.

Институцията на сената е нещо чуждо и непристъпно на българската традиция, е основната теза на Славейков: българската конституция спокойно би минала и без нея, дори да се види смешна в очите на ония, „които са привикали да гледат конституциите накичени с таквизи пачи пера“ (Николов-Зиков 2011: 267; Дневници 2004: 272–274). Под строго политическата аргументация стои друг семиотичен пласт. Образът на конституцията активира определени асоциации в колективното съзнание на тогавашния слушател:

Погледни го – оц’ момиче,
пък ходи, пълзи, тамо-тук
и то скоро да ся накиче,
да не остане без куйрук.¹⁴

¹⁴ Карамфила Стефанова, „На модата“ (сп. „Училище“, 1875, кн. 5). – Куйрук (тур.) – опашка.

Или:

Съм Българка аз дебела,
нямам титла „контеса“,
не знам да нося капела
с дупчана завеса.¹⁵

Речта на Славейков е многопластова, тя „превежда“ разискваната политическа материя на език, близък и познат на патриархалния български човек. Ораторът не се бои да използва най-елементарни похвати. Наред с шегите и каламбуриите някои риторични фигури в речта му обиждат изискания вкус на опонентите, настава скандал, заседанието е прекъснато. След подновяването му Славейков продължава в същия тон пледоарията срещу разните „сенати-менати“ (Дневници 2004: 278; Николов-Зиков 2011: 269); и със същия успех: при последвалото гласуване победата на либералите е пълна. Също както при първото гласуване, и сега решаваща е тъкмо речта на стария поет. В резултат на което става факт конституция, която, по думите на проф. Владикин, е не една от, а най-демократичната конституция в света за своето време (Владикин 1994: 151; срв. Николов-Зиков 2011: 270).

Факторите за това са както обективни, така и субективни. На първо място – преобладаващото число депутати, съответстващо на широкото народно мнозинство, на чийто „дух“ либералната партия се явява изразител. Нейна главна характеристика е вярата в добродетелите и в здравия разум на „простия“ народ, в способностите му сам да се управлява. Тоест делът на неговата воля в етатистката машина, регламентирана от конституцията, да е възможно най-голям, най-близко до пряката демокрация

¹⁵ Карамфила Стефанова, „Към * * *“ (нак там, кн. 6).

и възможно по-малко опосредстван чрез сложните, хитри и лукави, пълни с уловки механизми на различни представителства. (Самият Русо е заявил в „Общественият договор“, че свободата на суверена е предварително ограничена от фигурата на представителя – тя се простира само до неговия избор, не и по-нататък.¹⁶) В идеите на опонентите си либералите, преди всичко Славейков като главен оратор на партията, виждат недоверие в способностите на народа да взема решения за собствената си съдба:

Оскърбително е за целия народ, се провикваше Славейков, да се приеме една предубедителна присъда на пълната си неспособност и некомпетентност в решението на народните дела и да признае за способни и компетентни само някои привилегировани лица... Няма по-голяма глупост от тая да счита човек себе си по-умен от всички и да претендува за ръководство на другите... [...] Имайте, господа, по-голяма вяра към народа и към неговото благоразумие; вгледайте се по-добре в него, изучете по-положително неговите качества и свойства и бъдете уверени, че ще си съставите по-добро мнение, за да можете да се положите повече на него, отколкото на неуместни и ненужни някои отбори (Радев 1990: 82).

Що се отнася до субективните фактори – той е един: именно мощната фигура на стария народен поет и поборник. Ораторската дарба на Славейков, неговата психологическа пронизателност, както и умението му да използва и манипулира обективните дадености са качества, които С. Радев охотно приз-

¹⁶ „Английският народ мисли, че е свободен; той дълбоко се лъже, защото е свободен само докато избира членовете на парламента; свършат ли изборите, той е роб, той е нищо“ (Русо 1988: 171).

нава гори при несъгласието си със собствено политическия резултат, който те постигат.¹⁷

Славейков по това време е и „най-популярната личност в България“; той разполага с капитала не само на поет, чийто талант „бе създал почти всичките родове на народната литература“, но има авторитет и на активен общественик, пряк участник в църковната борба, непримирим борец срещу чорбаджиите; „и ето че сега пак бе въстанал срещу техните нови съблазни, неуморим, както го знаеха, остроумен, весел, ловък и наг всичко – приятел на народа и защитник на неговото достойнство“ (Радев 1990: 85–86)¹⁸.

Нещо повече, „бидейки в гългата си борба расъл по ум тъй, както масата бе расла по народен дух и съзнание“ (Радев 1990: 99–100), с цялостната си фигура гядо Славейков израства не просто като народен трибун, който говори от името на народа, отвътре на неговата мисъл и неговата душа, а сам се превръща в негово олицетворение.

И така строго рационалната, прагматична и теоретично-научна аргументация на „младите“ „западници“ е суспендирана по един много ефикасен начин. „Живата“, образна, раблезиански оцветена народна реч удържа победа над западния политически логос, боравец с идеите на Френското просвещение и немската политическа философия.

Ако обобщим основната аргументация на Славейков, ще видим, че тя залага на *органичния*, предмоде-

¹⁷ Напр.: „Тънък познавач на народната душа и хуморист, Славейков можа едно по друго да възбуди слушателите си, като разпозна в тях чувствителните им струни, и да ги очарова със своя весел игрословен език“ (Радев 1990: 84).

¹⁸ Пряката връзка/приемственост между участието на Славейков в Църковно-народния събор в Цариград през 1871 г. и в Учредителното събрание осем години по-късно отбелязва и Николов-Зиков 2011: 254, 269.

рен в същността си демократизъм на българския народ, „който никога не бе допускал основателността на съсловните различия“, по думите на С. Радев (Радев 1990: 82–83). Именно изказванията от този тип („Няма по-голяма глупост от тая да счита човек себе си по-умен от всички и да претендува за ръководство на другите...“) в най-голяма степен допринасят за пълната победа на либералите при създаването на конституцията.

Поведението и идеологията на Славейков следват дълбокия демократизъм на Възраждането, посвоему присъщ и на цариградския просветителски кръг, и на революционните демократи отвъд Дунав. Самият Славейков още някога, през 1871 г., е писал:

Който е живял между българите, той не е могъл да не забележи демократичните свойства на нашият народ. Българите имат едно дълбоко отвращение към неравенството и люто мразят чорбаджилъка и всичко, що им го наумява. [...] Ний нямаме благородни, освен това в XIX-и век времето на благородните мина. Днес силний порой на демократическите идеи [...] измита ръждясалите остатъци на своеволието и раболепие, грозни тези чада на невежеството, и постановява равенство.¹⁹

Подобни твърдения изразяват една обща умонастройката, която цялата просветена интелигенция на епохата споделя. В своя „Показалец“ Раковски заявява: „Най-простий селянин, българин, кога иде в град и се представи пред някого си богатаго българина, отхожда със смелост и гързост като пред равнаго си съседа и брата...“ (Раковски 1988: 45–46). Същото пише и Л. Каравелов: „Българският народ е народ демократически; той не е разделен на секти, той

¹⁹ „Нещо и за поводът“ — Македония, V, № 1, 8 ян. 1871. — Цит. по Славейков 1981: 10.

няма посреди себе си аристократически величия...“²⁰. По-късно класикът Ив. Хаджийски ще обобщи ситуацията от позициите на научната социология в една класическа статия: „Историческите корени на нашите демократически традиции“ (Минков 1937).

Можем да видим в тази традиция, която именно Търновската конституция кулминира и реализира в практически план, политическа проекция на Паусиевата идея за българина като „добрия дивак“ – като автохтонна (т. е. не целенасочено калкирана от Европа, от Русо) версия на “beau sauvage”, на l’homme naturel.

Първичният демократизъм: Лигата на ирокезите

В по-широк културфилософски план именно Просвещението, разгръщайки хуманистичната традиция на Монтен, открива това тъждество между модерната демокрация и някои практики на примитивните, преддържавни народи – своеобразна политическа проекция на техните морални качества.

Особено близка, пряка е тази връзка в Америка, и по-точно Северна, където вследствие на особено натрупване на исторически обстоятелства създаването на модерната държава, във вид на буржоазна демокрация – създаването ѝ „от нулата“, буквално „на гола поляна“²¹ – открива свои неочаквани образци и вдъхновения сред местните „диваци“.

За това обстоятелство свидетелства класическата антропология в лицето на Люис Хенри Морган (1818 – 1881), който изследва корените на модерния демократизъм в индианското родово устройство. „Строят на тия народи е дълбоко демократичен,

²⁰ „Програма на БРЦК“ от 1 авг. 1870. — Цит. по Плетньов, Стоянов 1994: 84.

²¹ Вж. за това по-подробно в Антоф 2021.

тъй като принципите, въз основа на които са организирани рода, фратрията и племето, са демократични“, обобщава той в основното си съчинение *Ancient Society*, 1877 (Морган 1939: 69²²).

Морган достига до изводите си след внимателно проучване на политическата организация на индианците предимно от северозападните територии на САЩ, които първи на континента се срещат с европейците, въввлечени са в техните колониални войни. Вследствие на което се оказват удобен предмет на новата наука антропология. Сред нейните класически образци са трудовете на Морган, създадени между 1851 и 1877 г., т. е. синхронно с епохата на Късното българско възраждане, когато твори и Славейков.

Специален обект на изследванията му е т. нар. Съюз (или Лига) на ирокезите, на който той посвеща първото си съчинение (*The League of the Ho-dé-no-sau-nee or Iroquois*, 1851). Разглеждайки го в типологична съпоставка с историческите форми на демократизъм, предимно в Древна Гърция, Морган изтъква неговата отлика и същевременно преимущество: „В индианската структура има повече стабилност, повече връзка с народа, повече сила. Трудно ще се намери по-добър пример от нея за управление на *малцинството*. По отношение на успешната структура на управляваща група и по начина, по който действително предпазва народа от лошо управление, тя е ненадмината.“²³

В тази първа своя монография Л. Х. Морган скрупулозно реставрира историята, структурата и функционирането на Ирокезката лига; връща се към нея и в последната си книга – своя *magnum opus*, за да

²² Навсякъде по-нататък цитатите по това издание са с минимално осъвременяване на превода (дело на М. Марчевски).

²³ Цит. по руския превод: Морган 1983: 77.

обобщава опита и в широкия контекст на световната политическа история.

Съюзът е едно от няколкото племенни обединения в С. Америка. Той е сред най-висшите протодържавни образувания, постигнати от примитивните народи, наред с империята на ацтеките в Мексико (която обаче е унищожена, преди да бъде проучена). Състои се първоначално от пет независими племена, впоследствие към тях се присъединяват още две.

Вътрешното му устройство е несложно, но ефективно функциониращо. Съюзът е дълбоко демократичен, вътре в рамките му отделните племена са независими в самоуправлението си и равноправни. За вземане на решение е нужно единогласие на всички вождове (*сахем*) (Морган 1939: 144), представляващи племената в общия съвет на Лигата – нещо като народно събрание.

Отделните вождове са свободно избирани, като е разработена система, която да неутрализира личното упорство и неразумност на когото и да е от тях (Морган 1939: 145). Властта им е ограничена посредством специална юридическа процедура, която блокира евентуални изкушения за авторитарност (Морган 1939: 123). Така е гарантиран приоритетът на обществените институции над личната власт на вождовете (Морган 1939: 152) – те не са автономни субекти на властта, а „слуги на народа“, негови представители, изразители на общата воля. (Монархическата институция по принцип не може да възникне по естествен път на това равнище на обществото, отбелязва Морган, „тя принадлежи на късния период на цивилизацията“ (Морган 1939: 128).) В тази връзка е изтъкнато едно показателно сходство между ирокезкото название за сахем и това на членовете на атинския съвет на старейшините – и в двата случая то означава „съветник на народа“ (Морган 1939:

148–149). (А ние тук асоциираме със стадиално типологичната фигура на *стареца* в българската практика, включително и като специфична „титла“.)

Първоначално по аналогия с Европа ирокезките сахемци били наричани крале, но Морган решително възразява: в съвета на Лигата те са само пълномощници на своите племена, длъжността им „е облечена с такива незначителни пълномощия, че не съответства на нашата представа за изпълнителна власт“, изтъква Морган и добавя: „Ирокезкото племе не признава никакъв върховен вожд и тяхната конфедерация не познава длъжностно лице с изпълнителна власт. Обстоятелството, че вождът се избира и може да бъде сменен, определя характера на тази длъжност“ (Морган 1939: 123). Егрият извод гласи:

Съветът на индианските вождове сам по себе си няма голямо значение. Но като зародиш на съвременния Парламент, Конгрес и Законодателно събрание той заема важно място в историята на човечеството (Морган 1939: 123).

Морган изтъква специалната роля на този политически опит за устройството на младата американска държава, като припомня, че „още в 1775 година ирокезите съветвали нашите прадеди да организират съюз на колониите, подобен на техния. В общите интереси и в общия език на различните колонии те виждали елементи на конфедерация“ (Морган 1939: 136–137). Това е факт: именно простото, но ефикасно устройство на Ирокезката лига дава на Бенджамин Франклин идеята за създаването на САЩ като свободен съюз от независими щати. „Ирокезите са ни дали – пише Морган – прекрасен пример за образуването на конфедерация по пътя на естественото развитие, на което способства изкуственото

законодателство“ (Морган 1939: 128). Продукт на родовото общество, тя е необходим етап по пътя към създаването на нация и държава, преди сливането на племена, населяващи обща територия, в едно политическо тяло. (Тази последна крачка исторически правят племената от Атинския съюз в Гърция (Морган 1939: 138–139).

Отбелязвам всичко това заради типологичните съответствия със ситуацията около българските дебати в Учредителното народно събрание през 1879 г. И в двата случая в центъра на дебата – *модерно-политически* по същество – е органичната, предполитическа фигура на „дивака“, в която обаче се открива специфичен – автотонен, дълбоко скрит – политически потенциал. И в двата случая тази фигура се възражда в модерната национална идеология, в едно общо поле, където интерферират националният мит и строгата политическа практика. Именно тук, в това поле, двата дискурса, толкова различни, разкриват общи корени в дълбочина.

Една от най-привлекателните черти на индианското общество, която Морган специално изтъква, е „пронизващият го дух на гостоприемство“: „Може би никоя нация не е довела този принцип до такава степен на универсалност, както ирокезите. Къщите им бяха отворени по всяко време на деня и нощта не само един за друг, но и за пътника и странника“ (Морган 1983: 173). Нужно ли е да се припомним, че тъкмо гостоприемството – именно като белег на първична простота, нецивилизованост – е ключов пункт и в националноидеологическата аргументация на българските възрожденци, нерядко в съпоставка с „цивилизованите“ европейци. Още Паусий, наред с българската свирепост към враговете, изтъква и обратното: „Простите българи в своя дом приемат и гощават

всекиго и гаряват милостиня на ония, които просят от тях. А мъдрите и културни никак не правят това“. Познатата фигура на „добрия дивак“ прозира и в строго научния разказ на Морган; но – „добър“ в общата, неразчленима всеобхватност на цялата си природа: също както Паусий описва българите като гостолюбови и благородни, но „свирепи и диви, безстрашни и силни във война, люти като лъвове“, така и урокезите у Морган са щедри и великодушни в мирното си всекидневие, но безпощадни към враговете си („отмъстителни през време на война, неукротими в упорството си“ (Морган 1939: 154).

Успоредното четене спомага да се разкрие особената ситуация в ранната българска модерност, разпъната между воля за модерен институционализъм и собственото патриархално наследство с дълбок националногеологически обем. Арена на пряк сблъсък става конституционният дебат през 1879 г., в който решаваща роля изиграва органичният демократизъм на П. Р. Славейков.

В актуалния хоризонт на епохата българите се намират в една силно „модерна“, политическа ситуация, трябва да решат една „модерна“ свръхзадача – устройство на своята новопридобита национална държава.

В модуса на собственото си самосъзнание обаче те стоят по-близо до първобитното демократично устройство на урокезите. Това колективно съзнание, вокализирано от Славейков, е включено като фактор в един острополитически, етатистки акт – изработването на държавна конституция, поставяйки (за добро или за зло, по думите на Л. Владукин 1994: 151) решителен и траен отпечатък върху нея.

На дебатите в Учредителното събрание Славейков става изразител, първо, на колективния самороден български „политически разум“ и второ – на не-

говата дискурсивна артикулация във вид на „жива“, образна реч.

Важно беше да се изтъкне тази роля на стария поет и общественик като „жива връзка“ между двете епохи. Като въплъщение на приемствеността между „меката“ митологично-литературна (митопоетическа) материя на колективно-националното самосъзнание в епохата на Възраждането, програмно зададено от „История славянобългарска“, и модерната, собствено политическа, етатистко-институционална реализация на тази представа, аксиологизираща българина като „добрия дивак“, фигура сама по себе си модерна, собствено просвещенска, макар и в един „обратен“, контрастисъл – като „копнеж“ по едно идеално състояние, което самото Просвещение в акта на ставането си е унищожило; „добрият дивак“ като утопична фигура на изгубената естествена невинност.

Важно беше да се изтъкне тази роля на Славейков включително и с оглед на една творба, създадена 14 години по-рано, през 1865 г., в която откриваме поетическа разработка на същата ситуация: стълкновението между фигурите на „добрия дивак“ и „лошия“ цивилизован европеец. При това разработена в същия американски (ирокезки) сюжет, който обаче по един непряк, сложен начин се проектира обратно върху актуалните български реалности. Включва се в Паусиевата идея за „българското“ като идеалната органична дивота, като „добрия дивак“, или по-точно – *дивачка*.

Но това е отделен сюжет, който разглеждам отделно.²⁴

²⁴ В доклада „Един американски сюжет у П. Р. Славейков и неговите български значения“.

БИБЛИОГРАФИЯ

Антов, Пламен. 2007. Паусий като Erzieher. В: Дамянова, Р. (съст.), *Иван Д. Шишманов – наука и политика*. Шишманови четения. Книга 3. София, Карина – Мариана Тодорова, с. 45–63.

Антов, Пламен. 2009. XVIII век – сциентизъм и митология: „История славянобългарска“ между историята и националния епос. В: *Наука, техника, модернизация*, Българско общество за проучване на XVIII век. Достъпно на: http://bulgc18.com/?page_id=146 [прегледан 12.06.2023].

Антов, Пламен. 2019. Джеймз Ф. Купър и Паусий Хилендарски – раждането на нацията: добрият лош дивак. В: Кацарска, М., Я. Роуланг, Р. Декова (съст.), *Костурков's World Démeublé или Немебелираният свят на Йордан Костурков. Essays in Honour of Jordan Kosturkov*. Пловдив, УИ „Паусий Хилендарски“, с. 9–22. Достъпно на: https://www.academia.edu/77924844/КОСТУРКОВS_WORLD_DÉMEUBLÉ [прегледан 12.06.2023].

Велчев, Велчо. 1981. *Паусий Хилендарски. Епоха, личност, дело*. София, Народна просвета.

Владикин, Любомир. 1936. *История на Търновската конституция*. София, Хр. Г. Данов.

Владикин, Любомир. 1994. *История на Търновската конституция*. София, Народна култура.

Гачев, Георгий. 1964. *Ускоренное развитие литературы. (На материале болгарской литературы первой половины XIX в.)*. Москва, Наука.

Гачев, Георги. 1979. *Ускорено развитие на културата*. Прев. Д. Данчева. София, Наука и изкуство.

Динеков, Петър. Паусий Хилендарски. Прегл. към: Паусий Хилендарски. *Славянобългарска история*. София, Български писател, 1989, с. 7–31.

Дневници на Учредителното събрание от 1879 г. 2004. Съставителство и коментар Веселин Методиев. София, Гутенберг.

Икономов, Тодор. 1973. *Мемоари*. София, Български писател.

Кръстева, Мила. 2002. *Паспортът на малаков*. Достъпно на: <http://www.bulgc18.com/modernoto/mkrasteva.htm#1> [прегледан 12.06.2023].

Малинова, Люгмила. 2004. Карамфила Стефанова – в сянката на мистификацията. – *Литературна мисъл*, № 2, с. 83–94.

Минков [Хаджийски], Иван. 1937. Историческите корени на нашите демократически традиции. — *Философски преглед*, № 1, с. 71–82.

Монтен., Мишел дьо. 1974. *Опити*. Книга първа. Прев. Т. Чакърров. София, Наука и изкуство.

Морган, Люис. 1939. *Първобитното общество (Линиите на човешкия прогрес от дивачеството, през варварството до цивилизацията)*. Т. 1. Прев. М. Марчевски. София, п-ца „Майска роза“.

Морган, А. Г. 1983. *Лига ходеносауни, или ирокезов*. Перев. Е. Э. Бломквист. Москва, Наука.

Николов-Зиков, Петър. 2011. *Разждането на българския консерватизъм*. София, Парадигма.

Плетнъов, Георги, Иван Стоянов. 1994. *Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането*. Сборник документи. В. Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“.

Радев, Симеон. 1990. *Строителите на съвременна България*. Т. 1. София, Български писател.

Раковски, Георги. 1988. Показалец или ръководство... В: Раковски, Георги Стойков. *Съчинения в четири тома*. Т. 4. София: Български писател.

Русо, Жан-Жак. 1988. За обществения договор. В: Русо, Жан-Жак. *Избрани съчинения*. Прев. Д. Меламед. Т. 1. София: Наука и изкуство.

Славейков, Петко. 1981. *Съчинения в осем тома*. Т. 7. София, Български писател.

Стефанова, Милена. 1998. *Книга за българските чорбаджии*. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

Стойанов, Захари. 1975. *Записки по българските въстания*. София, Български писател.

Хаджийски, Иван. 1974. Бит и душевност на нашия народ. В: Хаджийски, Иван. *Съчинения в два тома*. Т. 2. София, Български писател.

Хоркхаймер, Макс, Т. В. Адорно. 1999. *Диалектика на Просвещението. Философски фрагменти*. Прев. Ст. Йотов. София, Гал-Ико.

**ИСТОРИЯ, ПОВЕСТНОСТ, ХУДОЖЕСТВО: ЗА
САМОСТОЙНИТЕ ДОПЪЛНЕНИЯ НА СОФРО-
НИЙ ВРАЧАНСКИ В РЪКОПИСА НА „СИСТИ-
МА И РЕЛИГИЯ МОХАМЕДАНСКИЯ“**

Надежда Александрова
СУ „Св. Климент Охридски“, България

**STORY, NARRATION, FICTION: ON SOFRONIY
VRACHANSKI'S ORIGINAL FRAGMENTS
IN THE MANUSCRIPT OF "SISTIMA
MOHAMEDANSKAYA AND RELIGIA IH" (THE
MUHAMMADAN SYSTEM AND THE RELIGION
OF THE MUSLIMS)**

Nadezhda Alexandrova
Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria

Abstract: The essay discusses the way the Bulgarian translation of Dimitrie Cantemir's polemical work "The Book [called] Structure or System of Muhammadan Religion" treats his narrations. It starts with a generic reflection on the way Sofroniy Vrachanski uses terms such as story or fable, and makes a reference to his own autobiography which also vibrates generically between a memoir and a fictional story that presents itself as factual. Then the study identifies and analyzes three fragments from the Bulgarian translation of Cantemir's work, which Sofroniy Vrachanski created himself for the sake of his goal – to turn the piece into weapon for refutation and a tool for instruction of christians against Muhammadan religion.

Keywords: polemical treatise, Islam, Dimitrie Cantemir, Sofroniy Vrachanski, original fictional story

Вувода на своята книга „Белетристиката в архивите“ Натали Зимън Дейвис казва, че търси в жалбите за помилване през XVI век във Франция да разпознае „последователно появяващата се смесица от история, литература и право“ (Зимън-Дейвис 2007: 5) Подобно съчетание на елементи се открива и в съчинението „Книга систима или състояние мохамеданския религии“ от Димитрие Кантемир, което Софроний Врачански превежда и възражда в сборника „Книга за трите религии“ от 1805.¹

Нека припомним накратко, че сборникът е част от произведенията, писани от българския книжовник по време на периода му в Букурещ и че се състои от четири произведения – три преводни религиозно-полемични трактата – един в полза на християнството (гръцки превод с адаптации от съчинение на Петър Могила), втори срещу юдаизма (гръцки превод от съчинение на Павел Медик) и срещу исляма (превод от руски от Димитрие Кантемир) – и оригиналната автобиография на Софроний Врачански. Обект на по-внимателен поглед в настоящия текст ще бъде именно преводът на „Систима мохамеданския и религия их“ и фрагментите, в които българинът си позволява не просто да адаптира оригиналния текст, но да добавя изцяло свои пълноценни истории, които той смята за допълнение към изложението по конкретната тема, която превежда от оригинала. Но ако се ръководим и от неговото предисловие, можем да обобщим, че пълноценните разкази в рамките на преводното съчинение са в синхрон с предпоставената амбиция на българския преводач. А тя е с всички средства да изобличава мохамеданската религия и да описва заблужденията на последователите ѝ, склон-

¹ Российская национальная библиотека (РНБ), ф. 1204, Михаил Погодин, Софроний Врачански, Книга о трех религиях и автобиография.

ни да вярват на измислици или на разкази, които по своя произход са извлечени от свещените книги на юдеи и християни.

При превеждането на български Софроний прави стилистични, езикови, композиционни и съдържателни промени, за да адаптира текста към потенциалните читатели в отечеството си. Към съдържателните промени се числят две пълноценни истории, а може да бъде прибавен и предговорът на съчинението, който, освен че е в смислова връзка с тези самостоятелни фрагменти, се отдалечава от Кантемировия оригинал и дава поле за изява на личната мотивация на българския преводач да препише съчинението. Впрочем никъде в превода си Софроний не отбелязва името на Димитрие Кантемир и поддържа смесването на теоретични постановки със свидетелски разкази, типично за оригинала, като оставя свидетелските разкази в единствено число като спомена от живота на автора в Цариград. Освен този признак за желанието на Софроний да придобие свой облик на преводното съчинение, а и на цялата книга, можем да посочим, че сборникът започва с автопортрет на Софроний и завършва с автобиографията на автора „Житие и страдания грешнаго Софрония“.

Централен въпрос за този текст е как Софроний се отнася към художествената измислица, как възприема жанра на повестта и как в неговите оригинални вложки разказаните истории имат отношение едновременно към някакви големи исторически събития или фигури, но и представляват алтернатива на историята, украсена с причудливи обрати и разказана от българския книжовник по начин, по който да се постига основното послание – да се изобличава религията на турците и да се спре пълзящата конверсия сред християните.

Художество, повест, история

Известни са белетристичните умения на българския книжовник, който по думите на Вера Мутафчиева „без да иска, твори художество“ в своята автобиография (Мутафчиева 1978: 77). От друга страна, както споделя Никола Георгиев, „когато обсъждаме художествеността на *Житието*, нужно е ясно да определим мярата си, защото свойството художественост не е абсолютно и непроменимо“ (Георгиев 1999: 49). С оглед на превода на „Система мохамеданския и религия их“ се наблюдава склонност на българския книжовник да уличава известното за пророка Мохамед и за основни вярвания в исляма като „фабули“, като измислици. Освен да предава наличните в оригинала измислени истории, той самият добавя две такива, за да допринесе към предприетата стратегията да уязвява мохамеданската вяра и нейните носители.

И по отношение на жанра можем да видим някои сходства и различия между *Житието* и *Система мохамеданския*. С категоризирането на Софрониевия авторски текст като „жалостлива повест“ Вера Мутафчиева вероятно има предвид историческите събития и историята на живота на героя, но и известни елементи от сензационен тип в отделните случаи, които усъмняват читателя в своята вероятност и водят изследователката до заключенията, че Софроний прикрива и тенденциозно не споделя с читателите си дадени моменти от живота си, композирайки по този начин творба, близка до литературата (Мутафчиева 1978:78). Според определението на Николай Чернокожев за възрожденската проза в значението на „повест се преплитат знаенето (в етимологически план), архаичността (писмен тип изява от средновековието) и високото значение

на изобразяването (в рамките на формиращото се литературно мислене)“ (Чернокожев 1995: 15).

Но ако се върнем към начина, по който самият Софроний употребява жанра „повест“, то ще открием, че употребите се родяят със старобългарската литература дотолкова, доколкото повестта е *познание за нещо чрез разказа за него*. По думите на Донка Петканова „разказването за минали истории, описващи исторически или измислени личности и събития от този свят, в средновековната литература се свързва с жанра на повестта“ (Петканова 2001: 373). Но в Софрониевото разбиране „повест“ се приравнява с нарация, с разказване на история, която не е непременно за личности и техните величави действия, но и за практики на всекидневието, за различни клонове на мохамеданската религия и вярванията им. Когато Софроний реформира композиционно Кантемировия оригинал *Книга систима*, той размества мястото на трета и четвърта глава, като поставя Кантемировата трета глава за „мюсюлманския апокалипсис“ по-назад, а извежда по-рано главата за създаването на света. Той изоставя оригиналното погрязване на описаното в шест глави от молдовския автор и създава 128 отделни фрагмента, които назовава или *повести*, или *сказания*, или просто отбелязва темата им в оглавлението с предлозите *ради* или *о*. От 128 цялости в българския превод по честота преобладават тези, назовани повест (74 пъти), после са сказанията (5 пъти), а тези, започващи с *ради* или *о* са по 6 пъти. Броя от 128 фрагмента се допълва и от откъси, въведени с бройни числителни, с които се номерират подтеми към някоя голяма тема, като например тази за добродетелите на праведния мохамеданин или тази за дервишките секти.

Българският преводач разбира сказанията като древни легенди за раждането и живота на Мохамеданин.

мед, за възприемането на *Lex Mohametana*, както и за написването на Корана. Някои от тези истории съчетават легендарното с историческите събития около пътуването на Пророка до Медина и последващото завземане на Мека, създаването на писмените версии на Корана от *асхабите* на пророка, неговите съмишленици и последователи Абу Бакр, Умар, Утман и Али. *Сказанията* в разбирането на Софроний по-скоро са исторически повествования, свързани с живота на Мохамед, с неговото пътуване към рая и с получаването на откровение от Аллах. Същевременно, в духа на християнската религиозно-полемична литература, тези легенди са допълнени или изтълкувани така, че да изобличат пророка като неистинен, а свещената книга – като човешко, а не божествено изобретение.

Повестите са разкази за всичко останало – от описанието на ислямската космогония, през историите за връзките на старозаветните пророци с последния пророк Мохамед, до описанията на практикуването на религията и отклоненията под формата на секти и ереси. А фрагментите, които представят дадена тема/подтема с *ради* или о, изглеждат най-често като подтеми на по-голям разказ, който ги предхожда и е назован „повест“. Аналогична е ситуацията с употребата на *ради*, като примерите са концентрирани само в една част на съчинението, която обсъжда допълнения към темата за *фарз* и *суннет* – за задължителните и препоръчителните правила за всеки мюсюлманин. В тази част се говори освен за добродетелите и за т.нар. заслужителни (севап) дейности, предписани на мюсюлманите, като щедростта, мира между мюсюлманите, уговорения мир с християните, обучението на децата и жените в исляма и за многоженството. Разбира се, във всяка от тези части Кантемир, а след него и неговият бъл-

гарски преводач допускат известни адаптации и коментари, с които атакуват гореизброените правила и дори преобръщат етически техния знак. Например в главата за многоженството всъщност решават да говорят „Ради женския съвкупления“ и разказват харемски истории за похотливи, побеснели жени, стари съпрузи, които не могат да ги удовлетворят, и млади юноши, които тайно пребивават в харема, ала, когато се отслаби тяхната полова сила, биват тайно убити, а телата им изхвърлени.

Повестта в тези разбирания не кореспондира с исторически разказ, на който читателят да има доверие, а допуска наличието на „лъжливи фабули“, които оригиналният автор или неговият български преводач се опитват да опровергават. Софроний заема от Кантемир чуждицата „фабули“ и я употребява именно за измислени истории в рамките на своите по-големи фрагменти. Така че, ако имаме предвид съседството между *Систима мохамеданския* и *Житието*, трябва да приемем, че Софроний напълно осъзнава кога и как се твори измислица, свидетел е на техниките на създаване на фабули. Ала, когато създава своя житейски разказ, той фабулира така, че написаното да се съизмерва с голямата история на войни и междуособици, но и с неговата собствена представа за истинни, а не „лъжливи фабули“. Както е известно, още при първата печатна поява на *Житието* в „Дунавски лебед“ на Г. Раковски, а и в по-късни текстове от XIX в. произведението на Софроний се счита за представително за епохата и за живота на книжовника, докато по-късните изследователи не започват да намират пробойните в наратива и да допринасят с факти, които са били пропуснати, замъглени, представени по жалостив начин, като този за заточението при Осман Пазвантоглу. Няма да се впускаме в анализ на тези особености на авторския

текст на Софроний Врачански, а се придържа към поставената цел на това изследване – да изясним разбиранията и употребите на известни жанрови квалификации от книжовника и да проследим способността му да белетризира.

Предисловието в духа на гамаскинарската трагедия против потурчванията

Както са отбелязали и предходни изследователи на сборника „Книга за трите религии“, оригиналният предговор на Димитрие Кантемир вдъхновява Софроний Врачански за общото предисловие към целия сборник и за уводните думи към третия трактат за мохамеданската вяра (Ionescu 1977: 105). И в двата случая българинът заема уводния пасаж директно от оригинала, но сменя референциите към Аристотел и към групи антични философи, а оставя като авторитети за цитиране само Библията и отците на Църквата. Докато общият предговор към цялото издание следва абзац по абзац Кантемировия текст, като го обогатява, включвайки и полемиката към юдеите за целите на предстоящото включване на съчинението на Павел Медик, то „Предисловие любезнейшему читателю“ към трактата за исляма има повече авторски моменти от страна на българския преводач. Текстът е подписан от епископ Софроний Врачански и може да бъде определен като преправка на оригинала, защото включва авторско мнение за мохамеданския закон и за мотивите да препише съчинението. След питането „И почто се у малое время толкова разшири и умножи“ тази религия българският преводач обяснява, че причината са раздорите между християните и тяхното „несогласие“. Този грях разгневява Господ, който изпраца войните на исляма като наказание.

Следва огорчението на Софроний от християните, които се помохамеданчват. В тази част на преговора отново се вижда различие в мотивацията на оригиналния автор и на преводача Софроний. Докато Кантемир обяснява реализацията на научния си проект с дълг към Петър Велики, то българският книжовник възпроизвежда тона на съществуващата враждебна реторика към съперниците си с християнството религии в дамаскинарската ни традиция (в лицето на Йосиф Брагати и Тодор Врачански/Теофан Рилски). Той настоява, че преписва този текст, за да покаже на читателите защо не бива да се изкушават от леснината на живота на привилегированите мюсюлмани и да приемат исляма:

... того ради преписахъ книгу сию состояние веры ихъ и всякъ четае да разуметь колико отстоить нихное мудрование от боий преданыи правыи и истинныи законъ и от божии заповеди (л.180 а).

Преводачът изявява своята скръб от тези практики на помохамеданчване и обещава да разкрие какво се крие под красивата обвивка на тази религия:

... плътски похоти, и въ необузданное вожделение, и въ неуреджанное курварство и въ содомские смрадные и гнусныи грехове, и въ свободное позволение, и въ небоязненное грабление, и еже убивати, и пленити, и чуждая стяжания вземати, все това богомерзкое и богоненавидимое дяло есть (л.181 а).

В изреждането на тези неморални практики българският книжовник следва първоизточника си „Книга систима“, но в самия текст на превода на много места Софроний добавя от себе си дребни детайли, често съдържащи еротичен компонент, който цели да натрупа още по-голяма сензационност у читате-

ля относно хомоеротичните аспекти и сексуалния апетит, който той си въобразява, че притежават тъкмо представителите на тази друга вяра. Подробностите за това са разглеждани в науката още в текстовете на Олга Тодорова, чиято ярка следа следваме и ние (Тодорова 2013).

Сказанието и фабулата: правдиви истории или бабини баянния

Ще разгледаме особеностите на така наречената от Софроний „Греческая история (л. 186 б – 187 б) и „Повест о погребание и поминании умерших мохамеданских“ (л. 318 б – 319 а). Първата се намира в началото на превода, когато българският книжовник предава „Сказание о житие Мохамедовое“, а втората е при описанието на погребалните ритуали на мюсюлманите около средата на съчинението. Тези два оригинални приноса на Софроний Врачански са идентифицирани от Анка-Ирина Йонеску и от Татяна Копреева (Ionescu, 1977, Копреева 1968), но досега не са правени по-обстойни анализи на отношението на фрагментите към целостта на превода.

„Греческая история“ се появява като откъс, който се връзва в предаването на сказанието за раждането и отглеждането на Мохамед, за неговото откровение и първи последователи. Софроний сам казва „до zde казува Мохамедиа книга“, а в полето на ръкописа добавя тази „греческая история“. Когато я завършва, отново обявява, че продължава с „турецката история“. Тази книга „Мохамедия“ е идентифицирана от науката като един от важните източници за съчинението на молдовския автор Д. Кантемир. Това е разказ за живота на пророка от Язъджиоглу Мехмед, писан около XV век и известен под името *Рисале-и Мухамедие* (Cândea et al 1987: xi, Olar 2020: 317).

Според цитираната книга „Мохамедия“ пророкът се ражда след борба между ангелите и дяволите, откърмен е от Хакиме, а след смъртта на дядо си Абу Талиб живее с овчарите. Разказът е изпъстрен с чудеса за оцеляването на младенеца с помощта на архангел Гавраил и с разпознаването му като пророк в Дамаск, където го завежда неговият чичо Абу Джахил.

Като че ли за българския преводач Кантемировият разказ за чудесата около раждането и детството на пророка са звучали твърде близо до измислицата и лъжата, защото той решава чрез „греческата история“ да даде някои демографски сведения и елементи от биографията на пророка така, както те фигурират в достоверни според него гръцки източници. За съжаление, не е установено откъде Софроний има тези гръцки източници. Възможно е да са късни компилации на идеите на Йоан Дамаскин, Теофан Изповедник, Георги Амартонос или други ранни автори, които идентифицират исляма като ерес, като лъжовно учение, изградено върху постулати от другите две абрахамически религии (Риболов 2016), но Софроний не дава никакви сведения откъде знае тази „греческа история“. Наличието на тази пълноценна история обаче свидетелства, че българският книжовник все пак има познания за живота на пророка и преди да реши да се захване с превода на „Книга систима“, но че тези познания са свързани с някаква „византийска“ или „греческа“ както той я нарича, традиция, а не с онази, която Кантемир претендира да познава и внася в текста си – османската, поместена в книгата „Мухамедия“.

Откъсът започва с обща характеристика на арабските общности с различни закони и обичаи и после се споменава племето, от което е Мохамед. Избягвайки от Абу Джахал (назован от Софроний „Абу-

джег“, чичо или дядо на Мохамед), младият сирак е нает в имението на богата вдовица, търговица от сирийската земя. В текста на българския преводач името на тази вдовица, за която се жени Мохамед, е госпожа Кагиска. Явно преводите, до които е имал достъп Софроний, до такава степен изменят името на първата Мохамедова съпруга Хатидже, че то става почти неузнаваемо. На преден план в историята е изведена възрастовата разлика между богатата вдовица и младия красив Мохамед. Разказвачът вмениява коварство в подбудите на Мохамед за тази женитба:

И имал онъ умишление дано би украхъ и сердце ея, та да го ареса и да го земе за мужъ, каквото са най-после и женил за нея, почто и самъ онъ ималь тело и красное сложене (186 б).

След брака с Хатидже в разказа се промъкват традиционни за византийската и за западноевропейската полемична традиция легенди за пророка, като например тази, че е страдал от епилепсия. Така се обясняват неговите пристъпи, в които получава откровенията си.

Епилепсията е наречена „пагучий недуг“, а симптоматиката му включва отделяне от общността и криенето в гора или пещера, където Мохамед отправя молитви към своя бог. Друга такава история, която Софроний пръв внедрява в сказанието, е легендата за несторичанския монах Сергей, който помага на Пророка да утвърди своето „ложно учение“, което после започнал да отстоява със „сила и с оръжие.“ И двете легенди са много популярни във византийската и западната традиция на опроверженията на учението на Мохамед, но не съществуват у Кантемир в този момент от разказа. Софроний, като преводач

адаптатор, решава, че ще ги вмъкне в първите страници на своя разказ.

Важен фрагмент в „греческая история“ е описанието на конфронтациите между християните, които отслабват мощта на религията като цяло. Софроний разказва, че по време на пътуванията си Мохамед среща християни и евреи и у него се „повдига“ желанието да „приведе арабския народ на богопознание“. На тази амбиция Софроний противопоставя уязвимостта на християнските учения и „несогласието“ между отделните ереси – мотив, който по-рано той внедрява и в своето предисловие към превода:

А християните в то време били са разделили на различни ереси и единъ гругий гонили, и единъ гругий мучили и убивали за почетеъ божия и за вера и сас безрасудная ревность (180 а).

Продължавайки мисълта си от преговора, Софроний обвинява „хитроковарния“ Мохамед, че се е възползвал от тази слабост на християните и „сас коварная басен и с хитрая обмана обявил себе како есть и пророк божий“.

Софрониевият разказ се стреми да набави друга гледна точка от легендарната, която читателят получава в началото на историята в сказанието на раждането на пророка. Но и българският преводач и адаптатор вмъква легенди. Само че неговите са част от друга традиция, не възхваляващата, а уязвяващата вяръванията на мохамеданите. Той среща едни фабули с други, приоритизирайки онези, които служат на главната му цел да възпрепятства евентуални конверсии сред своите и да въоръжи бъдещите си читатели с достатъчно ярки истории за небожествената същност на Корана и лъжепророческата идентичност на Мохамед.

По отношение на втората автономна история, разказана от Софроний, важи същото наблюдение – и нейният смисъл е да уязвява дроговерците и да укрепи християнската вяра. Но при нея чудесните елементи в разказа се нагнетяват, за да стане по-красноречива лъжовността на фабулата, измислицата, която трябва да бъде отречена, но на която лековерните турци вярват.

Този последен влог на Софроний към преводния трактат носи жанровото обозначение „повест“. По същество представлява фантастична история, подобна на народна балада, в която духовете и телата на мъртвите сменят местата си, за да се пренесат там, където ги влече истинското им религиозно предопределение. Историята е идентифицирана и отпечатана за пръв път от Копреева, която обаче е песелива в анализа си (Копреева 1996: 235–236). Самата история е увлекателна и въпреки че уж се случва по време на руско-турска война, по същество няма общо с никакви исторически събития, а с напълно измислени поверия за странстването на душите и неразделността в любовта, когато тя е невъзможна на земята. Софроний разказва, че по време на „баталия между росияните и турците“ един млад мюсюлманин става роб в благородническо руско семейство. Но гъщерята в семейството се влюбва в него и е склонна да приеме неговата религия. След като момичето се разболява от смъртоносна болест, тя моли своите родители да освободят роба, а на него казва да отвори пресния ѝ гроб и да вземе от там скъпоценностите ѝ. Когато той предприема зловецото начинание, се удивлява, че в гроба не лежи красивата девойка, а неговият ходжа, който някога го е учил на свещените книги. Връщайки се в своето родно място, той решава, че неговата възлюбена е пренесена от ангели в гроба на ходжата, който пък тайно изповядвал

християнството. Затова ангелите са го положили на мястото на девойката и така телата и душите са намерили покой.

Възможно е Софроний да е слушал тази легенда по време на своите странствания и премеждия, защото свидетелства, че турците „непрестанно“ я разказват. Факт е обаче, че той белетризира разказа, изпълнявайки го с моменти на напрежение, и по същество го превръща в сензационна любовна история.

Защо Софроний вмъква подобни измислени истории в своя превод? Една от причините е, че подражава на Кантемир. В *Книга систима* се срещат много подобни фабули, пиперливи и цинични градски легенди, преразкази на жития на новомъченици, живели в Константинопол, или предания за различни дървиши, гръзнали да отстояват вярванията си пред улемата. Така че фантастичната история за преместените тела в гробищата влиза в тона на Кантемировото повествование, синхронизира се с останалите разкази като част от един етнографски пласт на трактата, чиято цел е да добави към теорията и богословските разсъждения свидетелска гледна точка, почерпена от непосредствения опит на разказвача.

След самата легенда следва Софрониевото заключение. В него увлекателният повествователен тон се сменя с назидателен. Софрониевият глас осъжда „простий и глупий мохамеданския народ“, който вярва на „бабини басни и фабули ложная“. Софроний нарочно възпроизвежда такава фабула в разказа за погребенията. Той го въоръжава допълнително с ресурси за опровержение на религия, чиито последователи вярват на „суперстици“ – още една чуждица от Кантемир в речника на българина. Също така Софроний нарича измислената фабула „приказка за малки деца“, които вярват, че разказаното е истина.

Българският преводач влиза в ролята на съавтор. Неговото присъствие в тази роля в трактата за исляма е все пак бегло. Като цяло той се придържа към Кантемировите истории и единствено си позволява на места да се възмуцава, да ги опровергава с кратки ударни възклищателни изречения. Но дали подобни фабули в повестите и сказанията, предадени от Кантемир, не го подготвят за писането на собственото му художество – неговата автобиография? В нея отново се смесват исторически факти и лица с белетризираните вътрешни преживявания на героя, подложен на тормоз и страдания от различни представители на местната или официалната власт. Софроний пробва перото си, подражавайки на синкретичния Кантемиров разказ, и привършвайки го, написва своята автобиография на границата между истината, произтичаща от името му на автор и протагонист, и измислицата, установена от изследователите при сверяване с паралелни във времето източници. В този смисъл *Систима мохамеданския*, а и другите текстове от сборника „Книга за трите религии“ могат да се смятат за „творческа лаборатория по поетика“ за българския книжовник Софроний.

БИБЛИОГРАФИЯ

Георгиев, Никола. 1999. Житието на Софроний и страданията на съвременното литературно мислене. В: Е. Мутафов (съст.), *Българската мяра в литературата*. София, Български писател, с. 28–51.

Зимън-Дейвис, Натали. 2007. *Белетристиката в архивите*. Прев. Н. Михайлова. София, Екслибрис.

Копреева, Татяна. 1996. *Немеркнущий свет. Из истории книжных связей Болгарии и России XI-начало XIX веков*. Велико Търново, Издателство ПИК.

Мутафчиева, Вера. 1978. *Книга за Софроний*. София, Български писател.

Петканова, Донка. 2001. *Българска средновековна литература*. Велико Търново, Абагар.

Раковски, Георги. 1861. *Житие и страдания грешного Софрония*. – Дунавски лебед, № 2, с. 55–61.

Риболов, Светослав. 2016. Византийските автори за исляма. – *Християнство и култура*, № 3, с. 17–29.

Тодорова, Олга. 2013. Софроний за гругите религии: някои наблюдения върху ислямския раздел на „Книга за трите религии“. В: Пл. Митев, В. Рачева (съст.), *Софроний Врачански книжовник и политик на Новото време*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 234–251.

Чернокожев, Николай. 1995. Любен Каравелов и българското възрожденско време. София, Фабер.

Ionescu, Anca Irina. 1977. Considérations sur la traduction du livre sur le Système de la religion des Musulmans de Cantemir par Sofronie Vraçanski. – *Revue des études sud-est européennes* 15, № 1, pp. 101–112.

Cândea, Virgil, 1987. Studiu introductiv. In: Cândea, Virgil, Ionescu Anca Irina (eds.) *Dimitrie Cantemir, Sistemul sau Întocmirea Religiei Muhammedane*. Bucharest, Editura Academiei republicii socialiste Romană, pp. V-XXXIX.

Olar, Ovidiu-Victor. 2020. Dimitrie Cantemir. In: D. Thomas, J. A. Chesworth (eds.), *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*. Vol. 14: Central and Eastern Europe (1700 –1800). Leiden, Boston, pp. 317–322.

**РАЗЛИЧНИТЕ ЛИЦА НА ПАМЕТТА:
ТРИ ПРИМЕРА ОТ СПОМЕНИТЕ НА БЪЛГАР-
СКИ ЖЕНИ ОТ КРАЯ НА XIX ВЕК**

Негка Капралова

Институт за литература, Българска академия на науките

**THE DIFFERENT FACES OF MEMORY: THREE
EXAMPLES FROM THE MEMORIES OF
BULGARIAN WOMEN FROM THE END OF THE
19TH CENTURY**

Nedka Kapralova

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The memory of an important event in the recent history of Bulgaria – the welcoming of the Bulgarian Prince Ferdinand and his mother Princess Clementina and their tour of Bulgaria at the beginning of 1888 – is formed from multiple points of view. Three of them are presented here: by the already established public figure Elisaveta Karaminkova, by the young Sultana Racho Petrova, who at that time was taking her first steps in palace life, and by the court lady Anna Countess de Grenaud, later Mrs. D. Stanchova. The memory of E. Karaminkova was stored in a personal letter to her daughter and was never intended for publication. It remains “hidden” in the personal documentation of the author. The memoir of Sultana R. Petrova was written with the intention of being published, but it also remained “hidden” for a long time. The memoirs of Anna Stanchova present the exact point of view from which a French noblewoman perceives new Bulgaria. The present text tries to explain the common and the different in the three narratives that build the historical memory by analyzing their contextual specifics.

Keywords: memory/narrative of a historical event, personal/public, perspectives, social context.

Независимо дали става дума за мемоари, писма, лични дневници, или групи спомени, всички тези текстове са места на паметта. В тях индивидуалната памет съхранява свидетелства за лица и събития, претворени през нейните собствени призми, изградени в зависимост от редица фактори като произход, семейна среда, обществена среда, образование и много други, различни влияния. Но паметта е субективна и оценъчна, затова и текстовете/свидетелствата за историческите събития носят същите белези. И единствено при съпоставката на различни свидетелства може да се отдели обективното от субективното, а това е важно за точността и правдивостта на историографския разказ. Субективните гледни точки предават обаче социалната атмосфера на възприемането и представляват груп вид интерес, този път за културната и социалната антропология.

Тук ще се опитам да представя как едно събитие – посрещането на новоизбрания княз Фердинанд и неговата обиколка из големите български градове през 1888 г. – се е съхранило в три разказа (разбира се, спомените за това събитие са много повече, но тук разглеждам тези три примера). Тези разкази са написани от три жени, които не са се познавали, живели са в различни градове, принадлежали са към различни социални среди, към различни поколения.

Единият разказ е предаден в частно писмо, сиреч остава затворен в сферата на общуването между много близки хора, които споделят преживяванията си. Другият е включен в мемоарите на своята авторка, което вече предполага намерение за публичност и – следователно – различно писане. Третият разказ също е част от мемоари, писани в чужбина, на френски, издадени за пръв път в превод на английски и едва по-късно – в превод на български. И трите раз-

каза обаче са съхранили паметта за едно много важно събитие и поради това по своеобразен начин стават част от големия исторически наратив за Нова България.

Едната жена е Елисавета Караминкова, която в писмо от 2 февруари 1888 г., писано в Пловдив, уведомява гъщеря си Радка, студентка в Женева, за най-новите събития.

Втората жена е видната придворна дама Султана Рачо Петрова, чието „Спомени“ през годините са публикувани на части¹, като последното, пълно издание е от 2019 г.

Третата жена е Анна Станчова, родена графиня гьо Грено, която за пръв път идва в България като придворна дама на княгинята майка Клементина в края на ноември 1887 г. И никъде в мемоарите си не споменава и дума за Султана Рачо Петрова.

Разказът на Ел. Караминкова:

Мила ми Радке,

Заминалата неделя Ти не писах, както по обикновенному Ти пиша сякой понделник, защото испрацахме Князът и Вуйча Ти, та бе станало късно. Днес, прочее, ще Ти пиша повече, за да ся награди, щото си изгубила от това ми неписание. До кдето бяха тук Князът и Княгинята, имаше много шум из градът. Движение непрестанно. Улиците чистяха постоянно. Коля ся кръстосваха, едни отиваха с визита, а други ся връщаха от Князът, а по-после от Княгинята. Князът и Княгинята излизаха два пъте в седмицата на разход или за да посетят някое заведение. Сякогаж ся придружаваха от конвоят си и няколко кола от

¹ Най-ранно издание от 1922 г. на „част първа“.

свита си. Посрещанието на Князът бе доста порягъчно, тъй и изпращанието. Князът направи визита на префектът, на полковите командири Ботева и Балабанова, на Тур. духовен началник, на гръцкият владика и на полковника Николаева. Княгинята е ходила на визита само на председателката на жен. друж. 2-жа Доганова. Почти всичките по-познати госпожи от градът направиха визита на Княгинята и всичките е прияла много любезно и ги кани на софра. Аз не ходих, защото като всичките ходили, то и моето отиване сметох за излишно. Оставих да отида дружи път, когато дойде. Но на посрещанието и изпращанието бях от страна на градът в депутацията от най-първите госпожи, тъй щото имах честта да бъда препоръчена на Техни Царски Височества. Княгинята подарила портретът си на госпожи: Николаева, Балабанова, Ботева, Сочинска, Аргириади, Димитрова, Кесякова, Доганова, Петрова и още някои. А подаръци са получили: госп. Доганова прекрасен медальон, Госпожа Димитрова – две карфички от маргар от Князът и от Княгинята. Госпожа Странска, госпожа Николаева и госп. Петрова ся получили тоже по два подаръка от Князът и Княгинята. Въобще Те бяха много щедри. Княгинята тук подари на всички учебни заведения и на частни лица добри количества от 20–30–40 наполеона, а на католич. сиропиталище 200 нап. Князът в обиколката всъду раздавал количества големи. В едно село на една булка, която Му целувала ръка, дал 7 наполеона, а Тя го подарила с пош от 100 пари. На един кафеджия за 5 чаши кафе турско дал 3 нап. Всичко това какво значи? Значи, че имаме Княз богат, щедър и патриот. За тяхна чест офицер. клуб даде бал. По сред ноц са пили наздравници и ся провъзгласила Княгинята за началница на Пловдив. пешу полк. Командирът на тоя полк, 2-н Майор Никифоров, е получил пръстен от Княгинята. Той вчера дохожда

у дома, много приятен човек, трябва да има около 32 год. и ся възпитавал във Виена – знае добре немски. На балът не ходих, защото нея вечер баща Ти бе още по-болен от сякоя други път. Вуйчо Ти ходи. Окачи си разни значителни ордени, от които добре Му отиваха орденът 3-ий клас „Св. Александър“, който ся носи на шия окачен, на хубава, червена лента. Аз ходих на вечеря у Стринкини с Вуйча Ти, кдето бе и г-н Грозев, председ. на Строит. гружество за бълг. железници.

Аз ходих на балът в клубът завчера, в събота. Имаше малко, но отбрана публика. Седяхме час до 4 сут. Бях, разбирава ся, с братовчедките. Твоите приятелки не ходят. Гешови не са канени и Велика жалее. Елена, откак ся ожени, не ходи. Стига ù г-н Радлев. (Той на посрещанието Князът от радост бе направил както трябва кефът). В клубът освен скачане и игра, друго нищо няма; в това състои всичката приятност и забавление. От всичките госпожи най-хубаво бе облечена госпожа Николаева. Мте Шеер със сестра си бе тоже там, те изгледваха, сякаш че бяха извадени от възглавницата. Играха госта. Интелигентното лице и приятната усмивка на Мте Шеер привличат. Аз съм си приправила черната копринена рокля. Турнах ù на фустата тинтелявият шал. Вуйчо Ти ся исхарчи за мен 3 – 4 лири като бе тук. Купи ми една рокля, от която парче Ти прилягам, тъй и от украсението (Капралова 2013: 191–192).

Разказът на Султана Рачо Петрова, с който започват спомените ù (в последното им издание):

Часът беше пет следобед, когато майор Рачо Петров оживено влезе в стаята и радостно ме попита: „Има ли що да облечеш утре, часа в 11 преди обед,

пристига князът наедно с майка си княгиня Клементина“. Сърцата ни затуптяха. Едно необикновено радостно събитие във времена, когато атмосферата беше задушна. Току-що бяхме се малко успокоили от непрекъснатите бунтове и смутове след абдикацията на княз Батенбергски.

Дохождането на княз Фердинанд в България беше вече смекчило натегнатото положение, в което се намирахме от година насам; ето че и със своето идване августейшата му майка щеше да повдигне настроението и събуди надеждите и амбициите на младия народ.

Цялата вечер прекарахме в приготовления. Рачо Петров си кичеше генералщабния мундир. Той бе получил нов орден за възтърпяването на престола на княз Фердинанд и с детска радост го окачваше.

На гругия ден към 11 часа всички канени бяха вече в голямото антре на двореца. Там бяха полковник Сава Муткуров, военен министър, всички груги министри, без Стамболов, който наедно с княза беше отишъл да посреща високата гостенка, висшите офицери, цялата свита, повече чужденци, които бяха придружили младия княз: Фон Лааба, таен секретар, граф Дьо Грено, маршал на двореца, граф Дьо Бурбулон, началник на протокола и частен секретар, барон Добнер, щалмайстер², офицер от австро-унгарската армия, служил в същия полк с младия княз, доктор Икалович, частен лекар, ротмистър Петър Марков, командир на конвоя, доктор Димитър Станчов, частен секретар, Търчилецов, началник на канцеларията, Моравенов, началник на ордениите, и гр.

Тогава железница имаше само до Цариброд и пътуванията ставаха с кола. Нейно царско височество княгиня Клементина, идеца от Цариброд, слезе от каляската, подкрепена от сина си, и се измъкна от

² Началник на конюшните.

шубите и покривките, които в тоя ноевврийски ден ѝ бяха необходими. Тя, макар в напреднала възраст, изглеждаше бодра, весела и доволна. Изминаха години и впечатлението ми от тая величествена личност остана неизменно. Неволно почувствах, че трябва да се поклоня. Макар извънредно млада и неопитна, разбрах, че това е човек от друг мир, друга култура и други чувства. Рицарство, благородство бяха отпечатани на това мило и добро лице. Ще минат още години и все повече и повече ще се убеждавам колко рядък е случаят да се види отблизо, непосредствено такава необикновена личност.

Представянето мина бързо. Княгинята се чувстваше уморена, а главно студът и мъглата я бяха доста измъчили. Князът ни нарече всички по име, тя ни подаваше ръка, а ние почтително я целувахме. Наедно с нея пристигна и нейната почетна дама госпожица Дьо Грено, сегашната госпожа г-р Станчова.

Приемът се свърши и ние в красиво настроение се върнахме по домовете си.

С дохождането на августейшата княжеска майка започва епохата на възраждането на България. Истинският господар и владетел тогава беше Стефан Стамболов, който, макар и млад, с особена сила, умение и твърдост ръководеше съдбините на младото княжество. Княгиня Клементина му донесе блясъка, връзките, такта, които, естествено, не бяха достояние на никой от синовете на недораслия народ.

Чудни вечери, забавления, танци! Лека-полека обществото почна да се формира, а столицата да се гради. Тогавашият кмет, Димитър Петков – Свирчо, с рядка предприемчивост и кураж събори цели квартали и без да се вслушва в олелията, подигната от пострадалите гомопритежатели, планира улици, разшири ги, строи и краси където и колко можеше (Петрова 2019: 17–18).

Приведените примери ясно показват, че и двете авторки приемат идването на новия княз и неговата майка като положително събитие в българския обществено-политически живот.

Интерес представляват обаче разликите в двата разказа, защото именно тези разлики изграждат нюансите във възприемането на събитието, дават интересни факти за обществения живот от онова време.

Няколко гуми за двете авторки.

Елисавета Караминкова произхожда от богатия карловски род Пулиеви, близка роднина е с Евлоги и Христо Георгиеви, с Христо Ботев. Учила е две години в девическото училище в Прага, владее чешки, немски, френски. Съпруга е на богатия калоферски търговец Христо Караминков – активен участник в църковните борби, един от авторите на ектархийския устав. В началото на 1888 г. тя е на 38 години. Все още млада жена. Но с тежък житейски опит. Омъжена е от 20 години, родила е пет деца, преживяла е погрома на Априлското въстание. Семейният ѝ живот не е лек, в този момент съпругът ѝ е тежко болен (умира на 15 август същата година). Тя отдавна е част от местния елит: създателка и първа председателка на женското дружество в Калофер, активна участничка в дейността на българското читалище в Цариград, преводачка, уважавана личност. Вече е улегнала. Много е пътувала, много свят е видяла, много болка е познала. В момента на събитието живее в Пловдив, който само допреди месеци е бил столица на Източна Румелия, но сега е минал на второ място. Нейният разказ не е официален, не е „огладен“, не е имала намерение да го публикува. Той е спонтанен. И много колоритен. Описанието на атмосферата в града („имаше много шум из градът. Движение непрестанно. Улиците чистяха

постоянно. Коля ся кръстосваха, едни отиваха с визита, а други ся връщаха от Князът, а по-после от Княгинята“), изреждането на имената на видните пловдивски личности (сред които се открояват старите, известни възрожденски фамилии Доганови, Кесякови, Странски и др.), изброяването на получените подаръци, на направените дарения, на тоалетите, на гребните, на пръв поглед битови детайли („Аз съм си приправила черната копринена рокля. Турнах ѝ на фустата тинтелевият шал. Вуйчо Ти³ ся исхарчи за мен 3 – 4 лири като бе тук. Купи ми една рокля, от която парче Ти прилягам, тъй и от украшението“) създават един особено задушевен разказ – всъщност един истински „коментар от мястото на събитието“. Точно защото не е обработен, не е преднамерен, не е предназначен за други очи, освен за забавление на гъщеря ѝ.

В късната есен на 1887 г. Султана Р. Петрова е на 18 години. Родена е през 1869 г. в град Тулча, който след Освобождението остава в Румъния. Произхожда от богато чорбаджийско семейство. Завършила е Кралския френски колеж в Букурещ и през 1885 г. идва в София при семейството си, което вече се е преместило в столицата на освободена България. На следващата година почти тайно, против волята на баща си, се омъжва за офицера Рачо Петров, който по онова време е началник на щаба на армията, но стои много по-ниско от нея в социално отношение, а тя наистина е „извънредно млада и неопитна“, но амбициозна, богата, красива, образована и вече придворна дама, привлякла вниманието на мнозина, включително и на самия княз. Спомените ѝ са писани години след разказаните събития, нейният текст е обработен, създаден с нарочната цел да бъде публикуван. Този

³ Става дума за нейния брат Богдан Ив. Горанов – учител, преводач, обществен деец.

разказ не е спонтанен, а преднамерен и полага събитието в големия мащаб на националната история, като го съпровожда с личната си оценка. Не липсват и следи от озорчението на младата жена, за която неустроената София е едно кално село, а българският народ е „недорасъл“. И в този разказ са изброени много имена на видни действащи лица, но те са други, не възрожденските от Пловдив, а покрай малкото български (Моравенов, Станчов и др.) изобилстват чуждестранните – новият княз, естествено, води свои хора.

Елисавета Караминкова е уморена, посещава баловете, когато може или трябва, но споделя че „в клубът освен скачание и игра, друго нищо няма; в това състои всичката приятност и забавление“.

Султана Р. Петрова обаче е млада и за нея това е време на „чудни вечери, забавления, танци!“.

Съвсем различно е повествованието на Анна Станчова в нейните „Дворцови и дипломатически спомени“.

За разлика от другите две авторки тя не е българка. Няма нищо общо с България, нищо не знае за нея. За първи път стъпва в тази част на Европа в края на ноември 1887 г., когато пристига като първа придворна дама на княгиня Клементина. По това време Анна дъо Грено е на 26 години. Тя е потомствена аристократка, графиня. За това какви са били първите ѝ впечатления от новите места, можем да съдим по някои кратки, разпръснати из спомените ѝ изречения, които веднага биват „обвити“ и сякаш „потъват“ в съгържани, преднамерено добронамерени коментари: спомените са писани след време, предназ-

начени са за публикуване и се отнасят до родината на съпруга ѝ.

Анна дьо Грено, също като Султана Рачо Петрова, е възхитена от княгинята-майка. На за разлика от Султана, която инстинктивно възприема благородството на старата гама, Анна е близка с нея. В писмата си до своята придворна гама княгинята се обръща към нея със „скъпа моя Анна“ и ги подписва с „Ваша предана Клементина“, а тонът им е подчертано майчински (майката на Анна умира през февруари 1887 г. – няколко месеца преди княз Фердинанд да назначи баща ѝ за свой дворцов маршал и двамата да пристигнат в България). Отношението на Анна към княгинята-майка е пропито от обич и възхищение и това е неизменно засвидетелствано на много места в нейните спомени, а началото на тяхното познание е описано с умението и наблюдателността на човек, свикнал с дворцовия живот:

Тъй като князът не можеше да не почувства тежестта на самотността, той помоли майка си да гоиде при него в България през ноември. Това бе началото на чудната роля, която княгиня Клементина Орлеанска бе призвана да изиграе на Балканите. Тази жена от знатен произход, надарена с най-мъжествен ум, бе вече достигнала седемдесетата си година, когато най-младият ѝ син бе повикан на българския престол. Дъщеря на крал, тя винаги бе хранила надеждата да бъде майка на владетел и изборът на сина ѝ до голяма степен се дължеше на дипломатическата ѝ дейност. [...] Княгиня Клементина притежаваше всички качества, които съставляват един силен характер: енергия, искреност, религиозни и морални убеждения, преданост към семейството си и върна привързаност към всички, спечелили нейното уважение. [...] Подтикната от едно любезно вдъхновение,

княгинята вярно се бе досетила, че посещението на една от гъщерите му ще причини голямо удоволствие на баща ми. Затова аз бях повикана във Виена и представена на княгиня Клементина на 23 ноември в нейния дворец тъкмо преди семейната среща, която предшестваще заминаването ѝ (Станчова 1991: 20).

За Анна дъо Грено тази промяна в живота ѝ е направо грастична. Както вече посочих, авторката е дипломатично сдържана и умерена в описанията и оценките си, но много пъти „грозната“ истина е обрисувана с няколко думи – лаконично, но точно, а после следва някакво „замаскиращо“ благосклонно описание.

Например в изречението „Два дни по-късно ние тръгнахме за България, до която тогава не можеше да се стигне с експреса, който съединяваше Париж с Цариград“ главното изречение неутрално съобщава, че са тръгнали, а подчиненото определя България като страна, до такава степен откъсната от културна Европа, че дори влакът, който *съединява* Париж с Цариград, не минава през нея.

Следва насмешливо обяснение защо се чувства така:

Идвайки направо от Париж, където се бях напълно отгала на изучаване пиано и живопис, аз изведнъж се намерих сред безпокойната атмосфера на един Двор, сред един свят от предразсъдъци и етикеци, които ми дадоха голямата възможност да упражня наблюдателната си способност и да се предам на забавни и скептични коментари (Станчова 1991: 21).

Наблюденията и впечатленията на младата графиня от дотогава непознатите за нея земи и нрави са описани на много места в нейните спомени.

Тук обаче ще посоча само няколко примера.

Според Анна дъо Грено столицата София не е „нищо друго освен един турски град без всякаква прилика с европейски, с улици, които трябваше да се прокарат, и къщи, които трябваше да се построят“. Но тази сурова преценка веднага е смекчена: „София е разположена в равнина, заобиколена в полукръг с планини, които придават величие на пейзажа. [на високото си местоположение] София благодари освежителния си сух и слънчев климат, една успокоителна атмосфера, особено през есента, която винаги произвежда най-разкошното зрелище от цветовете и увеличава чара на столицата“ (Станчова 1991: 26).

В подобен дух са и други описания: на Пловдив, Търново, Преображенския манастир...

За Султана Р. Петрова Стефан Стамболов е „истинският господар и владетел“, който, „макар и млад, с особена сила, умение и твърдост ръководи съдбините на младото княжество“. Преценката на Анна дъо Грено за Стамболов е много по-дълбока и точна:

Стамболов, като шеф на кабинета, имаше абсолютен авторитет над всичките си колеги. Той се обкръжаваше с посредствености, които винаги отстъпваха на непоколебимата му воля и също тъй бяха предани на владетеля, на когото бяха поверили благоденствието на отечеството си (Станчова 1991: 20).

Ще завърша с преценката ѝ за княз Фердинанд (чийто вуйчо – принц дъо Жоанвил – „често се впуцаше в духовити насмешки за сметка на новото княжество на племенника си Фердинанд при трогателното негодование на княгиня Клементина“, когато през май 1889 г. княгинята гостува на братята си във Фран-

ция, а след това на братовчедка си кралица Виктория) и българското общество:

Княз Фердинанд бе тогава дълбоко заинтересован от благосъстоянието на страната; той продължаваше грижливото си изучаване на хората и събитията. Той бе преодолял всички мъчносии на езика и бе напълно запознат с обичаите и характерните черти на нацията; **но той никога не се сроди напълно с българския народ** (подч. мое – Н. К.), макар че ценеше неговата стойност. Освен това на зараждащото се българско общество липсваше един важен елемент, една висша класа, която – съзнаваща своето морално и интелектуално равенство – не би се страхувала да контролира действията на княза и да му помага със своите съвети и даже със своята критика.

Представих тези три разказа, отнасящи се до едно и също събитие, изградени в сходна емоционална и оценъчна гама, но в много различна стилистика, като пример за това как големият наратив за историческите събития се гради от различни по-малки разкази, като всеки един от тях внася свой колорит и обогатява общата картина.

БИБЛИОГРАФИЯ

Капралова, Недка. 2013. *И ще господарува мъжът ти над теб (още за жените в културата). Архив на семейство Елисавета и Христо Караминкови*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.

Петрова, Султана Р. 2019. *Моите спомени*. София: Българска история.

Станчова, Анна. 1991. *Дворцови и дипломатически спомени 1887 – 1915*. София: Български художник; УИ „Св. Климент Охридски“.

КОРЕСПОНДЕНЦИЯТА НА Д-Р АЛБЪРТ ЛОНГ

Мария Пилева

Институт за литература, Българска академия на науките

THE CORRESPONDENCE OF DR. ALBERT LONG

Maria Pileva

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The paper examines the private correspondence of Dr. Albert Long, which is scattered among various archives of Bulgarian writers, educational institutions, Bible and missionary societies. Long's letters complete the picture of his biography, including his extensive educational and public service activities as well as illuminate aspects of the life and being of Bulgarians from the second half of the 19th century. Attention is also paid to the Bulgarian language he had mastered, as well as to the issue of the missing correspondence. In these letters, Long reveals himself with his feelings, emotions, pains, disappointments, but determined to stay and work for the upliftment of a people that gradually become a nation.

Keywords: Albert Long, correspondence, missionaries, Bulgarian Revival, education, press

Качеството си на „битов комуникативен жанр“ писмото е активен елемент в жанровия обмен на епохата на Българското възраждане (Серафимова 1999: 41). Ако се разглежда зараждането и функционирането на епистоларната култура през Възраждането, трябва да се проследи преходът от нормативизма на писмовниците¹ към индивидуалните писма, в които започват да се появяват и някои художествени елементи, дори наченки на жанрови формирувания (вж. Дамянова 1995).

Писмата на д-р Албърт Лонг² от втората половина на XIX век са автентични документи за времето. Като граничен жанр между литература и документалистика, те нямат претенции за литературност, въпреки че не им липсват известни художествени достойнства. А отношението към писмото на д-р Лонг като утвърдена форма на общуване личи от ежедневието му кореспонденция с неговите познати и колеги.

По-голямата част от кореспонденцията на д-р Албърт Лонг е написана на английски и публикувана в годишниците на Мисионерското дружество на Методистката епископална църква (между 1858 – 1872) и още няколко други англоезични периодични

¹ Писмовник – книга с образци за писане на писма. „Разпространение през Възраждането писмовници налагат разбирането за писмото като „писмен разговор“, т.е. всяко писмо предпоставя следващото писмо отговор. Това го поставя в незавидната позиция на заместител на устното слово“ (Михова 2019: 175).

² Албърт Лонг (1832 – 1901) – американски мисионер на Методистката епископална църква, писател, преводач, общественик. След като завършва обучението си в Библейския институт „Конкорд“, Ню Хампшир (дн. Бостънски университет) през 1857 г., пристига в Шумен, през 1859 г. се мести в Търново, след 1863 г. отива в Цариград, за да се включи в Преводаческата комисия на Библията на новобългарски език, а през 1872 г. се присъединява към колегията на Робърт колеж като професор по природни науки.

издания – това са официални писма в репортажен стил за случилото се през съответната година със заглавия „Българската мисия“ или само „България“. Вероятно са изготвяни на основата на дневник, но запазен такъв не се открива към момента. Те са писани по зададен модел, който включва подробни данни за дейността, и са предназначени по презумпция за публикация. Друга част от писмата на г-р Лонг остава в архивите на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина, Британското и чуждестранно библейско дружество, Робърт колеж и е свързана с ангажиментите, които той има към тези институции. Част от писаната на български частна кореспонденция се открива в Научния архив на Българската академия на науките (НА – БАН), Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (БИА – НБКМ), Научния архив в Литературния музей „Петко и Пенчо Славейкови“ (МППС – НА), както и в Държавния архив (ЦДА и ДА – Шумен). А едно писмо, попаднало „случайно“ в българската преса, е подложено на тенденциозно тълкуване с цел дискредитирането на мисионерите. Но голяма част от кореспонденцията на г-р Лонг е изгубена или просто липсваща към момента на изследването.

Когато се разглеждат хронологично, писмата на А. Лонг уплътняват до голяма степен картината на неговата биография, включително широката му литературна, образователна и народополезна дейност. Но освен като чудесен животопис, разкриващ усилията и страстта, които той влага в работата си, кореспонденцията осветява аспекти от битието и житието на българите след средата на XIX век, видени от американска гледна точка. Повечето от официалните служебни писма – публикувани или останали в архивите на различни институции – са фокусирани

върху мисионерството и работата в Робърт колеж на д-р Лонг, но те не се ограничават само с това, а в частните може по-свободно да изрази мнение, убеждение, дори пристрастие – свидетелство за което са благотворителната му дейност след потушаването на Априлското въстание и народополезната – за утвърждаване на българската гържавност след Освобождението. За разлика от официалната, частната кореспонденция предпоставя пространство за водене на диалог. „Писмото допуска възможността пишещият да сътворява жизнеописание, което да съдържа конкретиката на неговите жизнени ценности, да дава оценка за събитията, в които участва, както и да изразява мнението си за останалите хора, да се позиционира спрямо тях. Това е усещане за свобода, която се експлицира в езика, в интонациите, във внушенията и дори в задаването на пространствено-времевите параметри на писането“ (Михова 2019: 174).

С кореспонденцията на американския мисионер се свързва и достоен за криминален роман случай – едно от писмата, писани в началото на пребиваването му в България, се превръща в публично – то попада в ръцете на недоброжелател, който го изпраща на главния редактор на „Цариградски вестник“. Така на първа и втора страница на вестника се появява „Английский в Търново мисионерин испраща писмо до едного Варненского своего приятеля“³ с пасажи от оригиналното писмо и със злостни нападки към всеки абзац от подписания дописник „Един Българолюбец“⁴. Още преди уводните думи личи пренебрежителното отношение на извършилия срамното дело да се рови в

³ Предполага се, че писмото е до колежата му Уесли Претиман, но по това време той пребивава в Шумен и е малко вероятно да е било адресирано до него.

⁴ Цариградски вестник, г. XIII, бр. 36, 01.09.1862, с. 1–2.

чужда кореспонденция. Албърт Лонг е наречен „мисионерин“, който „ся загнезди“ в Търново. По-нататък продължава със самото писмо, всеки абзац от което е прекъсван с кратки недобронамерени коментари.

Писмото на Албърт Лонг започва с признанието: „Аз не съм един дипломат човек; та затова не испитвам Българския въпрос под политически надзор, но под религиозен и морален. Както вий, така и аз познавам моралното състояние на Гръцката (православната) църква, която от Патриархът до последния даже дякон е една система на морално разорение, от което никоя надежда не остава, щото да ся преобрази някой път тая църква“, последвано от „Замечание 1“ на анонимния дописник: „Наистина, по прекрасна похвала за православната Вѣсточна църква не може да бѣде друга. Според мисионеринѣт, моралната развала на тази църква се състои, че не се преобразява и не може да ся распоряди, но стои непоколебима на краеуголния камак“.⁵ Така дописникът девет пъти прекъсва писмото с критики към протестантските мисионери, за да представи личното си виждане, защитавайки гръцката църква (чието разложение всъщност е явно за повечето български духовници и книжовници и именно то катализира желанието да се откъснат от него).

В писмото на Лонг обаче се разкрива неговата загриженост към българското население поради „жалостно утеснение“, в което се намира, както и прозорливото наблюдение, „че безправдата и угнетенията, които Турците правят на Българите, са по умерени от тиранията на върховното Гръцко Духовенство“. Той вижда по-голямата картина и затова неговите усилия не са насочени към това да организи-

⁵ Намесата в предаването на оригиналните цитати е минимална, запазени са лексикалните единици и словоредът, като са премахнати само буквите, които отдавна са отпаднали от езика.

ра протестантски общества, а „да направим нещо за църквата“, след който цитат се появява и най-ироничният коментар – „Замеч. 4. Сън беше и премина, брумбалчата (мехурчета) бяха и се пукнаха!“.

Мисионерът, като страничен наблюдател, ясно съзира „политическите мъчнотии, от които ся окуражава Българския въпрос“, а начинът, по който Портата гледа на това, нарича „съвсем ново лукавство на Отоманското Правителство, сиреч представлява разделението на подданниците по народност, а не по религиозност“. Лонг разкрива и опасенията на Русия: „Ако Българите останеха както си бяха и пред десет години, Руското влияние щеше да е по крепко; Българите обаче не стоят се на едно място, но успяват, и сега и двете страни того въпроса са опасни за Руското влияние...“. Той излага и своите размисли за възможните сценарии за установяване на българска екзархия, а след като споменава за виждането на Франция и Англия по този въпрос, Лонг е обвинен в „Замеч. 9. „Ето разрешението на гатанката! Святина му начна като мисионерин, а достигна да стане дипломат...“.

С подобни саркастични вмятания към всеки пасаж от писмото дописникът не представя съществени аргументи, дори в стремежа си да напада не цитира точно Библията: „сяки град и сяко място кога ся расчлени от себе си опустошава ся“; „безумно нещо е да рита някой си против тръни и шила“.⁶ Недвусмисленото недоброжелателство личи от всеки ред на неговите коментари, подсилено и от назидателния тон.

⁶ Цитатите не отговарят нито на църковнославянския превод, нито на издадения към момента превод на Неофит Рилски. Вж. Матей 12:25: „... секой град или къща, ако се раздели на връх себе си, неще да стои“; Деяния на апостолите 26:14: „... мъчно ти е да риташ срещу ръжен“ (НЗ 1840).

След седмица и в. „България“⁷ публикува същото писмо без заглавие, помествайки го отново на първа страница, но с по-премерени коментари преди текста, и, въпреки че не споделя всичките му идеи, ги препоръчва на вниманието на съотечествениците. Редакцията на вестника разкрива, че писмото е обнародвано първо в гръцкия в. „Омония“ и именно оттам достига в българския печат, като предполага, че принадлежи на А. Лонг. Редакторът на „България“ изказва учудването си как е възможно такова писмо да попадне в ръцете на фанариоти – „Да ли са го откраднали от оногози, който го е носил, или от оногози, който го е приел?...“ и се надява злосторникът да бъде разкрит. В началото на статията са коментирани размислите на Лонг, а редакторът сравнява гръцката църква с протестантството – „двете от които имали лош корен“, но в същото време открива разлика с протестантските народи, „които не са развращени, развалени както гръцкият народ“; както и разлика между българите и гърците. Коментарът завършва с въпроса за ролята на образованието за обръщането на българския народ към вярата, след което е поместен текстът на въпросното писмо без прекъсвания.

Следват още две публикации по случая. Проблемът се задълбочава, когато „Цариградски вестник“ след няколко дни⁸ припомня публикуваното писмо с бележки отпреди два броя и твърди, че е получено още едно писмо със същия текст и с нови бележки – този път подписано от Александър Рачински⁹, от което сега публикуват само бележките. В този брой нападките

⁷ България, г. IV, бр. 22, 10 септември 1862, с. 169–170.

⁸ Цариградски вестник, XIII, бр. 38, 15 септември 1862, с. 1.

⁹ Александър Рачински (1826 – 1877) руски дипломат, вицеконсул, който пребивава във Варна между 1859–62 г. По време на публикацията вече е освободен от длъжността.

срещу методисткия мисионер и католическата уния са още по-ожесточени и саркастични: „Г-н Методист, дипломатист и пропагандист толкува, мъдрува и пророкува. [...] В течение на двете и половина години Българи дошли в состояние да видят и да сравнят, коя от двете пропаганди: я Латинска, която под вид на уния мъчи ся да притегли всичкий народ към Папа; я протестантска, която под було на практическо християнство и общочеловеческо (Малтезко) образование, гони раздробление народа на отделни общини“. В самото твърдение на Рачински се открива вътрешно противоречие – именно чрез образованието може да се обедини народът, а практическото християнство не носи вреда.

Руският бивш вицекомсул се опитва да представи Русия като жертва на чужди верски и политически „набежи“¹⁰:

Било и за Россия едно тежко время, когато в XVI и XVII век, по всички Юго-западни нейни страни распръснали ся, като гангрена, Латини-йезуити и протестанти; кога и двете враждебни на православни Русски страни канили народа, каквото сега „Лже-българия“ кани Българите да се отделят от Восточни им предания от Православна им вяра от йерархически им начала в кѣща и в обществото, и да тръгнат по Западна пътека, по пътека на безверие, на безразличие, на чревоугодие.¹¹

Рачински намесва и политическите влияния от страна на Полша и Литва. Загрижеността му към българския народ обаче остава само поза, както про-

¹⁰ Обвиненията си Рачински хвърля напълно неоснователно – никъде не е засвидетелствано, че А. Лонг враждува с православието, той дори има мнозина приятели свещеници, с които поддържа активна кореспонденция.

¹¹ Пак там.

личава от статията отговор без заглавие в следващия брой на в. „България“¹².

Тия известия, много ни е яд да го кажем, не правят чест на нравственият характер на Г. Рачински. Нека кажем по-добре, едно правителство, което наименува за консули хора, като Г. Рачински, обезчестява се. Истина е, че Г. Рачински не е веке руски консул и си изгуби мястото за причини, които ний не знаем. Но когато един човек, веке виновен за безчестни престъпления, каквито са тия на преждебившият варненски руски консул, смее още да ги обажда на публиката, тоя човек дава за себе си най-скръбното мнение.¹³

Изброени са и други негови подобни действия, които разкриват общата „стратегия“ на руското вицеконсулство във Варна срещу католическите и протестантските мисионери, но и срещу самите българи: „открадна в Цариг. писмата на Лазаристите“; „миналата година той открадна и писмата, писани от нашити Българи от Къръм“¹⁴ до нашити Българи от Варна“; „А писмото, дадено от нашити търновски попове на представителити в Цариграг!! Попът, който му го показал, гали му го е гал, за да го занесе на чорбаджиити??? И после да гръзне да каже, че това писмо му е дадено от протестантския министър, Г. Лонг!!!“.

От редакцията заявяват, че са се срещнали с г-н Лонг и „той стори добре да ни даде подробности върху писмото си, върху лицето, на което то било проводено, върху начинът, със който Г. Рачински е зел

¹² България, г. IV, бр. 24, 24 септемврия 1862, с. 1.

¹³ Пак там.

¹⁴ Къръм – името на Кримския полуостров, което произлиза от тюркското Къръм (Qırım) и означава стена, вал, ров; същото име носи град в него, дн. Стари Крим.

това писмо и върху употреблението, което той направил със него“. С това изявление връзката на бившия руски консул с кражбата на кореспонденцията на Лонг е разкрита и разобличена: „Да не е съгласен на чувствата със Г. Лонг или със други лица, може да не бъде добре, но това може да са извини. Но да краде и особно да краде писма, за да яви съдържанието пред очисти на публиката, за да направи да измрат в къръмския пясък по-много от десет хиляди от нашите съотечественици..... Ето кое е най-срамно и безчеловечно“.¹⁵

Очевидно е, че именно Рачински е предал на пресата писмото на д-р Лонг. А дописник, който да е изпратил коментарите към първата публикация в „Цариградски вестник“, може да е г-н Георгие Иоаниди¹⁶, до когото П. Р. Славейков изпраща отворено писмо на 18.09.1862 г. В него го нарича „пламенний българолюбец“, коментира дописките му до „Омония“ и разкрива неговите „злопаметни и враждебни чувства към възраждането и развитието на българския народ“, кошто, ако не бяха такива, „Българите биха живели братски с вас и тогава нямаше ни от Цанкова, ни от Лонга, ни от никого да ся стряскаме“ (Славейков 1980: 73). С това писмо Петко Славейков недвусмислено го свързва с публикацията, породила скандала, и с езика на опитен публицист изобличава антибългарската му позиция.

Посеателството срещу неприкосновеността на кореспонденцията е насочено не само срещу американските мисионери, но и срещу просвещението на българите като цяло и опита им за откъсване от гръцкото влияние. Частната кореспонденция, която

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Г. Иоаниди – грък, писар на Търновския митрополит; сътрудничел на редица гръцки вестници и на „Цариградски вестник“, самият представлял се за голям приятел на българите (Славейков 1980: 481).

е станала публично достояние, обаче разкрива съкровено желание на Лонг да подпомогне установяването на църковна независимост, без амбиции да бъде политик или дипломат, за което е обвиняван. Тя изразява активната му гражданска позиция и гледната му точка по сложните въпроси, от които няма за какво да се срамува.

Малка част от частните писма на Албърт Лонг са запазени в различни фондове в български и чужди архиви (негов самостоятелен фонд няма учреден). В архивите на Петко Р. Славейков, както и в няколко други архива¹⁷ се откриват общо четирнадесет цялостни писма. Няколко писма или фрагменти от писма на Лонг достигат до страниците на българския печат. До българите той пише основно на български език, след като още първата година отделя специално време да научи езика.

От богатата кореспонденция между А. Лонг и П. Р. Славейков, за която има много белези, че е съществувала, се открива само едно писмо до П. Р. Славейков, и то в различен архив. Маньо Стоянов посочва **писмо от 29 август 1861 г.** (в архива на Хр. Даскалов), в което мисионерът предлага заплата за „участието му в превеждането, която работа щяла да продължи от 6 до 8 месеца, а за след това обещава да му намери постоянна работа“ (Стойнов 1941: 98). Това е и най-ранното запазено частно писмо на А. Лонг, открито до този момент.

Обръщението към Славейков, с което А. Лонг започва писмото си, е „Почтенний ми приятелю“. Той се извинява за забавянето поради отсъствие от вкъщи за 23 дни и като се връща, бърза да му отговори:

¹⁷ БИА-НБКМ, НА-БАН, МППС-НА, Държавния архив (ЦДА, ДА-Шумен).

Отценявам добре вашите желания заради следоване на учителското звание и на превождане съвременно ако е възможно да намерите такова занимание то в Търново или нейде наблизо гето можем да ся виждаме на чясто оставям съгласен на то. Но като ся научавам че няма такова едно място в Трявна мисля и за най добре ако може да гоидете тука и да гавате сичкото си време на тази работа.¹⁸

Останалата част от писмото засяга конкретни въпроси за работата по превода на Новия завет, за която А. Лонг и Илайъс Ригс¹⁹ търсят подходящи сътрудници след смъртта на Константин Фотинов. От него става ясно, че г-р Лонг се ангажира с поканата към Славейков за участие в Преводаческата комисия и се вижда неговата грижа за всеки детайл, за което споделя, че е „действувал от две години насам“, т.е. към средата на 1859 г., или още преди да се установи в Търново, той е мислил по въпроса и е търсил най-добрия „майстор на езика“.

В края на писмото е отбелязвано, че г-н Рачински прави едно посещение в града, като преди това Лонг го е срещнал в Шумен и „добре ся разговарихме. Рагвам ся че сме ся познали. Намервам го един приятен человек“ – една съвсем различна ситуация в отношенията между тях година преди публикуването на частното писмо на мисионера, откраднато именно от А. Рачински. Явно руският вицеконсул се е стре-

¹⁸ БИА-НБКМ, II В, а.е. 713.

¹⁹ Илайъс Ригс (1810–1901) – г-р по право и г-р по теология, американски мисионер в Османската империя, един от първите, които обръщат внимание на българите като отделна многолюдна националност и започват активна работа сред тях. Най-големият му принос към литературата и културата на Българското възраждане се свежда до съставянето на екипа за превод, редакция и отпечатване на Библията на новобългарски език (1871), както и на Речник, Св. песни, Граматика на българския език и гр.

мил да спечели неговото доверие и благоразположение, но на този фон изпъкват още по-категорично враждебността му, както и интригантските му намерения. Писмото на Лонг завършва „с надежда на скоро да ви виждам и пространно да ся разговоряме върх сичките любопитни предмети. Оставам Ваш Искренний А. Л. Лонг“.²⁰

Името на А. Лонг се открива често в кореспонденцията между бащата П. Р. Славейков и неговите синове, най-вече със сина му Иван, който учи в Цариград. В някои от писмата му има поздравии към Лонг (писмо от 31.10.1877 г.) или кратки споменавания на името на мисионера (писмо от 5.12. 1876 г. в Ески-Заара, с което го моли да съобщи част от размислите му на Лонг; в друго писмо иска да му прибере тейфтерчето с български гуми от Лонг) (Славейков 1904: 186; Славейков 1982: 252). В писмо отново до сина си Иван от 7 юни 1878 г. П. Р. Славейков разкрива близките контакти с американския мисионер: „Много ми е мъчно, че не можах да намеря време да дойда още веднъж в Робърт Колеж да се разговорим по-нагълго с г-на Лонга. Ще се помъча обаче да поддържа една преписка с него върху течение на работата, ако би да ми стори тази чест да ме попита за каквото му е нужно като българофил да знае. Недей забравя да ми прибереш ръкописът с речите, който е у него“.²¹ Дали е попитал, не става ясно, тъй като следата се губи. А гостоприемството на семейство Лонг се вижда от следния пасаж в писмото на Иван Славейков до Петко Славейков от 6/25 декември 1878 г.: „Оня ден празнувахме Евр. Колата с Лонгови. Всички се веселяха, но аз бях невесел, защото мислях да съм при вас да

²⁰ Пак там.

²¹ БИА-НБКМ, ф. 43, II В, а.е. 1694.

го празнуваме заедно [...]. Приеми поздравленията на Лонг с фамилията“.²²

Също така в края на свое писмо до Рачо, Райко и Христо от 7.11.1876 г. с включени няколко стихотворения Петко Р. Славейков съобщава, че „остават три още по-големи“²³, посветени на Тодор Минков, д-р Албърт Лонг и брат им Иван П. Славейков, но въпросните стихове не се откриват засега в архивите. Оказва се, че П. Р. Славейков често оставя такива непроследими следи. Наистина е нелогично да липсва кореспонденция между двамата, но явно тя не достига до нас и не може да бъде открита към този момент. За част от писмата на П. Р. Славейков се знае, че са пострадали по време на перипетиите, през които преминава: „Първата значителна загуба той претърпя през 1872 г., когато Митхад паша, за да унищожи силата и влиянието, което Славейков доказва, че има в народа, спря „Македония“, затвори печатницата му, обискува домът му и завлече в Заптието почти всичките му ръкописи, цялата му кореспонденция и значителна част от библиотеката му в цели санджуци, а самото него фърли в занданите на главната тюрма“ (Славейков 1896: 72). След месец П. Р. Славейков излиза от затвора, но не вижда повече ръкописите и писмата си. Когато тръгва към Стара Загора, успява да пренесе останалото, но „каквито и да бяха прежеждията и загубите, които до войната бяха му се случвали, ни едно не лиши Славейкова от всичко, както прежеждието му в Стара Загора. Войната за освобождението го завари в тоя цветущ град и пламъците, които го погълнаха, след оттеглянето на Гурка, погълнаха и всичко, което имаше“ (пак там, с. 77). С пристигането си в София през 1880 г. Славейков донеся „твърде печални остатъци от биб-

²² БИА-НБКМ, ф. 43, II В, а.е. 1693.

²³ НА-БАН, ф. 113к, оп. 1, а.е. 16, л. 1–2.

лиотекама си и почти нищо от ръкописите си“ (нак там, с. 79).

В архива на Литературния музей се открива и едно късно писмо от А. Лонг до Иван Славейков (на английски) със спомени за баща му Петко по повод смъртта му (18 ноември 1895). В началото Лонг се извинява за закъснялото изпращане на писмото, но споделя, че не би могъл да се откъсне от актуалните политически събития, болката поради убийствата на хиляди християни и проблемите около арменския и македонския въпрос, пита се „Защо не идват русите“, „Къде са англичаните и французите“, както и че желае умът му да е свободен от подобни тревоги. Опитва се да намери интересни записки за различни случки с баща му, една от които е отвлечането на униятския архиепископ Йосиф²⁴, за което Петко Славейков споделил подробности с Лонг.

А. Лонг разкрива пред Иван Славейков как баща му е привлечен към екипа за превод на българската Библия:

Когато Библейското общество правеше уговорки за превод и публикуване на Светото Писание на български език, аз предложих на своя приятел, преп. Др. Ригс, който бе натоварен да ръководи това дело, Вашият баща да бъде привлечен в това важно начинание. Д-р Ригс и аз съответно посетихме дома на баща Ви в Трявна през пролетта на 1862, резултатът от което беше сключването на споразумение и

²⁴ Йосиф Соколски (1786 – 1879) – български духовник, активен участник в движението за уния с папата, ръкоположен през 1861 г. от папа Пий IX за архиепископ и пръв духовен глава на българската католическа църква от източен обрег. Русия обаче се стреми да отстрани Йосиф Соколски чрез посланика си в Цариград и Петко Р. Славейков успява да убеди Соколски да отиде в руското посолство в града, а оттам с параход е отведен в Одеса, след което е заточен в Киевско-Печорския манастир.

Вашият баща започна подготовката на черновата на българския Нов завет, а през февруари 1864 той се присъедини към д-р Ригс, Христодул Костович и мен в работата по ревизиране и подготовката за отпечатване. Тази работа се извършваше в Константинопол и това стана причина да се премести от провинциалното селце Трявна в голямата столица и да се включи в активната литературна дейност по време на един от най-важните периоди в Българската история.²⁵ (Превод мой – М. П.)

Лонг е възхитен от умението на Петко Р. Славейков да си служи с „матерния език и специфичната сладост, благодат и чистота на всичко, което излиза изпод перото му“.²⁶ Признава неговия огромен принос както към превода на Библията, така и за развитието на литературния и книжовен български език.

В следващите няколко писма става въпрос за образованието на ученици в английския колеж в Малта и Робърт колеж, както и за грижата на д-р Лонг и към вече завършилите. От ранните запазени писма на А. Лонг от Цариград има едно до неизвестно лице на висока длъжност, към което се обръща с „Почитаемий приятелю“ и му пожелава „благополучие и сполука в изпълнението на високото ви звание“ (окт. 9/септ. 27, 1863²⁷). Това писмо представлява пряк отговор на запитването относно ученика, който бива препоръчан най-вероятно за Робърт колеж:

...работата стои тъй – испросил бях от училището позволение да им проведя до шест момчета,

²⁵ МППС-НА, к. 18, а.е. 149.

²⁶ Пак там.

²⁷ Двете дати, които записва Лонг на повечето от писмата си, са съответно от юлианския календар, който използват българите по това време, и от григорианския, използван от мисионерите.

на половин заплата²⁸, изключително на Петко, на когото мястото от по-напред беше приготвено. Тези шест места бяха за шестте момчета, които дойдоха от Малта. Всички още не са дошли, но всички пишат, че ще дойдат. Управителят на Училището се съмнява дали може още едно да приеме, защото за онези шест трите цели заплати трябва да се събират от особни някои благодетели, понеже управителят е длъжен да дава сметка напълно за всякой ученик. Затова не смея сега да ви кажа проводете го, както бих желал да направя.²⁹

Лонг излага аргументи за отлагането на молбата, но и ангажираността си по случая, като личи и желанието му да помогне в конкретната ситуация, както и във всяко „предприятие, което има за цел истинното просвещение умствено и духовно на Българският народ“³⁰. В края изпраща поздравии към поп Никола, Х. Христудул Михайлов и други приятели и отново благопожелания.

След две години изпраща подобно писмо (окт. 2/ септ. 20, 1865) с благодарност за получените писма и със същото обръщение „Почитаемий приятелю“³¹, като може да се предположи, че това е предишният адресат, а и темите съвпадат. Тук се открива името на един ученик, за когото може да се е отнасял поставеният в предишното писмо въпрос: „Моля ви се, ако ученикът Андрей Минчов Султанов³² още не

²⁸ „Директорът има право да подбира известен брой талантиви юноши – максимум шест – с високоморален нрав, представители на някоя от преобладаващите народности в границите на Турската империя“ (Уошбърн 1980: 22).

²⁹ БИА-НБКМ, II А, а.е. 2079.

³⁰ За подкрепата в образованието на български ученици от страна на г-р Лонг, вж. Пилева 2023: 309–326.

³¹ Според Пл. Митев получателят на писмото е еленският учител Никола п. Константинов (Митев 2003: 67).

³² Андрей Султанов учи две години в Колежа – 1865/66 и 1866/67 г.

е тръгнал за насам, да му връчите приклученото писъмце – ако би да е заминал – тогаз писмото е непотребно“.³³ Споменава се и за бедствието, в борбата с което Лонг има активно участие – „дигна (се) от градът ни страшната язва³⁴, която отнесе толкози хиляди жертви, и ний сега пак сме уловили редовната си работа, и ще се потрудим да следуваме със Зорницата“. Писмото завършва с традиционните поздраву – в случая „Г.Г. Учителите и Г-на Евтимия, и други мои приятели“ и с погнус „оставам Ваш Приятел“.

В друго от ранните писма на А. Лонг – **до Анастас Х. Стоянов**³⁵, от 5/17 март 1864 г.³⁶ се разкрива грижата на А. Лонг и за завършилите училище. В него мисионерът изразява признателност „за много приятелски заслуги и добрини, които сте ми сторили в миналите времена“ и желание да се видят в Цариград. Но главната цел за изпращането на писмото е молбата към Атанас Хаджистоянов да предаде на Претиман приложеното писмо за „двете момчета, които лани се върнаха от Малта, едното е Вълков, а на другото името съм забравил“³⁷, тъй като е намерил ра-

(Събев 2015: 400).

³³ НА-БАН, ф. 113 к, а.е. 45.

³⁴ Язвата е Голямата холера от 1865 година, която засяга основно Константинопол. По време на бедствието Лонг ежедневно помага на болни с лекарства (Lepox 1867: 14–15).

³⁵ Анастас Х. Стоянов (1810 – 1873) – учи в родния си град Шумен и във Влашко. След Кримската война в дома му се открива първото класно девическо училище в Шумен. Осигурява и материална помощ за бедни ученици като член на ръководството на местната българска община. В неговия дом се съставя и първият български оркестър. Подпомага издаването на български книги и вестници. Участва в борбата за църковна независимост и ръководи изгонването на гръцкия владика Венеамин от Шумен.

³⁶ ДА-Ш, ф. 707к, оп. 1, а.е. 26.

³⁷ Другият ученик е Никола Стойчев (1845 – 1898) – след завършването на колежа в Малта, от 1864 г., започва да работи за Британската железопътна компания. След Освобождението е избран за народен представител в три народни събрания (1879; 1880 – 1881),

бота за тях при английските инженери във фирмата, която започва строеж на железницата между Варна и Русе. Ако мисионерът вече си е отишъл, то молбата му е да го предаде директно на момчетата, за да могат да отговорят навреме. Писмото завършва с най-добри пожелания и от съпругата на г-р Лонг към „госпожа ви и домочадието ви“, поздрав към брат му Димчова и благопожелания. А в послеписа Лонг съобщава, че изпраща и „нещо по турски“ по предмета на „памуководението“, за което техният паша Абдул Рахман помолил чрез Претиман.

Във връзка с образованието в Робърт колеж самият Лонг изпраща писма с молба за приемане на ученици българи на половин такса, напр. **го г-р Джордж Уошбърн**³⁸ от 5.10.1865 г. За случая Лонг отбелязва, че има „писмена молба от „най-уважаваните българи от Русе“, умоляващи един от учениците от училището там да бъде записан с половин такса, за да бъде подготвен за учител“, което „затвърждава репутацията на училището да изнамира такива лица, които официално кандидатстват за протестантско училище“.³⁹ Въпреки че целта на Колежа не е непременно привличане на ученици към протестантството, основателите, ръководството и преподавателите са главно протестанти, като стремежът им е да утвърждават общохристиянските ценности на възпитаниците и да представят не толкова чисто религиозния, а културния смисъл на вярата. Този случай е разрешен в полза на ученика Петър Чернев, за

а през 1880 г. става външен министър в правителството на П. Каравелов.

³⁸ Джордж Уошбърн (1833 – 1915) – американски мисионер, учител, директор (1872 – 1877) и президент на Робърт колеж (1877 – 1903). Заедно с г-р Лонг ангажиран с българската кауза преди и след Освобождението.

³⁹ CU-RBML, Robert College Records MS# 1445, Subseries II. 1, folder 67, III.2. (Събев 2015: 129, 227–228).

когото има данни, че е записан за учебната 1869/70 г. и завършва през 1874 г. (Събеѝ 2015: 406).

Открива се и едно частно **писмо до г-р Лонг** от 3.07.1893 г. с молба на ученика **Асен Райчев**⁴⁰ за приемане в Робърт колеж и готовност да приеме протестантството: „Обещавам, че ще изпълнявам акуратно ученическите си обязанности, ще се покорявам на всички училищни закони и като съм уверен в истинните учения на Вашето вероизповедание, за което съм готов от все сърдце напълно да приема“.⁴¹ Ученикът, завършил габровската Априловска гържавна гимназия, се обръща на български език към мисионера с „Милостивий Доктор Лонг“, като всеки абзац започва с тази фраза, нарича го още „благотетелен и разумен“ и че ще му бъде за всичко „неусказано благодарен“ (Събеѝ 2015: 315–316). Неговата молба явно остава без отговор, след като не се открива ученик с такова име в каталозите на Колежа от посочения период. Но това писмо е важно от гледна точка на факта, че е единственото частно, открито досега, адресирано **до г-р Лонг**.

С това не приключва кореспонденцията на Албърт Лонг, свързана с образованието. В Колумбийския университет се съхраняват архивите на Робърт колеж и в описите на каталозите се откриват стотици писма от и до Албърт Лонг.⁴² В архивите на Методистката епископална църква в САЩ, които в момента се дигитализират, също има данни за наличие на кореспонденция от и до Албърт Лонг. В библейските дружества – БЧБД и АБД – се съдържат множество документи, които, дори да не са адресирани до г-р

⁴⁰ За себе си сиракът Асен Райчев от Габрово твърди, че се намира в състояние на „неусказано голяма бедност“.

⁴¹ RC – Özel Amerikan Robert Lisesi (Istanbul). Цит. по Събеѝ 2015: 129, който го открива случайно в Register [of Monthly Reports and Examination], 1895–96. Вж. и с. 228, 315–316.

⁴² Част от тези писма са разгледани в Пулева 2023: 328–350, 444–454.

Лонг или написани от него, разкриват информация за дейността му във връзка с библейските преводи.

В българските архиви се откриват и няколко писма на г-р Лонг до духовни лица. Запазени са две негови писма **до поп Димитрий**⁴³, първото от които е от май 9/1864. Обръщението към него е различно – с почит към чина му и приемането му като брат и колега, но и като приятел: „Благоговейний поп Димитри, Брате в Христа Господа“. В началото подателят изразява слабостта си, че му е трудно да започне: „Не знам как да захвана писмото си, защото, ако вляза в едно общирно изяснение на сичките обстоятелства и сичките причини, които са съдействали досега да ме препятствуват от да пиша напред, тогази няма да остане нито време, нито място“. Лонг го уверява в приятелството си и пише, че се е наложило да остави много неща поради интензивната работа, детайли за която научаваме от него:

Първата ми работа както знаете е (наедно с другите приятели) приготвението на новият превод на Евангелието. На това се занимаваме всеки ден до плагне – имам тогази и Зорницата⁴⁴ и някои книги да печатам освен други дребни работи да върша и тъй времето бърже бърже минава без да мога да върша сичко що съм желал. Книгата „Колибарската гръщеря“⁴⁵ имаме сега под печат. Когато се искара, ще ви проводя.⁴⁶

⁴³ Поп Димитър Драганов от църквата Св. Константин. Със същия поп Димитър от Търново кореспондира и Илайъс Ригс, вкл. по въпроси за „Зорницата“ (Вж. БИА-НБКМ, II А, а.е. 3494).

⁴⁴ Албърт Лонг е редактор на сп. „Зорница“ от 1864 до 1871 г. вкл.

⁴⁵ „Колибарската гръщеря“ е най-популярната повест на англиканския свещеник Лиъ Ричмънд, преведена от А. Лонг и издана през 1864 г.

⁴⁶ БИА-НБКМ, II А, а.е. 6188.

В тези няколко изречения Лонг разкрива ежедневната си натовареност в Цариград и потвърждава ангажиментите си към всеки от изброените просветителски проекти. Изказва още съболезнования за смъртта на Поп Стефий и си припомня с топло чувство за „добрите разговори, които сме имали наедно“, а накрая завършва с надежда да водят по-редовна кореспонденция и обещание от негова страна да не чака „толкози време до де да отговори“, и с типичните поздравления към целия му дом, и подпис „Искренний брат во Господа Иисуса“.

Другото писмо до поп Димитрий е от февруари 1868 г., след като Лонг се е завърнал от Америка за отпечатването на Новия завет, и отново започва с неосъщественото желание да е писал по-рано. Този път обаче има сериозна причина:

...в тези два месеца гето съм тук в Цариград съм имал у дома толкози скръб и попечение щото почти не съм излязъл по някоя работа. Второто ни гетенце (Клара) било болнаво, когато отидохме оттука за Америка. Лежало е и всичкото време, като бяхме там. Сега е много близо до смърт и лекарите никаква надежда не ни дават за оздравяването му. Вий, който сте отец, знаете да оценявате чувствата ми като виждам милоото си гете така да увехнува от ден на ден.⁴⁷

В своето писмо А. Лонг изразява непосредствено чувствата си, но и увереността, че са разбрани и оценени от българския духовник. То завършва с поздрав, искрени благопожелания, както и с любезна покана за продължаване на кореспонденцията между двамата. Съдържа и уточнения по въпроса за абонамента за сп. „Зорница“. Подписано е с „Оставам брат

⁴⁷ БИА-НБКМ, II А, а.е. 3496.

ваш в Христа Господа“. С голяма тъга още в послеписа Лонг съобщава за загубата на гъщеря си, но че не е загубил надежда, т.е. не е изпратил веднага писмото.

За непрежалимата загуба на друга от гъщерите си А. Лонг пише по-късно писмо (на английски) **до Илайъс Ригс**, който също губи гъщеричката си (Ема), докато е в Цариград:

Сърцето ми ще се пръсне. Последните два дни сега до моята любимка и си говоря с нея гали ще ни напусне. Вие знаете за това. Аз успявам да се овладеея, докато говоря с нея, но в момента, в който я оставам и изляза навън, сякаш се срутвам под тежестта на товара. Скъпото ни детенце е невероятно спокойно. Тя би искала да те види, ако можеш да дойдеш утре преди обед. А скъпата мисис Ригс не може да дойде. Ако може, ще се утешим много да я видим. Мисля си за твоята мила Ема често, докато сега до Нели.⁴⁸ Тя също изглежда по същия начин – сякаш нежно носена от ангели.⁴⁹ (Превод мой – М. П.)

В послеписа Лонг споделя, че изпраца и бележка до г-р Ууд с подобна молба, тъй като детето би искало да види някои семейни приятели. Вълнението на автора си личи от начина на писане – повторения, недовършени изречения или изпуснати части от тях и недоизгладени преходи на мисълта. Много размисли по темата за смъртта, с която се среща често, се откриват споделени и на страниците на сп. „Зорни-

⁴⁸ Втората гъщеря на Лонг, Нели, почива на 3 август 1879 г., само три дни след написването на писмото.

⁴⁹ Amerikan Bord Heyeti, İstanbul. SALT Research, Harika-Kemali Söylemezoğlu Archive. To Elias Rigs. 31.08.1879. Fond Elias Rigs. Letters Packet 5: Emma's death. – <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45839>

ца“, включително в една от уводните за годината статии.⁵⁰

Писма на мисионера до една жена – **Евгения Кисимова**⁵¹, също се откриват в българските архивохранилища. Това е сестрата на неговия приятел Пандели Кисимов от Търново, която учредява Женска община в града и споделя същите идеи за женското образование. По различен начин се обръща в писмата си А. Лонг до „Г-жа Евгения Х. Георгиева Т Димитрова/ Кисимова“, първото запазено от което е от 19 април, 1866 г.: „Почитаема приятелко“. В началото тактично изпраща поздрав и първо от своята съпруга: „От Госпожа Лонгова и от Марина и от сина ни приемете приятелски поздравления. Проводих ви едно писъмце чрез свещеник Димитри, но нямам друго ваше писмо от по-подире“. А по-долу – „Чрез Г-на Гавриела ви проводих една книга (Пътешественик⁵²) дар от съпругата ми. Надея се да я получите, ако и малко късно защото беше в санџка турена, и уверен съм, че ще я прочетете с голямо любопитство и внимание“; „Зорницата ви проваждам чрез Г-на Георги Мазакова“. Това показва не само свързаността на тези, с които Лонг поддържа кореспонденция в България, но и грижата му да им изпраща новоизлезли книги, и търсенето на тяхното мнение за онова, от което българският народ има реална нужда. Писмото е писано непосредствено преди отпътуването на Лонг за САЩ:

⁵⁰ Вж. „Приготовението за смърт“. – Зорница, г. II, бр. 1, 1868, с. 1–2.

⁵¹ Евгения Кисимова (1831–1886) – дъщеря на търговеца абаджия Хаджи Георги Кисимов, изявена търновска общественичка, писателка, основателка на женски благотворителни организации.

⁵² „Пътешественикът“ на Джон Бъниан излиза през 1866 г. в превод и с предговор на А. Лонг, с илюстрации и кратка биография на автора.

Както може да сте чули, отивам до Америка заради една нуждна работа⁵³ която щом свърша ще се старая с Божията воля да си дойда пак. Имам малка надежда за в туй лято да искам работата си, но как да е отсъствието ми ще бъде по-малко от една година. Туй пътуване и временно отсъстване от работата си в България не бях избрал сам си, но Божият промисъл е тъй докарал.⁵⁴

За това, че Лонг се е погрижил да не спре работата поради неговото пътуване, се разбира от следния пасаж: „Колкото за Зорницата няма да стане никакво спиране в издаването ѝ по причина на моето отсъстване, защото 3-тият брой ще извадя преди да тръгна, пак ще оставя доволно материал и ще пиша от там всякой месец щото Доктор Ригс и Г-н Славейков да я изваждат редовно“. С това мисионерът пояснява организацията на работа в списанието при неговото отсъствие и изразява ясно, че цени мнението на своята образована позната и търси обратна връзка от нея: „като родолюбива една Българка, желал бих да зная как ви аресват изложенията ми относителни на възпитанието на Българските жени. Питам това не за друго, но само да се ползувам от вашето мнение щото да мога още по-добре да пиша за истинската полза на Българския народ. Уверен съм, че ваша милост госта добре сте ме познали и че оце-

⁵³ В „Писмо от Америка“ – една от малкото публикации, подписани с името на А. Лонг в сп. Зорница, г. II, 1866, бр. 10, с. 78, той пояснява целта на това пътуване – „за извършването на една важна и общественополезна работа, сиреч с изживеното на Американското Библийско Общество да препечатаме тука в Ню Йорк, с новото изобретение наречено Електротип, едно издание на Новият завет Славянски и Български в една книга“. Идеята на Лонг да публикува таква писмо в „Зорница“ е вдъхновена от желанието на неговите приятели да получават известия и възможността така да достигне всички тях, а според заявката в него, да има още няколко.

⁵⁴ БИА-НБКМ, II А, а.е. 5740.

нявате искреността на желанията ми“. Писмото завършва с типичните поздравии към съпруга ѝ и баща ѝ, както и към „всегдашният ми приятел и ваш любезен брат Пандели. Писма за мене като се агресуват на Доктор Ригс с поръчване да се проведат на мене – ще ги получавам“.

Част от друго писмо до Евгения Кусимова е отпечатано в книгата за девическото образование (Кулешиев [1936]: 26) с дата 28/16 дек. 1869 г. и същото обръщение „Почитаема приятелко“. В началото Лонг изразява радостта си от нейните писма, както и че оценява трудовете му, а в скоби смирено допълва „(колкото и да са слаби). За изучаването и повишението на женският пол. Вашите приятелски думи са ме насърчавали“. Пише и за спомоществателите на „Зорница“, тъй като Кусимова е събирала абонаменти за списанието, „подбуждана от високи и родолюбиви чувства към сестрите си българки“. След това става въпрос за женските дружества, от които живо се интересуват както той, така и съпругата му, и че двамата искрено се радват на тези инициативи: „Вечна хвала на онези, които са въвели някое средство за умствено събуждане на българките“. Накрая напомня обещанието, че „където има девическо училище или читалище да иска „Зорницата“, пращам дар“, след което следват новогодишни поздравии до нея и съпруга ѝ.⁵⁵

Третото запазено писмо на А. Лонг до Евгения Кусимова е датирано от 12 март 1872 г. Обръщението е същото и започва със съжаление, че той не е могъл да ѝ пише по-рано, след като е приел писмото ѝ, и продължава: „С голяма жалост принуден съм да кажа, че не мога да следвам издаването на Зор. тази година. До толкоз съм претоварен с друга работа, и особно като дадох слово вече да вляза в Колегията

⁵⁵ БИА-НБКМ, II А, а.е. 5727.

като Професор, че не ще бъде възможно да следувам да издавам Зор. Ако би догодина да си нареж работата ще почена пак“. Накрая отдава отново лична благодарност за оценяването на труда му и изпраща поздрав, този път само до брат ѝ и Х. Димитрий.⁵⁶

Няколко по-късни писма на д-р Лонг до негови ученици са запазени в Централния гържавен архив. Едно от тях е до **Йордан Икономов**⁵⁷ на български език, без дата, с обръщение „любезний брате“⁵⁸, като се разбира, че е писано след като адресатът е завършил Робърт колеж и в началото на образованието му в САЩ. След анализ на съдържанието, и по-специално изречението „Учениците напредуват добре. Брат ви има добра позиция в класът си и успява добре“, може да се заключи, че писмото е изпратено между 1870–74 г., когато брат му Теодоси учи в Робърт колеж. Основната информация, която Лонг представя, е отговор на запитване на Икономов за препоръки какви книги да чете, най-вероятно по някой от предметите в Семинарията: „На питанието ви за някой съвет относително на книги за четение – тези ви препоръчвам Elliot History of Romanism, Edgars Variations of Roregy особно и Daille on the Fathers. При това да гадете особно внимание на церковна история, и история на догмите“ (пак там). Авторитетът на д-р Лонг не намалява и дори в далечна Америка бившият му ученик го търси за съвет и цени неговото мнение.

В писмото се съдържат благопожелания и се споменават: „Тодора – радувах ся като ся научих че е при вас в Семинарията. Приключвам ви и едно писмо до

⁵⁶ БИА-НБКМ, П А, а.е. 5739.

⁵⁷ Йордан Икономов (1847 – 1920) – учил в Робърт колеж от 1865 до 1869 г. и завършил с отличие, а през 1871 заминава за САЩ да следва богословие в Теологическата семинария „Дрю“. През 1976 г. става бакалавър на изкуствата, а през учебната 1876/77 г. завършва висшия курс. Владее 6 езика.

⁵⁸ ЦДА, ф. 2017К, оп. 1, а.е. 1, л. 1.

Йовчова⁵⁹, което ще му проводите [...]. Поздравете Д-р Хурста и другите братия от мене и имайте мя всякога за Доброжелател ваш“ (нак там). Лонг искрено се радва на „душевното напредуване“ на своя възпитаник и неговата „добра сполука“. Топлото чувство, с което е написано писмото, се усеща от всеки ред и свидетелства за грижата, която Лонг показва към завършилите Колежа.

В същия архив на ЦДА се открива и едно писмо до Йордан Икономов, подписано с инициали П. С. Лонг (Персис Софрония Лонг, съпругата на д-р Лонг). Писмото е на английски и също не е датирано, но е с поздравии за женитбата му и благопожелания, което го ситуйра в 1885 г. Г-жа Лонг използва няколко пъти думата „любов“ и е уверена, че двамата ще бъдат много щастливи заедно и в работата си.⁶⁰

В българските архиви (на ЦДА) са запазени две по-късни писма на английски език от д-р Албърт Лонг до **Константин Стоилов**⁶¹ – завършил Робърт колеж и активен участник в политическите процеси на новообразуваната държава. Първото, от 24.05.1881, е свързано с някаква служебна покана от страна на

⁵⁹ Илия Йовчев (1850–1907) – учи в родния си град Сливен, след което в Тулча, Одеса, а на 18 години попада в Цариград под влиянието на П. Р. Славейков, А. Лонг и И. Ригс, но не успява да се запише за ученик в Робърт колеж, поради недостиг на средства. През 1870 година заминава за САЩ, където следва в семинарията Уайт таун и в Хамилтън колидж, пише статии за американски вестници и списания и сътрудничи на българския периодичен печат в Цариград.

⁶⁰ ЦДА ф. 2017К, оп. 1, а.е. 1, л. 20.

⁶¹ Константин Стоилов (1853 – 1901) – учи в Робърт колеж в периода 1867 – 1872 г., по което време се изучава дисциплината парламентарно право, помогнала на завършилите българи да участват активно в установяване на българската държавност (Събев 2015: 148, 286). За кратко преподава в Колежа, след което завършва право в Хайделберг и Лайпциг. Два пъти е министър-председател, участва като народен представител в четири правителства, един от дейните създатели на българската конституция.

Стоилов към Стефан Панаретов⁶² – негов състудент и по това време преподавател в Робърт колеж, по повод на което Лонг, изпълняващ длъжността помощник-директор, споделя:

Проф. Панаретов ще ти обясни колко му е трудно да остави работата си тук сега. Има много важна работа, която да бъде завършена през следващите 6 седмици и която никой освен него не може да свърши. Колкото го мен, високо оценявам личния принос на княза и му симпатизирам. Но ме смущава, че се налага да позволя на г-н Панаретов да е далеч дори за 4 дни. Ние обучаваме младежи, които да станат активни граждани на България, и е от огромна важност да са пропити с правилни принципи и укрепени срещу празните политически приумици, толкова разпространени в някои региони тези дни. Бих желал да кажа, че ще е за доброто на българите, ако успееш да върнеш обратно г-н П. да свърши предвидената работа. Тогава ще има време през лятната ваканция да осъществи комуникацията, която е необходимо. А има и други в София или другаде, които могат да свършат поисканото от него. Но няма друг, способен да заеме неговото място пред 90 млади българи тук, които зависят от неговите наставления.⁶³ (Превод мой – М. П.)

⁶² Стефан Панаретов (1853 – 1931) – учи в Робърт колеж в периода 1867 – 1872, дългогодишен преподавател в него (1871 – 1914). Няколко пъти бива канен на различни правителствени мисии, както и да заеме високи постове, но остава верен на учителското си призвание. С писмата на Дж. Уошбърн за пострадалите от Априлското въстание райони той пътува до Лондон, за да запознае с тях обществеността и Долната камара на парламента. В случая вероятно става въпрос за посещението му в Лондон по молба на княз Александър I за специален разговор с британските държавници относно съединението на Княжество България с Източна Румелия (вж. Уошбърн 1980: 95).

⁶³ ЦДА, ф. 600К, а.е. 511, л. 1–2.

Самият Лонг признава в писмото, че би искал да посети София и сам да се увери в състоянието на нещата, тъй като не е загубил интерес към България. „Защото съм уверен в бъдещето на българите и че облаците, които сега покриват хоризонта, са нависвали в историята на всяка нация и както другите са излизали от тези изпитания само по-пречистени, така се надявам да се случи и с българската нация“.⁶⁴ Тук се разкрива човекът и гражданинът д-р Албърт Лонг в различна роля – на ръководител на престижно учебно заведение в столицата на Османската империя, който заявява твърда позиция, цени и гържи на времето на колегите си, които имат своите задължения в Колежа.

Друго запазено писмо до К. Стоилов⁶⁵ е още по-остро и категорично с конкретни препоръки към него за нарушилите реда административни чиновници, които затварят протестантското училище в Свищов. Лонг сравнява техните действия с най-тежките дни под турско управление и предава чувствата си на „такава скръб и срам за всичко, което дава повод на враговете на България да се радват“. С тон, с който недвусмислено изявява своята позиция, д-р Лонг се застъпва и за учителите Томов и Икономов, които са лично познати на Стоилов от Робърт колеж – „честни, доблестни, съзнателни, лоялни българи, чиято репутация е безупречна“. Дава пълното си съгласие на Стоилов да покаже писмото на княз Александър Батенберг с уверение в неговите лични

⁶⁴ Писмото не е за напускането на Робърт колеж, както е заведено в ЦДА: „Писмо от д-р А. Лонг до К. Стоилов за напускането на Панаретов от Роберт колеж“. Едва през 1914 г. проф. Панаретов напуска Колежа и заминава на дипломатическа мисия – става първият български пълномощен министър в САЩ (1915 – 1925).

⁶⁵ ЦДА, ф. 600К, а.е. 538. По това време Стоилов оглавява Министерството на вътрешните работи и изповеданията.

почитания и желанието му да допринесе за просперитета и доброто име на страната.

Стилът и съдържанието на последните писма са коренно различни от предходните. Освен по-високото положение, в което се намира Лонг като помощник-директор, а при отсъствията на Уошбърн и като директор на Робърт колеж, те са агресирани и към вече стъпилния на политическата сцена г-р Стоилов. От позицията си на познавач на българските въпроси, с поглед накъде се насочва младата гържава, Лонг заявява каква трябва да бъде правилната реакция в случая със саморазправата на властите в Свищов. С тези писма се разкрива още една страна от личността му като общественик и активен гражданин на свободна страна, както и желанието му да види българите достигнали до същата свобода.

Във връзка с политическата и гражданската ангажираност към българската кауза на г-р Лонг може да се разгледа и публикуваното в „Зайънс хералд“ негово „Писмо от Константинопол“, написано на 17 октомври 1886 г. в Робърт колеж: „Когато преди няколко седмици в България се случи рядкото, ако не и уникално събитие – абдикация на суверен, изпитах желание да съобщя на приятелите си в Америка какво знам и какво мисля за положението в България“.⁶⁶ Това писмо освен художествена, има и историческа стойност. Същевременно гледната точка, която разкрива, го ситуира сред онези текстове, цензурирани в периода на социализма, които бяха загържани или скривани, а „Писмо от Константинопол“ съдържа потенциала на документално свидетелство, което окончателно решава някои въпроси, свързани с освобождението на българите, и заслужава особено внимание.

⁶⁶ Letter from Constantinople. – Zion's Herald. Vol. LXIII, N 47, 1886, Nov. 24, p. 1.

В българската преса се откриват и две отпечатани части от по-късни писма на д-р Лонг. Едно от тях е от 17 юли 1894 г. до Марко Балабанов⁶⁷ по случай честването на 50-годишнината на българската журналистика в отговор на поканата да присъства на тържеството в София⁶⁸ и признателност за оказаната му чест, публикувано във в. „Зорница“. След обръщението „Драгий Приятелю“ в началото Лонг изразява съжаление, че обстоятелствата не му позволяват да присъства лично, но „желал бих чрез вашето приятелско посредствувание да положа скромният си венец върху памятника на тогози ревностен и народополезен мъж, комуто би гадено от Бога славното преимущество да гадне запалителната искра във възрождението на Българската книжнина, и да стане вожд на наистина многочислен полк от български писатели“⁶⁹. Тъй като няма личен спомен от К. Фотинов, за когото пише похвалните слова, д-р Лонг оценява възможността да се включи в „сдружие с таквизи способни деятели и верни приятели като Г-да Петко Р. Славейкова и Хр. Костовича, да спомогна и аз в колко-годе малко нещо на многоуважаемият си приятел и съотечественик Д-р Ригс в искарването на онова свято дело, поче-

⁶⁷ Марко Балабанов (1837 – 1921) – учи в килийното училище в родната Клисурса, а след това в гръцкото богословско училище на остров Халки, по-късно следва право в Атина, медицина в Париж, философия в Хайделберг, като завършва право в Париж. Български юрист и политик, първи външен министър на България (1879; 1883 – 1884) и председател на XI Обикновено народно събрание през 1901 г.

⁶⁸ Става въпрос за тържествата и събора по случай 50-годишнината на първия български журнал, съобщения, за които се публикуват още от 14 март същата година в сп. „Зорница“, както и кратък репортаж как е протекло самото честване на 10-и и започналият Събор на 12-и юли, 1894 г. Предвижда се издаването на историко-литературен сборник, както и поставяне на паметна плоча на къщата в Самоков, където е роден К. Фотинов.

⁶⁹ Зорница, г. XIX, бр. 30, 23.07.1894.

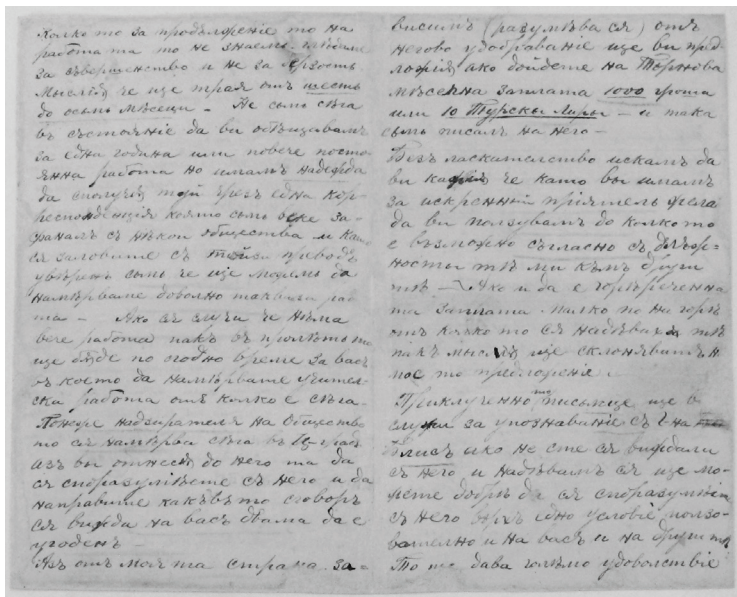
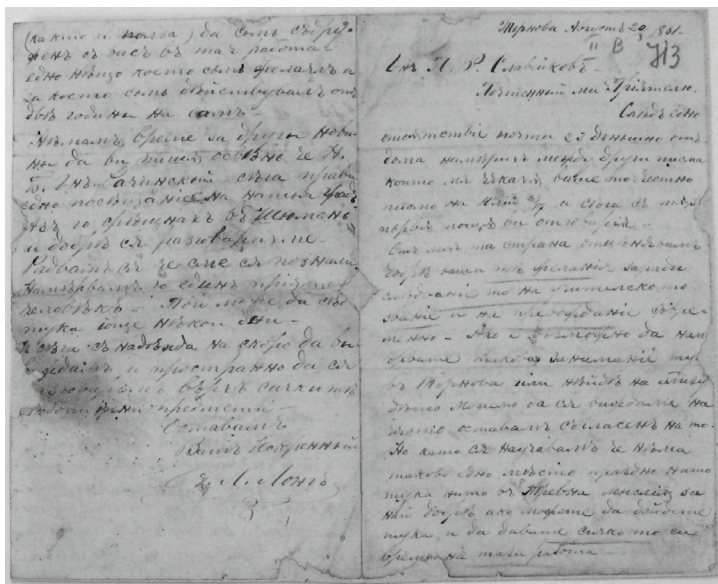
нато от Фотинова, сиреч преводът на Священното Писание“. Професорът от Робърт колеж също така приветства полезните мерки, които се предвиждат за „съгласуване върх едно общо правописание, за опазване чистота на езика, и за ограничаване другоязични думи в художественият и научния смисъл, за който са били приети“, т.е. ратува за запазване богатството на езика дори повече, отколкото някои български книжовници. Накрая завършва с надежда, че събирането на толкова книжовни работници ще допринесе не само за „отечестволюбие, но и любословие, любов към книжнина“, с което да се противодейства на личните нападки и грубости, които понякога заплашват книжнината и препятстват народния успех.

Фрагмент от едно от последните писма на А. Лонг до един от първите му ученици – **Стефан Томов** – се открива в биографичната статия за него в сп. „Християнски свят“: „Моето сърдце ще бъде с Вас и Вашите братя в делото, що вършите за България“, което отново от частно става публично.

В писмата на самия г-р Албърт Лонг, писани на български език, се вижда отличното владение на езика, демонстрира се усвояването на богатството на фразеологичния фонд и устойчивите конструкции, свободното боравене с всички части на речта. Откриват се многобройни свидетелства, че Лонг говори дори по-добър български от повечето от самите носители на езика. Като цяло писмата представят неговите идеи за просвещение на всички българи, вижданията му за развитието на езика, неговата грижа за каузата за издигане на оформящата се нация. В тях се представят редица важни аспекти и от народопсихологията на българите от гледната точка на един чужденец, приел мисията да работи за тях. А две от тях – публикуваните в сп. „Зорница“ – „Писмо

от Америка“ (1866) – и в сп. „Зайънс хералд“ – „Писмо от Константинопол“ (1886) – могат да се разглеждат и като образци на епистоларната литература, и като опит да се свържат двата свята, да се разкрият един на друг.

С тази кореспонденция, в която границите между официалното и личното понякога се размиват и от частна става публична, се допълва голяма част от дейността на д-р Лонг, посветена на българското просвещение, както и активното му общуване с хора от различни съсловия в обществото, оценностяването на жените наравно с мъжете, споменава се и за наличието на още много групи писма. По следите на ръкописите и кореспонденцията на Лонг, който няма живи наследници – родословното дърво е прекъснато – пръснати из различни архиви в България и чужбина, все пак се откриват десетки писма или части от писма, но вероятно биха могли да се открият и други. Тези частни писма разкриват копнежите и чувствата на един добронамерен и посветен на каузата за духовно и материално въздигане на българския народ мисионер, д-р Албърт Лимерик Лонг. Неслучайно той е признат за един от великите благодетели на българския народ, награден с два ордена – от княз Ал. Батенберг със „Св. Александър“, III ст. за специални заслуги за националната кауза (1883) и от княз Фердинанд – орден за гражданска заслуга (1892).

БИА – НБКМ, II В, а.е. 713. Писмо на А. Лонг до П. Р. Славейков. Гърново, 20 август, 1861 (фонд „Христо Даскалов“).

№ 6188

Димитровски Гръцки Димитрий -
Брате во Урвена Господа -

Не дозволувајќи да
захвалувам писмо то еи јуно то ако
визбув во едно добришно издесение
на селски то обстојателства и си
мисли тој прилика којмо сѐ своји
свибуваи до сега да ми припишам
свибуваи и да ми свибувам оми
да ви пишам по напредок, могаи по
ма да останам нитко време нитко
сто нитко друго да ви пишам, кајдов
ај не времето тој нитко прџуш нитко
милнаџ, одвистина сѐ, но вавр чет
наџа свиред како мав порубрав
ја припишам тој на даловоание на ти
амо то ви - да тоа мѐ кајдов
стиго нитко - припишам ми дојмо
стиго тој до токози надџот во
милнаџието то на вавривонит оми
сѐ и дојмо еубрети не еубри
милнаџието то и свиривит то

ми сѐ вавр како и искрени тој ми
феламј да вавре то дојмо не сѐ сѐ еуб
милни милнаџ во нитко време дојмо не
сѐ сѐ еубрети -
Како стиг дојмо нитко вавр
град и стиг милнаџ разовидна работа
да вавраи дојмо милнаџието сѐ и
милнаџ и нитко нитко вавраи нитко сѐ
осмилнаџ на дојмо - Писам тој ми
работи како дојмо е (вредно е
дојмо тој припишам) припишам то
на нитко тој прџуш на вавривит
то - На тоа ај размиваме своји
ден до нитко. милнаџ могаи и
дојмо то и нитко нитко да
васаме своји дојмо нитко работи
да вавраи и нитко време то дојмо
дојмо милнаџ дојмо да
вавраи сѐ како мѐ сѐ феламј.
Амо то "милнаџието на вавривит" и
наџа сѐ мѐ дојмо нитко. Како ај
испире мѐ ви прџуш -
Свиривит припишам нитко то да
свиривит тој на нитко вавривит - Милнаџ
којмо сѐ вавраи нитко дојмо сѐ

ми то еубривитието Милнаџието
тој е дојмо нитко да нитко -
Јако нитко нитко на мѐ еубрети
да дојмо и нитко нитко дојмо
во нитко нитко како не милнаџието
мѐ дојмо сѐ нитко нитко -
Милнаџието милнаџието да вавр и да
дојмо тој разовидна којмо сѐ и
милнаџието - Нитко милнаџието
вавривит тој - Милнаџието да вавривит
и да ви настанам во своји тој еи
благодати. Милнаџието нитко
едно нитко да ми вавривити како
ај милнаџието - Милнаџието да вавривит
токози време дојмо да дојмо нитко
но ако мѐ вавривити сѐ нитко
тој сѐ мѐ мѐ ви милнаџието по ред
вѐ нитко нитко нитко -
Милнаџието на милнаџието нитко вавривит
прџуш и милнаџието ви дојмо - Милнаџието
и милнаџието тој дојмо да вавривит
вѐ мѐ и вавривит -
Во нитко нитко, не како мѐ ми милнаџието
ај милнаџието - милнаџието Грџа вавривит
во Господа Милнаџието
и град
Май 9/1864.

А. А. Лонг

БИА – НБКМ, II А, а.е. 6188. Писмо на А. Лонг
до поп Димитрий. Ц-град, май 9/1864
(фонд „Поп Димитрий, протонарарий“).

а
 Писмо на А. Лонг до
 неизвестно лице. Цариград, окт. 20 септ. 20, 1865
 (фонд „П. Р. Славейков“)

Почтамейстеру
 Благодаренъ въ ед
 за писма та които ми проводихте,
 Г-нъ П. Р. Славейковъ, още 20 юни 1865
 надявъ се да ще не забави много.
 Молитъ въ ед ако уреникъ твъ Андрей
 Минковъ Султановъ още не е изрече
 змъль за на самъ, да му върне
 приключеното писмоце — ако бѣ
 да е валикъ твъ — тогавъ писмото
 е непотрѣбно.

Чрезъ колѣнты милостъ Господи ед
 дѣла оуе градъ твъ ми свирахъ та
 дѣва коидто отнесе толкози хемъ
 дѣи фъртва и юви сега такъ
 аби урочман редовъ твъ ед
 работи и уде ед потрудилъ да
 съдубави свѣтъ Зорникъ твъ —
 Поздравитъ Г. П. Приметъ и
 Г-на Евимидъ и други мои при
 дѣли — и съ урочманъ поздравитъ
 на васъ оставилъ.
 Вашъ Приметъ
 А. А. Лонгъ

Цариградъ.
 Окт. 20 1865.
 Сеп. 20

 НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА И АРХИВ
 СОФИЯ

НА – БАН, ф. 113к, оп. 1, а.е. 45. Писмо на А. Лонг до
 неизвестно лице. Цариград, окт. 20/септ. 20, 1865
 (фонд „П. Р. Славейков“).

My dear Mr. Stoykov,
 Prof. Panaretos will explain to you how difficult it is for him to leave his work here just at present. There is a very important work remaining to be done during the next six weeks which no one but he can do. As for myself it is only my high personal regard for the cause and sympathy with him in his embarrassments that have influenced me to give my consent to Mr. Panaretos's being away even for a fortnight at this time. We are training the young men who are to be the active men of Bulgaria. It is of the highest importance that they be imbued with the right principles and well fortified against the wild political vagaries so rife in some quarters at the present day. I wish to say, therefore, from a Bulgarian stand point, purely with reference to doing the greatest

good to the Bulgarian people, if you can possibly let Mr. P. come back and finish up his term's work it ought to be done. He will have then the summer vacation in which to attend to any Commission work which he may be entrusted. There are others who can do in England and elsewhere the work which is demanded from him, but there is no one else who can take his place before the merely young Bulgarians here, who are depending upon his instructions. I should like very much indeed to be able myself to visit Sofia and study for myself the position of affairs. I need not assure you that I have lost none of my interest in Bulgaria or my confidence in the future of the Bulgarian people. The clouds which now obscure the horizon are only such as are gathered to darken at times the sky in the early

Believing every nation, who others have done well to do, they appreciated since they the more highly by their hands, so I trust will the Bulgarian nation.
 My kindest regards to your wife and children.
 Albert Long

Dear Alice
 How do you get on?
 Dinicola, yours
 Albert Long

ЦДА, ф. 600к, оп. 1, а.е. 511. Писмо на д-р А. Лонг до К. Стоилов, 24.05.1881 (фонд „Константин Стоилов“).

БИБЛИОГРАФИЯ

Алберт Лонг. – *Християнски свят*, г. X, бр. 9, 1901, с. 162–167.

Английски в Търново мисионерин испраца писмо до едного Варненского своего приятеля. – *Цариградски вестник*, г. XIII, бр. 36, 1862, с. 1–2.

Дамянова, Румяна. 1995. *Писмата в културата на Българското възраждане*. Шумен, ИК „Глаукс“.

Замечания от Варна на Г-н Лонговото писмо. – *Цариградски вестник*, г. XIII, бр. 38, 1862, с. 1.

Кулелиев, Йордан. [1936]. *Девическото образование във В. Търново преди Освобождението: 1822 – 1877 г.* В. Търново, Женско благотворително просветно г-во Радост.

Лонг, Алберт. Писмо от Америка. – *Зорница*, г. II, бр. 10, 1866, с. 78.

[Лонг, А.] Приготовението за смърт. – *Зорница*, г. II, 1868, бр. 1, с. 1–2.

Митев, Пламен. 2003. Американските мисионери, евангелието и българите. – В: Илчев, Ив., Пл. Митев. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век)*. София, Фондация „Хемимонт“.

Михова, Невена. 2019. Жанрът на писмото в публицистиката на П. Р. Славейков. – *Пламък*, кн. 4, с. 173–176.

Пилева, Мария. 2023. *Мисията на д-р Албърт Лонг сред българите*. София: ИЦ „Боян Пенев“.

[Писмо по българо-гръцката църковна борба.] – *България*, г. IV, бр. 22, 10.09. 1862, с. 1–2.

[Писмо върху българо-гръцката църковна разпра.] – *България*, г. IV, бр. 24, 24.09.1862, с. 1.

Серафимова, Маргарита. 1999. Жанрови идентификации на писмото (Проблеми на литературната трансформация). – *Литературна мисъл*, бр. 2, с. 39–51.

Славейков, Иван. 1896. Библиотеката и ръкописите на П. Р. Славейкова. – *Български преглед*, № 5, 65–82.

Славейков, Пенчо П. 1904. Писма от П. Р. Славейков. – В: *Сб-НУНК*, XX.

Славейков, Петко Р. 1980. *Съчинения. Т. 5. Публицистика*. София, Български писател.

Славейков, Петко Р. 1982. *Съчинения. Т. 8. Писма*. София, Български писател.

Стоянов, Маньо. 1941. П. Р. Славейков и протестантската пропаганда у нас. – *Родина*, бр. 3.

Събев, Орлин. 2015. *Робърт колеж и българите*. София, Изток-Запад.

Уошбърн, Джордж. 1980. *Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж*. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София, ОФ.

Lenox, James. 1867. *Address at the celebration of the fifty-first anniversary of the American Bible Society*. New York: American Bible Society's Press, p. 14–15.

Long, Albert. 1886. Letter from Constantinople. – *Zion's Herald*. Vol. LXIII, Nov. 24, N 47, p. 1 (369).

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

Български исторически архив (БИА) – НБКМ, ф. 43, II В, а.е. 1693–1694.

Български исторически архив (БИА) – НБКМ, II А, а.е. 2079. Писмо на А. Лонг до неизвестно лице, окт. 9/септ. 27, 1863.

Български исторически архив (БИА) – НБКМ, II А, а.е. 3496. Писмо на А. Лонг до Поп Димитрий, Цариград, февр. 1868.

Български исторически архив (БИА) – НБКМ, II А, а.е. 5727. Писмо от А. Лонг до Г-жа Евгения Х. Д. Кусимова, Цариград, дек. 26/11, 1969.

Български исторически архив (БИА) – НБКМ, II А, а.е. 5739. Писмо на А. Лонг до Ев. Кусимова, Цариград, март 12, 1872.

Български исторически архив (БИА) – НБКМ, II А, а.е. 5740. Писмо на А. Лонг до Г-жа Евгений Х. Георгиева Т Димитрова, Цариград, априлий 19, 1866.

Български исторически архив (БИА) – НБКМ, II А, а.е. 6188. Писмо на А. Лонг до поп Димитрий, Ц-град, май 9/1864.

Български исторически архив (БИА) – НБКМ, II В, а.е. 713. Писмо на А. Лонг до П.Р. Славейков. Търнова, 20 август, 1861.

Държавен архив (ДА) – Шумен, ф. 707к, оп. 1, а.е. 26. Писмо на А. Лонг до Анастас Х. Стоянов, 5 март, 1864.

Музей „Петко и Пенчо Славейкови“ – Научен архив (МППС-НА), к. 18, а.е. 149. Писмо на А. Лонг до Иван Славейков със спомени за баща му Петко по повод смъртта му. 18 ноември, 1895.

Научен архив на Българската академия на науките (НА-БАН), ф. 113к, а.е. 45. Писмо на А. Лонг до неизвестно лице, Цариград, окт. 2/септ. 20, 1865.

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 2017К, оп. 1, а.е. 1, л. 1. Писмо на А. Лонг до Й. Икономов [б.г.]

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 2017К, оп. 1, а.е. 1, л. 20. Писмо на П. С. Лонг до Й. Икономов [б.г.]

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 600К, а.е. 511. Писмо на г-р А. Лонг до К. Стоилов, 1881.

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 600К, а.е. 538. Писмо на А. Лонг до К. Стоилов, 1883.

CU-RBML, Robert College Records MS# 1445, Subseries II, 1, folder 67, III.2. Letter from A. Long to G. Washburn, 5.10.1865.

RC – Özel Amerikan Robert Lisesi (Istanbul). Register [of Montly Reports and Examination], 1895–96. Писмо от Асен Райчев до Албърт Лонг, 3.07.1893.

Amerikan Bord Heyeti, İstanbul. SALT Research, Harika-Kemali Söylemezoğlu Archive. Fond Elias Rigs. Letters Packet 5: Emma's death. To Elias Rigs. 31.08.1879. – Available at: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45839> [seen 12.05.2023].

ПРОВОКАЦИЯТА „СМЕСНА КИТКА ИЛИ ГО- ДИШНО ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ“

Невена Михова

Институт за литература, Българска академия на науките

THE PROVOCATION “SMESNA KITKA OR ANNUAL PERIODICAL MAGAZINE”

Nevena Mihova

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The article examines “Smesna kitka” by P. R. Slaveikov as a communicative provocation, directed towards both its current readers and contemporary researchers. The provocation is concealed not only in the claim of being a magazine, in which there are no signs of one, but also in the diverse genre characteristics of its individual parts, in the conceptual idea, and in the functionality of the whole. “Smesna kitka” brings together various layers of literary, speaks on different levels, through different worldviews, but aims to convey current insights and validate behavioral patterns.

Keywords: “Smesna kitka”, P. R. Slaveikov, genre, magazine, communicative provocation;

Когато заговорим за „Смесна китка или годишно периодическо списание“¹, неизбежно възниква въпросът за неговата поставеност сред периодиката. Здравка Константинова го нарича „научно-популярно списание“ и го определя като първото самостоятелно дело на Петко Славейков в периодиката (Константинова 1991: 60). Боян Пенев го оприличава на христоматия, читанка. Смесеното му съдържание отнася към „Рибния буквар“, но изтъква наличието на стихотворения (Пенев 1836: 446). Соня Баева го свързва със сборниците със смесено съдържание (Баева 1968), а Николай Димитров вижда в „Смесна китка“ сбор от учебната и календарна книжнина (Димитров 1993: 48). За Дочо Леков „Китката“ е опит за издаване на „специализирано литературно списание“. Той съзира краха му в строгата диференцираност на поставената задача (Леков 1988б: 180). Георги Боршукوف също признава статута му на „първо списание“ за Петко Р. Славейков (Боршукوف 2003: 65). Според Войчех Галонзка „смесна китка“ е вид паражанр, както е „*florilegium*“, а номинацията „списание“ е маркетингова стратегия от страна на твореца (Галонзка 2020).

В усилията на критическата рецепция да постави изданието или да го изведе от редовете на периодиката, се съзира специфичното му битие на комуникативна провокация. В предложените от Славейков 180 страници се крие предизвикателство както към

¹ В действителност заглавието е отпечатано така: „Смесна китка или годишно периодическо списание“. В цялата книга са допуснати множество печатни грешки, които предизвикват раздразнението на П. Славейков. В писмо до Н. Палаузов той споделя: „Като ме нямаше при тях, когато се печатаха, и като невежди власите на българският език, видите какви и колко погрешки са направили. „Не ми стига какъра, но ме ритна и катъра“, дума пословицата“ (Славейков 1982: 77).

актуалния читател на произведението, така и към съвременния изследовател. То е заложено в калейдоскопичната жанровост на отделните части, в идейния замисъл и функционалността на цялото.

В своя идеен замисъл „Смесна китка“ преживява редица трансформации. Те обаче засягат съдържателната част, а структурно-формалната принадлежност по никакъв начин не занимава автора. В автоматекстуалното говорене за нея се очертават три номинативни предложения, които са равнопоставени в своята смислова натовареност:

Ние сме на пазар с Екзарха в Цариград (чрез писма) за печатанието на една книга под име „Смесна китка“ като периодическо списание, което може да следува, ако се поддържа от малцината български родолюбци (до Цвятко Недев, 27 ноември 1850, к.м).²

Прег вас е едно обявление, печатано още през декември. Обявяемата книга ще има такова съдържание. Цвят първий – Църковни слова и духовно прочитание; Цвят II – Примери добродетелни, исторически; Цвят III – Жизнеописания великих мужей; Цвят IV – Местоописания и естествена история; Цвят V – Здравословие и икономия, разноцветие, поезия, преводи и първообразни. Прибавки – Мудри изречения, забавни приказки и народни анекдоти

(До Никола Палаузов, Трявна 31 май 1852; Славеиков 1982: 73).

Провождам Ви още едно обявление за II-ий стрък на „Смесна китка“, не да ми събирате спомоществователи, но само да видите какво съм мислил да върша, обаче ми се прекъсна, не се наемам да печатам книги

² Писмо до Цвятко Недев, 27 ноември 1850. Вж. Научен архив на Българска академия на науките (НА-БАН), ф. 113к, оп. 1, а.е. 10, л. 23.

еще подир 10 години и ми е много жал за повенването на „Китчицата“ (До Никола Палаузов, Трявна 21 март 1853; Славейков 1982: 78; к. м.).

Свидетели сме на типична хетерономинативна ситуация, в която употребата на думите „книга“, „китка“ и „периодическо списание“ се намират в отношения на синонимия, те се взаимозаменят и взаимодопълват. От прагматична гледна точка референцията на тези номинации е ориентирана към адресата. Те трябва да зададат и обезпечат ситуацията на общуване в опосредствената квазикомуникация. В този случай отделните идентифициращи дескрипции се основават на различна информация за обекта и индивидуализират различни негови страни и свойства. Назована „книга“, „Смесна китка“ отпраща към своята душеполезна същност, към стойността на книгата в традиционния план на културата, към нейната общественополезна, необходима и нравственоизвисяваща същност. Наречена „периодическо списание“, „Смесна китка“ заявява намерението си да „следува“ периодично. В писмо до Н. Палаузов Славейков ясно декларира намерението си да продължи издаването на „списанието“ заедно с нов проект, насочен към децата. Замислената тогава „Балканска пчелица за българските дечица“ отнема на поета близо двадесет години, преди да види бял свят, но вече носи белезите и облика на възрожденско списание:

А спомоществователи, колкото сте събрали досега, събирайте още, ца ви пратя обявлението за втори стрък на „Смесната китка“ и да се печатат в него. Той заедно с „Балканска пчелица за българските дечица“ ще начне да се печата напролет. „Смесната китка“ и „Балканската пчелица“ ще следоват да се издават като периодически списания, еднаж в годи-

ната (До Никола Палаузов, Трявна 15 декември 1852; Славейков 1982: 75).

Очевидно е, че индивидуализиращата информация от номинацията се интересува от качеството „периодичност“ и неутрализира макрожанровия ориентир „списание“. За да „стане „Китката“ едно „периодическо списание“, достатъчно е да се отпечата догодина „II-ий стрък“. По всичко личи, че идеята е взета от Константин-Фотиновото „Любословие“, което първо налага разбирането за периодичността на книгата като нейно свойство. За една книга е добре да бъде периодична, за да не може „отведнъж човек да ѝ земе сладостта“ (Фотинов 1844).

В същото време комуникативните стратегии на изданието се проектират в самото заглавие. По думите на Кл. Протохристова то кодира отношението към традицията, към конкретни литературни прецеденти, към жанровете конвенции и пр. В случая със „Смесна китка или годишно периодическо списание“ заглавието е едновременно репродуктивно (да го сравним с „Любословие или годишно периодическо списание“) и инвентивно в качеството си на единствено указание за четене (произведението не е снабдено с предговор, няма изложена своя програма). Заглавието, обяснява Клео Протохристова, има водеща херменевтична роля. В него „се съсредоточава и достатъчно надеждно действа риторическият механизъм на творбата“ (Протохристова 2010: 84). Допускаме, че според мисловната схема на Петко Славейков, отразяваща типа литературно съзнание, макрожанрът, в който би трябвало да се възприема периодичната книга „Смесна китка“, е „китка“ от послания. Това личи ясно от семантичния ред, в който той сам я поставя: песнопойки, китки, басненици:

Знаете ли какви са българите? Те купуват „Песнопойките“ на радо сърце по един цванец, а за „Смесните китки“ и половин не дават, нето се обръщат към тях. Песнопойки досега са се закупили 1000 екземпляра, а „Смесните китки“ съвсем имат 1000 спомощници, и двесте няма да са раззели, а пък Басненици ни 50 (До Никола Палаузов, Трявна 21 март 1853; Славейков 1982: 77; к. м.).

В трюичната номинация: книга, китка, периодическо списание е кодирана психологията на творческия акт, която препраца към реторическия тип литературно съзнание и неговия доминиращ литературен продукт – сборника. Той представлява материалната същност на произведението, която е неделима част от самото него, заедно с материално-идеалната – текстът, и идеалната – картината на света. В сборника, както отбелязва Д. С. Лихачов, отделните части могат да принадлежат към различни жанрове. Той употребява сполучливата метафора за симфоничния оркестър и различните партии, за да обясни, че произведението представлява едновременно целия текст и отделните негови части, които могат да бъдат структурно завършени и самостоятелни, но въпреки това пълния си смисъл разкриват само в съзвучие с останалите (Лихачов 1979: 75). Оттук можем да приемем, че в традиционното си битие писаният текст от „Смесна китка“ би следвало да се възприема в своята цялост. Отделните негови части, били те жанрово разнородни и завършени, нямат статут на самостоятелност. Произведението е сборът от текстовете. То е картината за света, която презентира. Произведението е самата книга. Това е основанието ни да гледаме на „Смесна китка“ като на „симфоничен концерт“, в който различаваме отделните партии като на „китка“, в която разпоз-

наваме различните цветове, като на произведение, в което виждаме калейдоскоп от комуникативните стратегии на разнообразни жанрове. Всеки жанр генотипира определена картина на света, но общият смисъл се формулира от вторичния процес на смислообразуване, извлечен от първичните жанрови смисли и влят в общата конотация на сборника. Това вторично, конотативно съдържане определя неговата публицистична ориентация, прави явна обществената позиция на говорещия чрез него.³

Възможната периодичност на печатната книга през 50-те години на XIX век задава нова представа за ситуационност на комуникацията, която изменя практическото приложение на установените в културата форми на общуване. Върху впечатляващите за списание 180 страници на „Смесна китка“ би могъл да се проследи целият процес, характеризиращ жанрово-стиловата и структурно-формална динамика от 50-60-те години на XIX в. Умението на възрожденеца да разбира и усвоява типове текстове, е формирано по различни пътища. К. Михайлов сочи следните: „чрез обособените пластове на фолклора, старата българска църковно-религиозна литература, реторическата традиция, устната традиция, преводите“ (Михайлов 1992: 120). Произведението на П. Р. Славейков съдържа всички тези пластове. Разчетено е дори присъствието на меланхолична психонагласа като характеристика на субектността в поезията (вж. Алексиева 2006). То обаче се оказва комуника-

³ Единният облик и тематичната монолитност на всеки един от отделните броеве се превръща в традиция за възрожденските вестници и списания: „Характерна особеност на вестниците и списанията е композиционното и смислово единение както на отделните броеве и книжки, така и на изданието като цяло“, пише Юлия Николова (Николова 2004: 411). Тази особеност на възрожденските издания е подчертана нееднократно и от Г. Боршуков в „История на българската журналистика“.

тивно неудачно в контекста на 50-те години. Поводът за провалена комуникация авторът вижда в нивото на българите, нехаещи за образованието си: „Хладнокръвие и нечувственост, вот преимущество бедных наших братьев (не ги осъждам, не дай боже, но ги окайвам)“ (Славейков 1982: 8: 72). Нежеланието на българина да се образова, което го кара да посяга към „Песнопойките“ вместо към „Китките“, е наполовина задоволяващо обяснение. От писмо на Петко Славейков до Александър Екзарх разбираме, че целта на изданието е именно образователна. Той иска разрешение от редактора на „Цариградски вестник“ да му посвети „първий опит на занятията си към народното образование“ (До Александър Екзарх, Трявна, 9 февруари 1852; Славейков 1982: 64). Това е една от предпоставките за откроената близост с „Рибния буквар“ на Петър Берон, със „Славянобългарско детоводство“ на архим. Неофит Бозвели и Емануил Васкидович. Недоумение обаче буди фактът за нестихващия интерес към „Буквара“ (той е преиздаден през 1850 г., две години преди появата на „Смесна китка“, и след нея – през 1856 г.), противопоставен на неуспеха на Славейковия „първи опит“, посветен на народното образование. При съпоставката на двете издания прави впечатление разпределението на материала в „Рибния буквар“. Там информацията е обособена в рубрики, изискващи еднакви жанрово-комуникативни компетенции, улесняващи достигането ѝ до възприемащото съзнание. Това ни кара да потърсим причините за краха на начинанието в самото „комуникативно събитие“ (Ван Дайк 1989), протичащо между субекта на изказването, референцията и адресата.

Вече отбелязахме, че произведението не е снабдено с предговор, което е нетипично за времето си своеобразно. Това е първият жест на прекъсване на диа-

лога с публиката – една традиция, водеща началото си още от старобългарската литература и останала валидна за цялата възрожденска епоха. Тази текстова единица по думите на Д. Леков е „сигнал от страна на писателя към читателя, че преди прочитането той трябва да сподели свои съображения във връзка с историята на текста, с побудите за написването му, с начина, по който трябва да бъде интерпретиран“ (Леков 1988а: 52). Тази практика се спазва и при периодичните издания, които задължително са придружени от уводна статия, в която са изложени програмата и целите на подетата комуникация. Вместо това Петко Славейков предлага стихотворение:

Запяла е птичка Славей,
 У градинка под калинка,
 Малко момче сън оставяй,
 Земай в ръце Смесна Китка;
 Ти щеш с нея да сполучиш,
 Что ти трябва да Научиш.
 Рачо
 (Славейков 1852: 2).

Очевидно е, че прекият адресат на произведението е детето. Разбира се, днес можем да добавим тълкуването за „младенческото състояние“ на българския народ – теза, която Славейков по-късно разработва обстойно в публицистиката си. Тогавашият читател обаче стои далече от подобна представа за себе си, така че разчита посланието буквално. Избраният псевдоним „Рачо“ като отправител на съобщението също по-скоро кодира, отколкото улеснява и указва възприемането. Нещо повече – фолклорният пласт, който активира стихотворението, не разпознава индивидуализиращия жест на подписа. Допълнително усложняващ възприемането е опитът за вписване

в социологията на литературната традиция, осъществен чрез второто стихотворение, вместено в произведението:

Тези тайни вести от къде са,
Що шушнат някому в Одеса,
Че мишка китката грабнала,
А котката мишката изяла?
Дали не е поръчал днес,
Огнестрелистият Бог Завес,
В подсолнечни глас да се разгаде,
Че мишка китка не яде?
Не с негово ли повеление,
Та я пренесла през море,
По нашите росни полени
В Балкана, да се разоре,
За да се разсади по-смесна
Та да изникне още пресна?...
П.Р.С.
(Славейков 1852: 2).

Свидетели сме на една интеркомуникативна авторова стратегия, подхващаща диалога за битието на „китките“ в полето на прохождащата родна книжовност. Стихотворната реплика на Славейков е отправена към Чинтуловата сатира „Китка от Балкана“, но косвено въвлеча в комуникацията и ненаписаната „Китка“ на Димитър Мутев, на която всъщност е посветена Чинтуловата сатира:

Но на – надникна от небето
и тихом мен пошепна днес
на дясното ухо Завес:
че мишката я уж грабнала,
а нея котката изяла
(„Китка от Балкана“, ЦВ, 27. VIII. 1849 бр. 62).

Цитираната сатира на Чинтулов е публикувана в бр. 62 на „Цариградски вестник“ още през 1849 година – две години преди да излезе „Обявлението“ и три години преди отпечатването на Славейковата „Смесна китка“. Не е изключено именно Чинтуловата сатира да е повлияла на Славейков да назове замисляната от дълго време книга „Китка“. Знаем, че по това време той експериментира с множество жанрове, влияе се изключително силно от руските образци и разполага с разнообразен материал, който желае да „обнародва“. Подборът на включените текстове се извършва в движение. Когато намери средства, той издава самостоятелни книги, обединени от единен жанров признак („Песнопойка“, „Басненик“, замисля издаване на книга с „народни анекдоти“). По всичко личи, че поетът е бил изключително впечатлен от стиховете на Д. Чинтулов, посветени на нереализираната „Китка от Балкана“ на Димитър Мутев. Да не забравяме, че по това време той е силно увлечен по творчеството на А. Пушкин и е с особено изострен поетически „слух“, който го провокира да се включи в комуникацията и да отговори на предизвикателството.

Цитираното по-горе стихотворение Славейков предава почти дословно в писмото си до Никола Палаузов от 31 май 1852 г. От него става ясно, че то е изпратено на Д. Чинтулов, преди тревогите му около излизането на „Китката“ да са добили основание.

Речи, че взех да се страхувам и за моята „Смесна китка“, да я не изяде котката, както Огеската. Нестествените стихове на Г. Чинтулова добиват естественост и мишките, които никога не са яли книги, щат проядат. Напразно му писах: (...) (До Никола Палаузов, Трявна 31 май 1852; Славейков 1982: 72)

Недоумение обаче буди въпросът защо Славейков реагира на сатира, насочена към чужда нереализирана творба. Така започват да се появяват хипотезите на изследователите: „Разгразнението на Славейков от фолклорната пародийност на творбата става толкова по-голямо, колкото надеждите за издаването на „Смесна китка“ намаляват“, пише Дочо Леков. Според Никола Табаков „наред с Мутев хумористичните стрели на Чинтулов скоро засягат Славейков и откриват началото на свадата между двамата поети“ (Табаков 1929). Трябва обаче да отчетем възхитението от „неестествените стихове на г. Чинтулов“, което Славейков е получил, прочитайки сатирата във вестника. Това, че той се възхищава открито на музата на одеския възпитаник, става ясно от писмото, което му изпраща с протегната за приятелство ръка. Молейки за отговор, Славейков признава, че е улътен именно от неговата „муза към Парнас“ (Славейков 1982: 47).⁴

Внимание заслужава пълната идентификация на Славейковата „Смесна китка“ с ненаписаната „Китка от Балкана“ на Д. Мутев. Тя не е „изядена“, а е пренесена „през море в Балкана“. Тази „Китка“, настоява Славейков, идва от Одеса. С това той недвусмислено поставя своята творба във вече съществуващата комуникативна верига, легитимира битието ѝ чрез нея. Впечатляващ е опитът на младата литературна традиция да се възпроизвежда и социализира – жест, който изисква висока комуникативна компетентност и начетеност от страна на своя възприемател.

⁴ Вж: Антония Велкова-Гайдаржиева. Дилемата Добри Чинтулов / П. Р. Славейков и литературната критика през 20-те години на ХХ в. (Боян Пенев – Васил Пундев). В: Петко Славейков. Нови изследвания. Велико Търново: Фабер, 2003.

Разглеждайки „кутките“ не просто като „трогателна ботаническа сбирка“ (Кл. Протохристова), а като комуникативна верига, трябва да отбележим обстоятелството, че първите две от тях са поетични творби. Стратегическата интертекстуализация до голяма степен обяснява количественото присъствие на стихотворения в произведението на Петко Славейков. Предговорната обвързаност с „одеските кутки“ стимулира поетизацията и цялостното звучене на творбата. Стиховете не са дялово обособени, а пресичат целия корпус на текста.

Възрожденската рецепция обаче отново ще ни изненада с оценката си за литературния ефект: „Щастие бе за тогова, който се сдобиеше от кого и да бъде с книгата „Смесна кутка“ и да си я има за няколко дни у себе си, та да може удовлетвори по възможности любопитството си“, пише в спомените си писателят Илия Блъсков (Блъсков 1976). Тази оценка е дадена десетилетие след отпечатването на творбата, но внимание заслужава категоричната номинация „книга“. Още по-любопитен е паралелът, който Ил. Блъсков прави със „Забавника“ на К. Огнянович, което подказва, че двете издания се възприемат в еднопосочна типологическа парадигма. Тенденциозността на оценъчния момент, който дава предимство на „Смесна кутка“, трябва да отнесем към литературно-естетическата ситуация на 60-те години и пробудения интерес към белетристично мислене:

И в „Забавника“ на Огнянова имаше разкази, но в тях се забелязваше нещо невярно, нещо като басни, в които говорят зверовете с човечески думи; а в „Смесна кутка“ разказите всички истински, всички из съвременния живот на известни лица с имената им, с месторождението им и с годините, в които се е

случило разказваното произшествие (Блъсков 1976: 129–130).

Тук личи целенасочеността на търсещия „разказ“ поглед. Целеустременост, която е трябвало да се ориентира в многоцветната „китка“ от задаващи и изискващи жанрова компетентност така наречени „разкази“. Разказ е животоописание, разказ е притчата, разказ е преданието, разказ е и анекдотът. Всички те отправят към наративната реторическа модалност и представляват „първофеномените“ (М. Бахтин) на наративните жанрове, те са своего рода „прахудожествени“ жанрове. „Смесна китка“ обаче не си поставя художествена задача извън обществената си функция. Подчинени на публицистичното внушение, тези жанрове са видоизменени, техните специфики са заличени в името на общата претенция за фактологичност и „истинност“, т. е. за „правдоподобност“. Действията на персонажите, ситуацияите, в които попадат, са мотивирани в реалността, подплатени са с действителност.

В „Смесна китка“ виждаме как различните жанрови стратегии чертаят различна картина на света, изискват различни компетентности от своя възприемател, дори го поставят в противоречиви ситуации. Така например в анекдота „Суеверие“ народната склонност към доверие в знаците на природата е осмяна. Потребността случайността да управлява човешкия живот, се противопоставя на рационалното, суеверията са призовани да напуснат обществото на здравия разум. Същото това качество обаче се оказва движещата сила на подвига, даден за пример, извършен от Марко Крутий („Примери добродетелни“) в името на отечеството. Неговата саможертва е предизвикана от пророчеството на гадателите, които прегрекли, че: „ако искат щото Рим да носи

за всякога името на Вечния град да хвърлят в ямата онова, което съставлява господствената храброст на римляните“ (Славейков 1852: 31). Марко Крутий взема решението сам да скочи в ямата и по този начин да спаси славата и гълголетиеето на Рим. Сблъсъкът на жанрови стратегии, водещи резонно до подобни противоречия, не смуцава реторическото литературно съзнание, което се опира на текстовете авторитети безусловно. То само насочва тяхната интенция към определена обществена функция.

В „Смесна китка“ не липсва и оперативно-информативен дял – такъв е цвят пети – „Здравословие“. Той дава ценни за общността практико-приложни знания. В него можем да прочетем полезни съвети за това как да „лекуваме удавници“ или да „пускаме кръв от вратната жила на дете, задушено от майката му при раждане“, как да си направим балсам за всякакви рани, отвари против зъбобол, косопаг и кашлица. Славейков учи как да се справяме с говеждите болести, как най-бързо се угояват гъски, как се „поправя“ развалено вино, развален оцет, тютюн и сирене, как се опазва грах от мушици, как се унищожават вредители. Информира ни за кафето и го препоръчва като „укрепително питие за старите хора и пътниците, които пътуват рано“. Показва още как да си направим „Календар на времето“:

В едно гърне се слага ока или две кисело мляко и се остава на топло. Колкото по-бяло и кораво стои млякото, толкова по-хубаво ще е времето. Ако сурватката започне да излиза нагоре – ще вали гъжд. „Този календар никак не лъже“ – убеждава Славейков и практически добавя: „При това можеш да го изядеш всяка вечер, ако не щеш да ти се изгуби каймакът, и друг да направеш“ (Славейков 1852: 105).

Подгреббата, онасловяването и съдържанието на Цветовете от „Смесна китка“ трудно могат да бъдат разбрани, без да имаме предвид античните визии за познанието и видовете знание. В цвят трети на „Китката“ – „Науки и художества“ срещаме текстове като „Веществото на което древните са пишели“ и „Откриването на Америка“. Очевидно е, че тук под „художества“ следва да разбираме вид „експертно“ знание, отразено в древногръцкото понятие „тэхнэ“. Художествата според Славейков спомагат за „просвещението на човеческий рог“. Разбирането за „наука“ се свързва с различните клонове на знанието, а не със същинските науки. Постиженията на цивилизацията, описани от Славейков, са осмислени в качеството им на експертно (занаятчийско) умение, резултат от социалното производство на знание. Напредъкът на цивилизацията е мислим само чрез активността в усвояването на науките, т. е. на късчетата информация, които се превръщат в знание едва когато се обединят и съгласуват. Ползата от „науките“ за едно общество е нагледно изведена чрез противопоставяне на не-учеността и не-знанието в „Откриването на Америка“:

Първите (завоевателите – бел. м.) образовани и славолюбиви проумяха сега колко големи ползи можяха да придобият от онези новите места. Вторите (местните жители – бел. моя, Н. М.) прости и незлобиви не предвидяха обстоятелствата, и пагубата, която сега снамери отечеството им (Славейков 1852: 63).

В тази връзка, прави впечатление промяната в представянето на цвят втори в „История на българската журналистика“ от Г. Боршуков, която се налага и при други цитирания. Вторият раздел на

„Смесна китка“ там е презентиран като „Примерни добродетели“, като е пренебрегнато оригиналното „Примери добродетелни“. На пръв поглед значението е едно и също, но тази промяна свидетелства за рецептивно наслявяване и отдалечаване от мисленето, отразено в „китката“ от текстовете. В първия случай (в оригиналния текст) акцентът пада върху субекта на действието, а във втория – върху самото действие. Такова изравняване на добродетелния пример с примерната добродетел е възможно само когато престане да се мисли субектът на деянието и се акцентира върху самото деяние. В контекста на „Смесна китката“ обаче делата са признак на личността. Те могат да бъдат добродетелни или порочни и да характеризират човека като добър или лош. Добродетелите не се осмислят сами по себе си, а само прикрепени към субект. Похвалните, нравственоугодни и добродетелни постъпки ще се превърнат в добродетели едва когато скъсат връзката си с определяемото, със субекта, който ги поражда и когото те характеризират.

В началото на изложението определихме „Смесна китка“ като провокация, заключила в себе си множество стратегии, резултат от амбициите на своя автор да бъде полезен в разпространяването на знание. На това Славейково дело се обръща твърде малко внимание вероятно защото често минава под етикета „нравствено-религиозно“. Но тук се задават посоки, които Петко Славейков не спира да следва в книжовния си път – духовното възпитание, напътствията и предпазването на народа от изкушенията на славата, от бързото облагодетелстване и илюзорното властване. Човеколюбието, нравственото извисяване и състраданието към ближния – това са теми на цялото Славейково творчество. В този смисъл „Смесна китка“ не стои откъсната от него.

БИБЛИОГРАФИЯ

Алексиева, Анна. 2006. Симптоматика на меланхоличното в българската поезия от 40-50-те години на XIX век. – *LiterNet*, Достъпно на: https://litenet.bg/publish14/a_aleksieva/melancholy.htm [прегледан 25.01.2023].

Аретов, Николай. 1982. П. Р. Славейков и някои жанрооформящи процеси в българската възрожденска белетристика. – *Литературна мисъл*, № 3, с. 86–96.

Баева, Соня. 1968. *Петко Славейков: Живот и творчество*, 1827 – 1870. София, Издателство на БАН.

Блъсков, Илия. 1976. *Спомени*. София, Отечествон фронт.

Боршуков, Георги. 2003. *История на българската журналистика*. София, Парадокс.

Ван Дайк, Тун. А. 1989. *Язык, познание, коммуникация*. Москва, Прогресс.

Велкова–Гайдаржиева, Антония. 2003. Дилемата Добри Чинтулов / П. Р. Славейков и литературната критика през 20-те години на XX в. (Боян Пенев - Васил Пундев). В: Радев, И., Александров, И., Радева, Ж. (съст.) *Петко Славейков. Нови изследвания*. Велико Търново, Фабер.

Галонзка, Войчех. 2020. Каква китка е „Смесна китка“ на Петко Р. Славейков. – *LiterNet*, Достъпно на: <https://litenet.bg/publish32/voicheh-galonska/smesna-kitka.htm> [прегледан 25.01.2023].

Дафинов, Здравко. 2005. *Петко Р. Славейков. Летопис за живота, творчеството и обществената му дейност*. София, ИК Св. Климент Охридски.

Димитров, Николай. 1993. „Смесна китка“ на П. Р. Славейков в контекста на сборниковия тип литература през Възраждането. – *Проглас*, № 2, с. 47–52.

Димков, Николай. 1998. Смесна китка или годишно периодическо списание. – *Златоструй*, № 3, с. 94–96.

Константинова, Здравка; Панайотов, Филип. 1991. *Из историята на българската публицистика (до 1878 г.)*. София, УИ Св. Климент Охридски.

Леков, Дочо. 1988а. *Писател – творба – възприемател през Българското възрождане*. София, Народна просвета.

Леков, Дочо. 1988б. *Българска възрожденска литература (2). Проблеми, жанрове, творци*. София, Наука и изкуство.

Лихачёв, Дмитрий. 1980. *История русской литературы X – XVII в.* Москва, Просвещение.

Михайлов, Камен. 1992. Жанрова семантика и жанрова прагматика. Опит за моделиране на жанровите процеси през Българското възрождане. – *Литературна мисъл*, № 5–6, с. 116–126.

Николова, Юлия. 2004. *Записки по Българска възрожденска литература*. Пловдив, Хермес.

Пенев, Боян. 1936. *История на новата българска литература*. София, Министерство на народното просвещение (Държавна печатница).

Протохристова, Клео. 2010. *Парадокси на неназовимото*. В. Търново, Фабер.

Рагев, Рагослав. 1987. Баснено-анекдотичното начало в творчеството на П. Р. Славейков. В: *Петко Рачев Славейков 1829 – 1987*. Трявна, с. 73–84.

Рагев, Рагослав. 1991. Схващанията на П. Р. Славейков за притчата. В: *Жанр и възприемател през Възраждането*. В. Търново, УИ на ВТУ, с. 70–75.

Славейков, Петко. 1852. *Смесна китка или годишно периодическо списание*. Букурещ, Митрополитска книгопечатница.

Славейков, Петко. 1982. *Съчинения*. Т. 8. София, Български писател.

Табакوف, Никола. 1929. Добри П. Чинтулов. – *LiterNet*, Достъпно на:

<https://litenet.bg/publish10/ntabakov/dchintulov.htm> [прегледан 25.01.2023].

Фотинов, Константин. 1842. Предисловие любочитателям. – *Любословие или периодическо списание разних вевени*. Смирна.

Чинтулов, Добри. 1849. Китка от Балкана. – *Цариградски вестник*, бр. 62, 27.08.

Eco, Umberto. 1979. *The role of the reader. Explorations in the semiotics of texts*.

Bloomington, Bloomington University of Indiana Press.

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

Научен архив на Българска академия на науките (НА-БАН), ф. 113к, оп. 1, а.е. 10, л. 23.

„СЛОВО РА(Д)НО ПРОУЇТАНИЕ КНИГН“ В БЪЛГАРСКАТА РЪКО-
ПИСНА ТРАДИЦИЯ ПРЕЗ XVIII ВЕК
(НБКМ 322, НБКМ 687)

Десислава Узунова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**“SERMON ABOUT THE READING OF THE
BOOKS” IN THE BULGARIAN 18TH CENTURY’S
MANUSCRIPT TRADITION**

Desislava Uzunova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract: This paper examines the Sermon about the reading of the books in two Bulgarian manuscripts from the second half of 18th century, preserved in the National Library in Sofia. The focus of the paper is on the text sources of the sermon.

Keywords: sermon, Joseph the Bearded, manuscripts, 18th century.

Тук ще обърне внимание върху един текст с наслов слово ра(д)и прочитание книги в българската ръкописна традиция от XVIII в. Ръкописната история на словото не е проучвана и засега са ми познати само два негови преписа:

1. **НБКМ 322** – сборник от 1756 г., писач Тодор Врачански (Теофан Рилски) (Цонев 1910: 299–307).

2. **НБКМ 687** – сборник от втората половина на XVIII в., неизвестен писач (Цонев 1923: 238–241).

Съдържанието на НБКМ 687 е много близо (ако не и идентично) със съдържанието на сборника на поп Тодор Врачански. В описа на ръкописната сбирка на Националната библиотека Беню Цонев е отбелязал, че съхраняваният под № 687 ръкопис е постъпил във фонда на библиотеката от Враца (Цонев 1923: 241) – там работи и поп Тодор Врачански (писачът, изготвил ръкописа под № 322). Възможно е между двата ръкописа да има пряка или непряка връзка (чрез общ антиграф например), а книжовникът, изписал НБКМ 687, също като поп Тодор Врачански да е принадлежал към школата на Йосиф Брадати. В полза на хипотезата за общ първоизточник говори и това, че с изключение на някои незначителни и пренебрежими правописни различия текстът на словото в двата преписа е абсолютно идентичен (което не е характерно за епохата и наложилата се отворена традиция на предаване на текста) – това вероятно се дължи на авторитета на общия първоизточник, който (както ще покаже по-долу) би следвало да е сборник на Йосиф Брадати.

Има обаче една съществена разлика в наслова на текста в двата сборника: у поп Тодор Врачански като автор на словото е посочен Йоан Златоуст, докато в НБКМ 687 името на Йоан Златоуст не е упо-

менато¹. Тук (както и в останалите наслови в сборника) копистът на НБКМ 687 не е отбелязал името на (псевдо)автора на текста, но това не противоречи на хипотезата за общ първоизточник на двата преписа, защото е характерно за епохата.

Според собствената му бележка на л. 268б „Теодор непотребни“ преписва „от извод на духовника Йосиф“ – това означава, че текстовият първоизточник на словото трябва да се е намирал в някой от сборниците на Йосиф Брадати. При проверката на съдържанието на петте запазени автографа на Йосиф Брадати това слово не беше намерено – изглежда то е било поместено в недостигнал до нас негов сборник. Боню Ангелов отбелязва, че най-вероятен първоизточник на Златоустовите слова в сборниците на Йосиф Брадати е сборник „Златоуст“, изписан през 1473 г. от монах Гаврил в Рилския манастир (РМ 4/7 (26) (Спространов 1902: 96–103), в който на л. 106 Йосиф се е подписал като читател (Ангелов 1963: 23–86). Сравнението на съдържанието на рилския „Златоуст“ със съдържанието на сборници на книжовници, които изрично отбелязват, че преписват от извод на духовника Йосиф (поп Тодор Врачански/Теофан Рилски, йеромонах Никифор Рилски, поп Янкул) показва, че в тях са засвидетелствани преработки на текстове от този сборник, които вероятно са дело на Йосиф Брадати. При проверката в описа на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир това слово не беше открито – Евтим Спространов обаче е отбелязал, че в РМ 4/7 (26) липсват няколко листа (Спространов 1923: 103) – възможно е на тези сега липсващи листове да е било поместено разглежданото тук слово.

¹ Дали словото е Златоустово, или (което е по-вероятно) псевдозлатоустово, предстои да се проучи и да се изясни.

Словото е проповед върху книга „Деяния на апостолите“ (8: 26–38). В текста в книгата „Деяния на апостолите“ се разказва за срещата на апостол Филип с етиопския евнух, който чете книгата на пророк Исаия по пътя от Йерусалим към Газа. Този новозаветен сюжет дава повод на проповедника да напомни на своите слушатели, че четенето и познаването на Божествените книги е единственият буквален (в контекста на срещата между апостол Филип и етиопеца, която се осъществява на пътя) и метафоричен път към душеспасението. Той упреква (при това доста остро) своята аудитория (която очевидно е от грамотни и/или ограмотяващи се книжовници) в мързел: те предпочитат да гържат в ръцете си кучета и котки, но не и книги, отказват да положат усилия да разберат истинния Божествен смисъл на писанията и да изпълняват своя най-голям дълг на книжовници – да просвещават и да водят към спасение другите.

Разглежданото тук слово продължава дългата традиция на интерес към книжовното дело – разбирано не само като овладяване на елементарна грамотност в смисъл на четмо и писмо, но като хждожество (което предава гръцкото *τεχνη* – техника, занаят). Този интерес е засвидетелстван в старобългарската литература още в най-ранния етап от формирането на нейния репертоар. Тук ще приведа като примери два текста²:

1. Слово свѣтааго иоана златоустааго о томъ како подобаетъ чѣтении послушати и вѣнмати, приписвано ту на Йоан Златоуст, ту на Ефрем Сирин. Първите му преписи в славянската ръкописна традиция са засвидетелствани в Пандектите на

² Изказвам специална благодарност на проф. Андрей Бояджиев, който в момента подготвя тези текстове за издание и ми ги представя.

Антиох (XI в). Ще отбележа, че това слово (по-точно – негова преработка) е популярно и в късната ръкописна традиция през XVIII в. Било е известно и на книжовниците от кръга на Йосиф Брадати – така например разполагаме с препис в Янкуловия сборник, преписван също от извод на Йосиф Брадати.

2. Слово нѣкоего калугера о чьтении кѣнигъ – поместено в т.нар. Втори Симеонов сборник (Изборник; препис, правен през 1075 г. за киевския княз Светослав). Гръцки паралел на текста не е намерен и се смята, че той е оригинално старобългарско произведение.

В словото в Изборника четем: „виждь како ти начашъкъ добръмъ гѣломъ поучение стѣихъ кѣнигъ то же и на добраа гѣла подвигънжш... да вѣчьнжжъ жизнь достоиши бжгѣмъ въ вѣкъ аминъ“. („Виж как начало на добрите дела е поучението на светите книги, това и ще ни подтикне към добри дела..., за да бъдем достойни за вечния живот навек, амин.“). Словото е указание за това как да бъдат четени (свещените) книги така, че да се разбере техният смисъл отвъд характерните за средновековния текст символика и алегория и като се разкрие техният истинен (Божествен) смисъл, чрез тях да се сложи „начало на добрите дела“ – така ще бъдем „достойни за вечния живот“. Очевидно старобългарският книжовник добре осъзнава принципа на двойното отражение в средновековната литература – текстът е отражение на видимия свят, който пък е отражение на невидимата действителност на Божествения свят.

Най-ярко свидетелство за това, че българските книжовници още в епохата на княз/цар Симеон са имали теоретични познания за литературния текст, е преводът на произведението на Георги Хировосклері тролон (о образѣхъ – „За поетическите фигури“). Красимир Станчев отбелязва, че според приетото в

науката виждане то е съставено по записки, правени от студенти на Хировоск (Станчев 1995: 16). Тук са отбелязани 27 фигури на речта и мисълта, като са дадени техните значения и примери за употребата им. Славянската традиция на текста (познат в 16 преписа) започва в т.нар. Първи Симеонов сборник (препис от 1073 г., правен за киевския княз Светослав).

Обичайната представа за българския XVIII в. е, че това е безпросветно време – особено преди Паусий да „пробуди“ българите чрез своята „История“. На друго място имах възможност да покажа, че през XVII и XVIII в. броят на белците (енорийски свещеници и миряни), които се включват в книжовния процес, нараства, като Slavia Orthodoxa постепенно излиза от традиционната си монашеска книжовна среда (Узунова 2024). Важно е да се отбележи, че познанията на книжовниците от Симеоновата епоха за принципите на изграждане и функциониране на литературния текст не са изгубени за техните наследници от XVIII в. – изглежда, те са се предавали през поколенията както чрез различни текстове, така и по устен път (чрез преподаване от учител на ученик). Всъщност разглежданото тук слово (ра)ди прочитание книги дава добра представа за това какво се очаква от един книжовник от епохата да знае.

Изобличавайки своята (уж) образована (и образованца се) аудитория, проповедникът заявява: „ти еси книжовникъ, потребно е съ ти да казъеши другомъ, а не гръзи тебе да казъятъ...коликo члв къ ѝпразнѣетъ се въ писание, толика сила и гръзновение приходитъ, на гшѣ свою, и можетъ да разѣмееетъ что се нарицаетъ пррчство, что е съ повестъ, что е съ притча, что е съ иновещание, что е съ начрѣтание, что е съ ѡбразъ, что е съ вѣзлие...“. Тоест от книжовника, който се упражнява, се очаква да разпознава

словесни форми като *пророчество, повест и евангелие* и да ги тълкува пред другите. Освен това той би трябвало да разпознава фигури на речта като иновещание, начрътане, притча и образъ, за да разбира как е изграден литературният текст. Една справка с превода на произведението на Георги Хировоск показва, че понятията притча и образъ присъстват там и са обяснени така (Станчев 1995):

1. **Притча** предава гръцкото *παραβολή* (буквално – прехвърляне). Тя е „израз, който чрез подобното и познатото прави очевидно това, което трябва да бъде разбрано, както е и Господнята притча за блудния син. В нея се показва обилето (буквално – многотата) на Божията благодат и как тя идва при каещите се“. Притчата е последвана от въздание (паралел на гръцкото *ἀνταποδοξία*), в която се „посочва съдържанието се в притчата“ (т.е. – разкрива се алегоричният ѝ смисъл).

2. В притчата и възданието (*ανταποδοξια*) се търси подобие (или неподобие) с отвъдното (т.е. – с Божественото). И тук е естественото място на понятието образъ (което предава гръцкото *ὄχιμα*). Понятието „образ“, което е основно и за съвременната литературна наука (защото литературата по дефиниция е образно слово), е ключово за средновековното символно мислене – видимият свят е образ (символ) на невидимия, а текстът е образ (символ) на видимия свят (според както гласи принципът на двойното отражение).

Понятието начрътане не е засвидетелствано в превода на произведението на Георги Хировоск, но е познато за старобългарските книжовници. Старобългарската дума начрътаніє предава гръцкото *ὑραφή* и има значение „описание“³.

³ Според Маргарет Димитрова понятието по-вероятно е калка на *επιγραφή* (устна комуникация).

Що се отнася до употребеното в разглежданото тук слово понятие иновещание, засега мога да представя само хипотезата, че то е равнозначно на засвидетелстваното в превода на Хировоск инословие, което предава гръцкото ἀλλήγορω (което от гръцки може да се предаде приблизително като „другоговор“). У Хировоск то е обяснено така: „Инословие е, когато се казва едно нещо, а се насочва към друго разбиране, както казаното от Бога към змията: „Прокълната си измежду всички животни“. Като че става дума за змията, но се подразбира дяволът, инословно наречен змия“ (Станчев 1995: 26). Може да се предположи, че в тази сложна дума е запазена първата съставка инъ (със значение „друг“), но втората вместо със слово (слово, дума) е предадена с вещание (дума, която е засвидетелствана в старобългарския език със значение „звук, глас“ и предава гръцкото φθοῦρος – „звук“), но и в двата случая се предава гръцкото ἀλλεῖγορω.

Разбира се, изброените в словото тропи са доста по-малко от 27-те у Георги Хировоск (едва четири в словото). Това се дължи както на различията в жанра на двете произведения, така и на различните им функции: творбата на Хировоск е цялостен трактат върху теорията на литературните тропи, докато в словото те са приведени само като примери. В словото не са дадени и техните значения – от една страна, това не е целта на словото, а от друга, изглежда техните значения са били известни за слушателите. Но самото слово недвусмислено свидетелства за запазеното ниво на теоретично знание за книжовния труд (в смисъл на τεχνη) през епохата.

Засега не може да бъде изключена някаква връзка (подчертавам – не пряка текстологична!) на това слово с добре познатото послание на Йосиф Хилендарец – въведено в науката от Донка Петканова и

Боню Ангелов през 60-те години на миналия век (Петканова 1962: 41–54; Ангелов 1963: 146–153), издадено и вече достатъчно добре изследвано в последно време от Даринка Караджова (Караджова 2014: 13–86). Посланието е запазено в препис в сбирката на В. И. Григорович (ф. 87, №31) в Руската гържавна библиотека в Москва, където е агресивно до жителите на село Жеравна. Според Даринка Караджова по-вероятно е оригиналният адресант да са били търговците и занаятчиите в Сливен (Караджова 2014: 13–86). Посланието е писано във втората половина на XVIII в. (по времето, когато се разпространява и словото за четенето на книгите, което го предхожда в ръкописната традиция).

За разлика от разглежданото тук слово (което е проповед – т.е. част от богослужението), текстът на Йосиф Хилендарец не е богослужебен. Но още навремето Донка Петканова отбелязва, че нравоучителният му стил го доближава до характерния стил на проповедите от епохата, поради което (макар и с известни колебания) жанрово тя го определя като „слово“ или „беседа“ (Петканова 2005: 266–278). Вероятно така са го възприемали и реципиентите от епохата, защото в отбелязаната от Донка Петканова преработка на посланието (засвидетелствана в НБКМ 1063) в наслова то е обозначено като поучение. Впрочем патетиката на текста ме навежда на мисълта, че е възможно той да е бил произнасян и устно – личи както опитът на проповедника, така и този на учителя, който мъмри своите мързеливи ученици. Като хилендарски максигиом Йосиф вероятно е бил и едното, и другото. Разглежданото тук слово и текстът на Йосиф Хилендарец са обединени от обща тема – ползата от четенето на (свещените) книги. Те имат и обща аудитория – образовани хора, които отказват да развиват своите знания и да об-

разоват другите. И двата текста са поучение срещу леността (като един от най-големите християнски грехове), което преминава в силно изобличение и дори ирония към аудиторията. Проповедникът в „Слово за четене на книгите“ порицава своите слушатели, че гържат в ръцете си кучета и котки, но не и книги. Ръцете на публиката на Йосиф Хилендарец са „в гжобовите“ – книжовните хора „мятат лафове“ по дюкяните и „стоят празни“, вместо да четат и преписват книги; те биха послушали книгата само ако тя ги призове да лежат. Възможно е Йосиф Хилендарец да е бил запознат с разглежданото тук слово и да е черпил от него своите теми. Възможно е и повишаването на образоваността сред българите да е обща тема за епохата. Било така или иначе, изводът на Донка Петканова за текста на Йосиф Хилендарец е валиден и за „Слово за четенето на книгите“: макар и да се говори за традиционна християнска поучителна литература, текстът свидетелства за завишения интерес на българите към книгата и грамотността през епохата (Петканова 2005: 266–278).

Засега много въпроси около слово (ра)ди прочитание книги остават открити. Ако е вярна хипотезата, че Йосиф Брадати го е заел от изписания през 1473 г. „Златоуст“, пазен днес в Рилския манастир, трябва да се потърси неговата история в ръкописната традиция от XV в. (а може би и преди това). Не знаем също как самият Йосиф Брадати е преработил текста. Едно обаче е видно – в книжовната среда на XVIII в. то отразява общия повишен нравоучителен тон на проповедта от епохата, свидетелства за повишения интерес към книгата, за завишените изисквания към книжовниците и за нивото на грамотността през епохата.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ангелов, Боню. 1963. *Съвременници на Паисий*. София, БАН.
- Караджова, Даринка. 2014. Сливен и Елена през Възраждането. София, БОЛИД-ИНС.
- Петканова, Донка. 1962. Един непознат съвременник на Паисий Хилендарски (Йосиф Хилендарски). – *Език и литература*, XVII, кн. 6.
- Петканова, Донка. 2005. *По книжовния друм на миналото*. София, Време.
- Спространов, Емил. 1902. *Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир*. София, Държавна печатница.
- Станчев, Красимир. 1995. *Стилистика и жанрове на старобългарската литература*. София, Просвета.
- Узунова, Десислава. 2024. Из книжовната история на Паисиевата „История славянобългарска“. – *Сборник от конференцията по случай 300-годишнината от рождението на Отец Паисий* (под печат).
- Цонев, Беню. 1910. *Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, т. 1*. София, Държавна печатница.
- Цонев, Беню. 1923. *Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, т. 2*. София, Държавна печатница.

**БЕЛЕТРИСТИКАТА В АРХИВИТЕ
НА ХАЙТИАНСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ
(1790 – 1860)**

Симеон Симеонов
Институт за балканистика с център по тракология,
Българска академия на науките

**FICTION IN THE ARCHIVES OF THE
HAITIAN REVOLUTION (1790 – 1860)**

Simeon Simeonov
Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology,
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The Haitian Revolution (1791 – 1804) terminated colonial rule in the richest French colony. Drawing on various works of Haitian fiction, this article maps the legacy of revolutionary contestations onto the new Haitian state. Haiti provides an interesting comparison to Bulgaria, which underwent its emancipation from Ottoman rule after 1878. Elites in both countries encountered similar hurdles in their quest to create a national literature – how to reckon with an imperial past, reorganize gender relations, and cope with the legacy of slavery. Comparing these examples of “fiction in the archive” suggests new ways of examining the Enlightenment from the margins, enabling scholars to probe the relationship between center and periphery and the nature of the Enlightenment itself.

Keywords: Haitian Revolution, Bulgarian Revival, colonialism, Ottoman Empire, race, nation-building, comparative literature, gender relations

В последните десетилетия се умножиха изследванията, които определят Хаитянската революция (1790 – 1804) като едно от най-значимите явления в Епохата на революциите (1776 – 1848) (Geggus 2001; Geggus 2002; Dubois 2004; Blackburn 2006; Girard 2011). Френските революционни идеи за свобода, братство и равенство преобразуват обществото, политиката и културата на Сен-Доменг, перлата на френската колониална империя в Америките, а именно в Сен-Доменг/Хаити тези идеи приемат най-радикалното си превъплъщение. Настоящият принос представя кратко резюме на хаитянския революционен процес, обръщайки внимание на „заглушаването“ на Хаитянската революция в Западния свят, както и на опитите на местните интелектуални елити да се противопоставят на международната си изолация (Trouillot 1990; Trouillot 1995; Casimir 2020). Основни средства в борбата на хаитяните за независимост и признание на международната сцена са творческите им опити да търсят и обнародват нови извори за своята революционна история, както и да популяризират историята си чрез създаването на национална литература – процес, който кулминира в създаването на първите хаитянски романи в 50-те години на XIX век (Fischer 2004; Daut 2015; Pierrot 2019). Статията завършва с поглед върху възможностите за сравнителен и „преплетен“ анализ между Хаити и България през XIX век през призмата на фикционалното и документаалното.

В навечерието на Френската революция Сен-Доменг е най-важното френско колониално владение. Заемайки скромните 27 000 км², карибската колония генерира около 40% от световното производство на захар и 60% от производството на кафе. На острова е установен брутален колониален режим, чиято цел

е извлечането на максимални приходи от робските плантации, които поглъщат десетки хиляди животи годишно (Garrigus 2006). Логиката на производство в Хаити е хладнокръвна – вносът на африкански роби е рентабилен, тяхната работа – безплатна, а смъртта им – практически безнаказана, така че плантаторският елит предпочита буквално да убива от работа човешкия си „капитал“. По последни изследвания този робски режим води до може би най-ниската средна продължителност на живот в Америкуте – новопристигналите африкански роби издържат средно до 3 години на нечовешките условия.

Материалното благосъстояние на Сен-Доменг има важни последици за метрополията. Значителен брой французи се издържат от приходите на хаитянските плантации, а цели градове като Нант и Бордо до немалка степен дължат възхода си на робството в Хаити (Stein 1975; Saugera 2002; Forrest 2020). Приходите от колонията значително подпомагат развитието на френската търговия и индустрия, както и на френското висше общество – носител на просвещенските идеи за еманципация на индивида. Колосалният за времето капитал от търговията с роби и захар захранва интелектуалните търсения на метрополийните елити, а плантаторите от Сен-Доменг се превръщат в изтънчени патрони на изкуствата със силно лоби, което често диктува имперската политика на висшите кръгове в Париж.

Този колониален режим – перлата на европейския империализъм в Америка – е унищожен завинаги в хода на Хаитянската революция (1790 – 1804), едва втората националноосвободителна борба в Западното полукълбо и единственият случай на успешно робско въстание в световната история. Започнала като бунт на белите плантатори на острова за по-широко самоуправление, революцията бързо пре-

раства в борба за равенство между расите и отмяна на робството (Dubois 2004). Цели, постигнати с провъзгласяването на Хаитянската конституция от водача на революцията Тусен Лувертюр през 1801 г. Следват неуспешен френски опит за превземане на Хаити (1802 – 1803) и окончателната защита на хаитянската независимост в Хаитянската конституция от 1805 г.

При кратко просъществувалото управление на император Жан-Жак Десалин са унищожени последните бели френски заселници в Хаити – в серия от насилствени действия, обозначени от контрреволюционните сили като „клането на белите“ (Girard 2005). След смъртта на Десалин на острова са установени два режима – автократичното Кралство Хаити, управлявано от Анри Кристоф и Хаитянската република под ръководството на Александър Петуон, а през 1820 г. двете държави са обединени като Република Хаити начело с революционния борец Жан-Пиер Бойер. Именно Бойер отвоюва международното признаване на Хаити, като обаче се съгласява да изплати репарации на бившата метрополия в размер на 150 милиона франка – сума, изплатена едва през 1949 г. (Gaffield 2015; Gonzalez 2015; Simeonov 2023). Или, както мнозина изследователи го наричат, откуп, който тласка Хаити от една към друга форма на зависимост от Франция.

Радикалният характер на Хаитянската революция – успешно въстание на роби, които установяват своя държава на базата на антирасизма и аболиционизма (отмяната на робството) – е причината Хаитянската революция дълго да бъде заглушавана от западноевропейските елити. Това „заглушаване“ на революцията продължава до 40-те и 50-те години на XX век. Тогава подтикнати от движението за деколонизация карибски интелектуалци, като С. Л.

Р. Джеймс, Еме Сезер и Франц Фанон, поставят под въпрос маргинализацията на Хаити и идеята за хаитянска „изключителност“ и открояват огромната значимост на Хаитянската революция в изграждането на модерния свят (James 1938; Césaire 1950; Fanon 1961). Този процес продължава и днес, а учени като Марлен Дют, Дейвид Гегъс, Грегори Пиеро, Джеръми Попкин и редица други създават документални истории, публикуват слабо проучени и малко известни архивни материали и компилират антологии на хаитянската революционна белетристика – като не пренебрегват и предимствата на дигиталната хуманитаристика (Popkin 2010; Geggus 2006; Geggus 2014; Daut 2022; Daut 2023a; Daut 2023b; Daut, Pierrot, Rohrleitner 2022).

Съставянето на тези съвременни компилации ни помага да периодизираме еволюцията на белетристиката в хаитянския революционен архив. С оглед на хаитянската специфика можем да определим тази еволюция като диалектичен процес – фикционалното и документалното са в процес на динамично взаимодействие, в чийто ход взаимно се обуславят. Особено трудно е да се разграничат в периода до 1836 г., тъй като споменът за революцията е все още пресен, борбите за надмощие между хаитянските елити едва затихват, а интелектуалците търсят своя автентичен изказ на прехода от класицизъм към Романтизъм. Този период е белязан от непрестанната борба за признаване, така характерна за постколониалните общества, но особено ярка и болезнена в случая на Хаити (Gaffield 2015; Gonzalez 2015; Keane-Dawes 2020; Simeonov 2022).

Силно полемичният характер на революционното десетилетие намира своя отпечатък в творби като публикуваната от анонимен автор книга „Мулатката, понеже има много бели“ (Anonymous 1803). В

тази книга – фиктивна епистоларна кореспонденция от времето на революцията – на преден план изпъква мотивът за „тропическата съблазнителка“, унаследен от колониалната пътеписна и етнографска литература. Колониалните плантатори и европейските пътешественици конструират тропическата мулатка като особено фриволен персонаж, за да оправдаят своите собствени, нарушаващи природните и расови закони сексуални похождения¹. Противно на установения стереотип героинята на епистоларната повест Мими, гъщеря на бял плантатор и чернокожа робиня, проявява неприсъщо целомъдрие в опит да отклони похожденията на белия заселник Силвен. Опитите ѝ да се предпази от страстта на Силвен са неуспешни и след като двамата консумират връзката си – в сцена, която наподобява изнасилване – следва трагичното им самоубийство. Преобръщането на стереотипа за сексуално достъпната, безнравствена мулатка в повестта кара редица учени да видят в нея наченките на хаитянския роман, а може би дори и първите литературни опити на хаитянките да се противопоставят на доминантния расов дискурс.

В този революционен период се появяват първите хаитянски поеми, първите литературни вестници (1817), в които творци като Антоан Дюпре, Жюст Шанлат и Жюл Милсан изграждат основите на хаитянския революционен пантеон. Ясно головами са разликите в творчеството и биографиите на хаитянски интелектуалци в Кралство Хаити и Хаитянската република. Докато чернокожият крал Кристоф се обгражда с аристократичен елит, който трябва да легитимира управлението му като естествено продължение на авторитарните режими

¹ Колониалните закони в Сен-Доменг са расово дискриминационни, включително по отношение на сексуалните отношения (Moreau de Saint-Méry 1784).

на генерал Тусен Лувертијор и император Жан-Жак Десалин, то мулатският президент Петион насърчава демократичните тенденции, предоставяйки на интелектуалците около себе си по-голяма творческа свобода (Trouillot 1990).

В своя химн „Мечтата на един хаитянин“ Антоан Дюпре, един от бащите на хаитянската литература, възпява президент Петион като покровител на античните музи и гарант на националната свобода (Dupré 1815; Reinsel 2008). Противоположна е ситуацията с писателите в Кралство Хаити, които се обединяват в двора на Анри Кристоф, стилизирал себе си като абсолютен монарх, управляващ острова от внушителния замък Сан Суси. Автори като Помпее барон дьо Васте, Принц Сондърс и други припознават монархическия ред като стожер на хаитянската независимост, сигурна опора в следнаполеоновия легитимистки ред, а и щедър покровител на националната белетристика (Daut 2017). Наличието на две различни версии на хаитянска гържавност – монархическа и републиканска – кореспондира с неразрешените въпроси между мулатите и чернокожите жители на острова. В творчеството на дьо Васте срещаме догадки за конспирация на мулатското население и френския потисник около действително съществуващи проекти за повторната колонизация на острова от реставрираната Френска монархия (Mazères 1814; Vastey 1814; Vastey 1817; Daut 2017; Simeonov 2022). Все още обаче тези проекти са представени със средствата на полемичния памфлет, като пример в тази посока е знаковата творба „Разбуленият колониализъм“, в която фикционалното придава допълнителна спешност и изразност на документалното (Vastey 1814).

Съединението на Хаити и дипломатическото му признаване от Франция създават предпоставки за

възникването на „Школата от 1836-та“ и същинското начало на хаитянския Романтизъм. По повод 50-годишнината от смъртта на Тусен Лувертиюр са публикувани неговите мемоари под влиятелното перо на редактора Жозеф Сен-Рему (Louverture 1853; Saint-Aubin 2012). В силно стилизираните мемоари на Лувертиюр се смесват реални биографични данни с препратки към античния сблъсък между Ханибал и Сципион, елементи на робски наратив и дори епистоларни мотиви – силно белетристични акценти, които авторът умело използва, за да получи помилване от вездесъщия Наполеон Бонапарт. Други значими събития от този период са публикуването на драмата „Оге, или расовият предразсъдък“ от Пиер Фобер и появата на първия хаитянски роман „Стела“ на Емерик Берго (Faubert 1856; Vergeaud 1887). Отново е важно да подчертаем силния политически оттенок на тези творби – Фобер е дипломатическият представител, на когото Хаити дължи признаването си от Ватикана, а Берго е секретар на един от водещите мулатски генерали в южната част на острова.

Двете творби са типични представители на зрелия хаитянски Романтизъм с характерното за периода жанрово смесване и дихотомно отношение между документални факти и творческа фикция. Напрежението между двете е особено доловимо в писмата на Фобер, която представя мулата франкофон Венсан Оге, а не говорещия креол африкански роб Жан-Жак Десалин като създателя на емблемата на хаитянската независимост – хаитянския флаг. Фобер също така предава една възможно фиктивна реч на Оге пред френския консерваторски клуб „Масиак“, която благодарение на усилията на първия хаитянски историк Томас Магю се превръща в част от революционния канон (Daut 2015; Albanese 2017).

Революционната белетристика намира своята кулминация в романа на Емерик Берго „Стела“. Едноименната героиня е родена в бедност френска имигрантка в Хаити, която помага на осиротелите братя Ромул и Рем, след като майка им, Мари Африканката, е пребита до смърт от Заселника. Поробените Ромул и Рем се възползват от съветите на Стела, която работи като прислужница за Заселника, кроейки плановете за своето отмъщение. Романът кулминира със запалването на плантацията на Колониста – едновременно акт на освобождение за Ромул, Рем и Стела от плантаторската власт. Както авторът сам многократно отбелязва в хода на повествованието, романът е алегория на Хаитянската революция, която е представена в положителни краски (Bergeaud 1887). В честите авторски размишления върху необходимостта да се предпочита документалното пред фиктивното откриваме специфична особеност на ранната Хаитянска революция, доведена до сублимация в първия хаитянски роман.

Този кратък обзор на ранната хаитянска белетристика несъмнено ни кара да бъдем внимателни в прокарването на паралели и сравнения с Българското възраждане. Колониалният контекст, расовото многообразие и наличието на плантаторско робство на острова – както и чувствително по-близката до XVIII век революционна идеология в Хаити – са важни и специфични за ранната хаитянска литература особености. И все пак пренасищането на хаитянската обществена сфера с въпроса за расата и расизма не отхвърля априори възможността за сравнителен и „преплетен“ анализ.

Така например мотивът за свръхсексуалната мулатка в хаитянската литература е функционално съпоставим с мотива за одалиската в балканската белетристика. И в двата случая установените в

хода на чуждо господство сексуални практики, норми и институции са отхвърлени от новите национални режими, които подчертават целомъдрието на своите граждани като висша ценност в новоизграденния патриархален рег (Аретов 2008; Станева 2012; Александрова 2012; Даскалова 1998; Даскалова 2022). Разбира се, този патриархален рег изглежда по доста различен начин в Хаити и България – докато мулатските елити на Хаити се опитват да впишат себе си като легитимните властелини на острова, узаконявайки междурасовите бракове, то българската възрожденска белетристика се дистанцира от травмата на османското управление, като санкционира връзките между християни и мюсюлмани – особено тези между християнки и друговеци (Аретов 2005; Аретов 2008).

Друг възможен импулс за „кръстосан“ анализ на ранната национална белетристика в България и Хаити намираме в дихотомията „народ – държава“. Според Николай Аретов в Българското възраждане са налице „два преплетени, но все пак различни елемента – идеите за „началото“ на етноса/народа/нацията, от една страна, и на държавата, от друга“ (Аретов 2015). Тази дихотомия е в сърцевината на Паусиевата „История славянобългарска“ (1762) и в търсенето на автентично начало на българската нация все по-назад във времето до епохата на индоевропейските преселения (по Раковски 1865, 11–12). По сходен начин протича процесът на национална идентификация в Сен-Доменг, чиито чернокожи лидери се връщат в предколумбовото минало на острова, за да припознаят автентичното име на своята държава в индианското наименование „Хаити“ (Geggus 1997). А барон дьо Вассте отива дори по-далеч, като обявява африканската раса, от която произхождат хаитяните, за истинския цивилизатор на Европа (Simeonov

2022, 86–87). В известен смисъл белетристиката в националноосвободителните архиви на България и Хаити започва именно с тази дискусия около началото на нацията – и в двата случая дискусията е полемична, а древността е ресурс, открито мобилизиран за нуждите на националната еманципация (Аретов 2001; Geggus 1997).

Най-накрая, следва да откروим една особено важна споделена характеристика между белетристиката в архивите на Хаитянската революция и Българското възрождане – мобилизацията на робството в национално-образуващия процес. Робството е един от най-често срещаните мотиви в ранната литература на двете нации, срещу него и неговите последици са насочени енергиите на техните най-блестящи умове (Генчев 1978; Daut 2015). Независимо от различните форми, които то приема в Османската и Френската империя, хаитяните и българите считат себе си призвани да докажат на света, че са „свободни, а не робове“ – т.е., че могат сами да управляват себе си. Подобни концептуални резонанси са донякъде очаквани – като антипод на свободата, робството се превръща в широко разпространена метафора за модерните национални революции². Налице са обаче и някои по-преки литературно-исторически преплитания. В един такъв случай, стихотворението „Зора са е заторила...“ (1878), Любен Каравелов напомня на българите за героичния подвиг на хаитянския народ, приканвайки сънародниците си да въстанат срещу османското иго:

Даже негрите в Хаити
Юнашки са биха, —

² За „робството“ като реална практика и метафора за потисничество вж. Матанов 2006; Колев 2008; Хранова 2011; Дамянова 2011; Данова 2008; Колев 2015; Тодорова 2021.

с цели реки гъсти кръви
свобода добиха.
А пак вие, българете,
непробудно спите,
черни дни и черни мъки
от красти търпите!

Директната препратка към Хаитянската революция цели да илюстрира както високия залог на националноосвободителното движение, така и съвсем реалната възможност то да доведе до дълго лелеяната независимост от един робовладелски режим. Подобно на хаитянските автори и Каравелов схваща борбата против робството (аболиционизма) като неразривна част от национално-образуващия процес. В крайна сметка аболиционизмът се оказва важен инструмент в арсенала на революционните лидери – благодарение (и) на него те делегитимират стария имперски ред и показват на останалите народи благата на свободата.

БИБЛИОГРАФИЯ

Александрова, Надежда. 2012. *Робини, кукли и човеци. Представи за жените във възрожденската публицистика и в прозата на Любен Каравелов*. София, СОНМ.

Аретов, Николай. 2001. *Българското възраждане и Европа*. София, Кралица Маб.

Аретов, Николай. 2005. Сръбските повести и разкази на Л. Каравелов. В: Годишник на *Общобългарски комитет и Фондация „Васил Левски“*. Т. 7. София, *Общобългарски комитет и Фондация „Васил Левски“*, с. 56–63.

Аретов, Николай. 2008. „Икономиката на жените“ в българската словесност от XIX век. Няколко славянски примера. В: Аретов, Н. (съст.), *Въпреки различията. Интеркултурни диалози на Балканите*. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 96–118.

Аретов, Николай. 2015. Началото на българското време. В: Стоилова, П., Петкова, К., Колева, С. (съст.), *Знанието като ценност, познанието като призвание. Юбилеен сборник в чест на проф. Пенка Бояджиева*. София, Изток-Запад, с. 325–332.

Генчев, Николай. 1978. *Българско възраждане*. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

Дамянова, Румяна. 2011. Пространства на робството: емоционални опозиции и проекции. Международна научна конференция, Достъпно на: <http://koreanstudies.bg/node/102> [прегледан: 27.05.2023].

Данова, Нагя. 2008. Османското време в българските текстове през XIX и XX век. (<https://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti/460-osmanskoto-vreme.html>.)

Даскалова, Красимира (съст.). 1998. *От сянката на историята: жените в българското общество и култура. Сборник с текстове*. София: ЛИК.

Даскалова, Красимира. 2022. *Жени, пол и модернизация в България, 1878 – 1944*. София, СУ „Св. Климент Охридски“.

Каравелов, Любен. 2006 [1878]. *Нова песнопойка. Народни песни и стихотворения*. Варна, ЛитерНет.

Колев, Валери. 2008. Краят на „турското робство“ в следосвобожденска България. – *Анамнеза*, № 2, с. 85–111.

Колев, Валери. 2015. Отново за термина „турско робство“. – *История*, № 2, с. 170–179.

Матанов, Христо. 2006. Лесна наука ли е историята? (По повод на една „дискусия“ във вестник „Труд“). В: Радева. М.

(съст.), *Учител на учителите. Юб. сб. в чест на проф. Йордан Шопов*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, с. 264–265.

Раковски, Георги Стойков. 1865. *Българска старина*. Букурещ, Стефан Расигеск.

Станева, Катя. 2012. Жените в литературната публичност на Възраждането. В: Йорданова, К. *Словото-живот. Юбилеен сборник на Катедрата по българска литература към СУ „Св. Климент Охридски“*. София, СУ „Св. Климент Охридски“, с. 21–41.

Тодорова, Олга. 2021. *Домашиното робство и робовладение в османска Румелия*. София, ИК „Гутенберг“.

Хранова, Албена. 2011. *Историография и литература за социалното конструиране на исторически понятия и Големи разкази в българската литература XIX – XX век. Том II*. София, Просвета.

Albanese, Mary Grace. 2017. “Translated Subjects: Visions of Haiti in 19th-Century Literary Exchange.” Ph.D. Thesis, Columbia University.

Anonymous. 1803. *La mulâtre comme il y a beaucoup de blanches: Ouvrage pouvant faire suite au nègre comme il y a peu de blancs*. Paris, Marchand.

Bergeaud, Émeric. *Stella*. Paris, E. Dentu, 1887.

Blackburn, Robin. 2006. Haiti, Slavery, and the Age of the Democratic Revolution. – *William & Mary Quarterly*, Vol. 63, pp. 643–674.

Casimir, Jean. 2020. *The Haitians: A Decolonial History*. Chapel Hill, UNC Press.

Césaire, Aimé. 1950. *Discours sur le colonialisme*. Paris, Présence africaine.

Daut, Marlene. 2015. *Tropics of Haiti: Race and the Literary History of the Haitian Revolution in the Atlantic World, 1789 – 1865*. Oxford, Oxford University Press.

Daut, Marlene. 2017. *Baron de Vastey and the Origins of Black Atlantic Humanism*. London, Palgrave Macmillan.

Daut, Marlene. 2022. “All the Devils are Here”: How the Visual Culture of the Haitian Revolution Misrepresents Black Suffering and Death. – *H-France Salon*, Vol. 14, № 8, pp. 1–9.

Daut, Marlene 2023a. “About: *La Gazette Royale d’Hayti*.” *La Gazette Royale d’Hayti*, Достъпно на: <https://lagazetteroyale.com/> [прегледан: 27.05.2023].

Daut, Marlene, 2023b. *Haitian Revolutionary Fictions*, Достъпно на: <https://www.haitianrevolutionaryfictions.com/> [презледан: 27.05.2023].

Daut, Marlene, Grégory Pierrot, Marion C. Rohrleitner (Ed.). 2022. *Haitian Revolutionary Fictions*. University of Virginia Press.

Dubois, Laurent. 2004. *Avengers of the New World: The Story of the Haitian Revolution*. Cambridge, MA, Harvard University Press.

Dupré, Antoine. 1815. Le rêve d'un Haytien. In: D. Y. Kadish, D. Jenson (Ed.). *Poetry of Haitian Independence*. New Haven, Yale University Press, 2015.

Fanon, Frantz. 1961. *Les Damnés de la Terre*. Paris, Éditions Maspero.

Faubert, Pierre. 1856. *Ogé: drame historique; suivi de poésies fugitives et de notes*. Paris, Moquet.

Fischer, Sibylle. 2004. *Modernity Disavowed: Haiti and the Cultures of Slavery in the Age of Revolution*. Durham & London, Duke University Press.

Forrest, Alan. 2020. *The Death of the French Atlantic: Trade, War, and Slavery in the Age of Revolution*. Oxford, UK, Oxford University Press.

Gaffield, Julia. 2015. *Haitian Connections in the Atlantic World Recognition after Revolution*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.

Garrigus, John D. 2006. *Before Haiti: Race and Citizenship in French Saint-Domingue*. New York, Palgrave Macmillan.

Geggus, David P. 1997. The Naming of Haiti. – *New West Indian Guide*, Vol. 71, № 1/2, pp. 43–68.

Geggus, David P. 2001. *The Impact of the Haitian Revolution in the Atlantic World*. Columbus, SC, University of South Carolina Press.

Geggus, David P. 2002. *Haitian Revolutionary Studies*. Bloomington, IN, Indiana University Press.

Geggus, David P. 2006. Print Culture and the Haitian Revolution: The Written and the Spoken Word. – *Proceedings of the American Antiquarian Society*, Vol. 116, № 2, pp. 299–316.

Geggus, David, 2014. *The Haitian Revolution: A Documentary History*. Indianapolis, Hackett Publishing.

Girard, Philippe. 2005. Caribbean genocide: racial war in Haiti, 1802–4. – *Patterns of Prejudice*, Vol. 39, № 2, pp. 138–161.

Girard, Philippe. 2011. *The Slaves Who Defeated Napoleon: Toussaint Louverture and the Haitian War of Independence, 1801 – 1804*. Tuscaloosa, AL, University of Alabama Press.

Gonzalez, Johnhenry. 2015. Defiant Haiti: Free-Soil Runaways, Ship Seizures and the Politics of Diplomatic Non-Recognition in the Early Nineteenth Century. – *Slavery & Abolition*, Vol. 36, № 1, pp. 124–135.

James, C. L. R. 1938. *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution*. London, Secker & Warburg.

Keane-Dawes, Antony Wayne. The benefits of diplomatic recognition: Haitian abolitionism and Dominican sovereignty in the Atlantic world, 1822 – 1830. – *Atlantic Studies*, Vol. 17, № 4, pp. 539–563.

Louverture, Toussaint. 1853. *Mémoires du général Toussaint-Louverture, écrits par lui-même, pouvant servir à l'histoire de sa vie*. Paris, Pagnerre.

Mazères, F. 1814. *De l'Utilité des colonies, des causes intérieures de la perte de Saint-Domingue et des moyens d'en recouvrer la possession*. Paris, Renard.

Moreau de Saint-Méry, Médéric Louis Elie. 1784. *Loix et constitutions des colonies françoises de l'Amérique sous le vent*. Paris, Monseigneur le Prince de Conti.

Popkin, Jeremy D. 2007. *Facing Racial Revolution: Eyewitness Accounts of the Haitian Insurrection*. Chicago, University of Chicago Press.

Reinsel, Amy. 2008. “Poetry of Revolution: Romanticism and National Projects in Nineteenth-century Haiti.” Ph.D. Thesis, University of Pittsburgh.

Saint-Aubin, Arthur F. 2012. Editing Toussaint Louverture's Memoir: Representing Racial Difference. – *The French Review*, Vol. 85, № 4, pp. 658–669.

Saugera, Éric. 2002. *Bordeaux port négrier: chronologie, économie, idéologie, XVIIIe–XIXe siècles*. Biarritz/Paris, Éditions Karthala.

Simeonov, Simeon Andonov. 2021. Consular Recognition, Partial Neutrality, and the Making of Atlantic Diplomacy, 1778 – 1825. – *Diplomatic History*, Vol. 46, № 1, pp. 144–172.

Simeonov, Simeon Andonov. 2022. Reception and Antiquation in the Haitian Revolution. – *The New American Antiquarian*, Vol. 1, № 1, pp. 65–92.

Simeonov, Simeon Andonov. 2023. Amelioration or abolition? British consulship, Haitian recognition, and the question of colonial emancipation. – *Atlantic Studies*, Vol. 20, № 4, pp. 698–718.

Stein, Robert. 1975. The Profitability of the Nantes Slave Trade, 1783 – 1792. – *Journal of Economic History*, Vol. 35, № 4, pp. 779–793.

Trouillot, Michel-Rolph. 1990. *Haiti: State Against Nation*. New York, NYU Press.

Trouillot, Michel-Rolph. 1995. *Silencing the Past: Power and the Production of History*. Boston, Beacon Press.

Vastey, Pompée-Valentin de. 1814. *Le Système colonial dévoilé*. Paris, P. Roux.

Vastey, Pompée-Valentin de. 1817. *Réflexions politiques sur quelques ouvrages et journaux français concernant Hayti*. Cap-Haïtien, Imprimerie Royale.

ВЪЗРОЖДЕНСКОТО КНИЖОВНО-ДОКУМЕНТАЛНО НАСЛЕДСТВО И РАЗВИТИЕТО НА АРХИВНОТО ДЕЛО В БЪЛГАРИЯ

Цветан Радулов

Научен архив, Българска академия на науките

THE REVIVAL LITERARY AND DOCUMENTARY HERITAGE AND THE DEVELOPMENT OF ARCHIVES IN BULGARIA

Tzvetan Radulov

Scientific archive, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The Bulgarian National Revival era is characterized by the creation of numerous documents of a diverse nature, the preservation of which faces a number of challenges. It was precisely in the circles of the Revival intelligentsia that the initial ideas for the search and collection of literary values arose, with the aim of preserving them as evidence for the history of the Bulgarian people. Individual actions and responsibility lay the foundations of native archival collections, where revival documents have a prominent place. The problem of the archival heritage of the National Revival continued to excite researchers both in the first half of the twentieth century and after the Second World War. It is extremely multi-layered and includes a number of historical and specifically archival elements.

Keywords: archive, documents, photography, Bulgarian National Revival, institution, museums, libraries

Епохата на Възраждането се характеризира със създаването на многобройни документи от различен характер (културен, религиозен, политически, стопански или личен), пред чието запазване стоят редица предизвикателства. Точно в средите на възрожденската интелигенция възникват и първоначалните идеи за издирването и събирането на книжовни ценности с цел съхраняването им като свидетелства за историята на българския народ. Осъществяването им далеч не е така лесно с оглед липсата на държавна подкрепа. Индивидуални действия и отговорност полагат основите на родните архивни сбирки, където запазено видно място имат възрожденските документи. Архивното наследство на Възраждането продължава да вълнува изследователите както през първата половина на двадесетото столетие, така и след Втората световна война. Проблемът е изключително многопластов и включва в себе си редица исторически и специфично архивистични елементи.

Началото е поставено още в края на Възраждането със създаването на първата архивна сбирка в рамките на Българското книжовно дружество. Успоредно с това са поставени основите на учредженски архив, който е умело ръководен от водещите дейтели на Дружеството като Васил Д. Стоянов и Тодор Пеев¹. Деловодителят на БКД играе сериозна роля в дружествения живот, организацията на цялостната дейност и опазването на документите. Освен това редица български възрожденци (Найден Геров, Георги С. Раковски, П. Р. Славейков и др.) вече полагат усилия да опазят съществуващото наследство за поко-

¹ Вж. по-подробно изследванията на Н. Савов за началните години на БКД и изграждането на неговата архивна сбирка: (Савов 1990; Савов 1994-2).

ленията (Нейкова 2008: 168–177). Част от родните духовници също насочват своите усилия към издирването и запазването на ценните свидетелства, особено покрай дейността им за възстановяването на независимата българска църква.

Български възрожденски дейци дават начало и на друго направление в архивното дело. През възрожденския период започват и издирванията на документи в чуждестранни библиотеки и архиви във връзка със зародилите се през XVIII – XIX в. интерес към историческата тематика. Все още не са изяснени напълно въпросите около диренията на Паусий Хилендарски при написването на „История славянобългарска“. Много по-ясно могат да се проследят проучванията във втората половина на XIX в., извършени от Марин Дринов. Те са документирани както в запазени материали от негово творчество, така и във водената от него кореспонденция. Българският учен, един от основателите на Книжовното дружество в Браила и основоположник на националната историческа наука, проучва чуждестранни архиви в Русия и Италия. Той оставя ценни сведения за документи, осветляващи българската история, и за своята дейност по изнамирането им². Друг от родоначалниците на българската историческа наука – Спиридон Палаузов – също работи усилено в руските архиви и освен това въвежда в научно обръщение препис на Синодика на цар Борил (т. нар. Палаузов препис на синодика). Същевременно Палаузов изтъква и важноста на фолклорното наследство и неговото описване. Възрожденски просветни и културни дейци обръщат повече внимание и на средновековното ръкописно

² Проучванията на Дринов са частично отразени в архива на Книжовното дружество НА-БАН, Ф. 1 К, оп. 1, а.е. 62, 75, 98, 99, 100, 101, 417. Издирени от Марин Дринов ръкописи са разгледани у П. Данова (Данова 2019).

наследство, което е обект на засилен интерес и от чуждестранни изследователи (Кучев 1979).

През заключителния етап на разглежданата епоха започва и публикуването на исторически документи. На първо време това става през периодичния печат във вестници като „Дунавски лебед“. Появата на Периодическото списание на Българското книжовно дружество ускорява и дава тласък на стартиралите процеси за запознаването на обществото с документалните свидетелства за миналото (Нейкова 1980: 55–70; Нейкова 2000: 288–325). Въпреки малкото излезли броеве преди 1878 г. (т.нар. Браилски период на Дружеството) е поставено началото на първото научно издание, където публикуването и изследването на документи има своето запазено място.

Възрожденската интелигенция е автор на изключително сериозен масив от документи, свързани с нейното творчество, просветителска и обществено-политическа дейност. Значителният брой книжовни и просветни дейци, гаскали, писатели, публицисти създават богато разнообразие от писмени свидетелства. В началото става дума за ръкописни преписи на църковна литература, но постепенно все повече започва да се създава и светска такава. През XVII – XVIII век сред характерните писмени свидетелства са приписките, които се появяват редовно по кориците и страниците на ръкописните и старопечатните издания. Осемнадесетото столетие изиграва важна роля за развитието на книжовната дейност в България. С увеличаването на броя на грамотните българи неминуемо нараства и писменото наследство, оставено от тях (Радулов 2020). През Възраждането се появяват и развиват институции като Българската екзархия, читалищата и еснафските организации. Многообразието от документи с просветна насоченост се свързва с осемнадесетото

столетие в българското образование и нарастващия темп на разпространението му. Късният период на Възраждането е времето, в което се създава, а и запазва значителна преписка между различни лица и институции. Членовете на създалата се интелигенция поддържат активна връзка помежду си, оформяйки една специфична мрежова структура. Именно тя е в основата на създаването и запазването на солиден масив от документи. По отношение на кореспонденцията изключително важно е значението на създадените през периода копирни книги. Освен ръкописните се появяват и печатните документи, някои от които характерни за периода. Такива са обявленията за книги и учебници, които излизат през втората половина на XIX в., както и различните възвания и прокламации.

Интересът към документите с културно-просветен, духовен и обществено-политически характер е наистина сериозен. Не по-малко е значението на стопанско-икономическите документи, които първоначално остават на по-заден план, особено за широката публика. Сред тях са различните търговски тефтери, протоколни книги, полици, разписки, договори, завещания³. Типичен документ за възрожденската епоха представляват т.нар. кондики, в които се записват дарения за читалищата, общините и др. Тези писмени сведения са показателни за развитието на българското общество през Възраждането и за стопанската дейност през периода.

За няколко десетилетия с усилени темпове се увеличава и документалният масив, оставен вследствие на кореспонденцията на възрожденските дейци. Тя е както лична, така и служебна и в много от случаите границата все още е твърде неясна. Обществене-

³ Примери за подобни документи са представени в студията на Орлин Събеv (Събеv 2020: 112–152).

ните дела и личните взаимоотношения се впитват в едно цяло, което трябва да бъде „разплетено“ от изследователите. Нараства и кореспонденцията на местните органи на самоуправление (Новакова 2018). Показателно за увеличеното значение на документа е фактът, че именно през Възраждането са датирани първите ръководства за водене на документация – основно търговска и кореспондентска (Нейкова 2007).

Своето специално място в цялостния архивен корпус имат документите, създадени от османските власти, които са изключително разнообразни. Дейността на канцелариите на различно властово ниво съпътства публичния живот на българите. Същото твърдение се отнася в пълна степен за документите на Цариградската патриаршия, както и за такива на чуждестранни институции (дипломатически и търговски служби, образователни заведения и др.) (Нейкова 2007). Формираните средища, като Екзархията или местните органи за самоуправление, също взаимодействат с османските власти, оставяйки документация от това общуване (Иванов 2012). Изследователският интерес към документите на османотурски, гръцки или друг чужд език нараства през последните години в опит да изясни развитието на определени исторически процеси през Възраждането.

През втората половина на деветнадесетото столетие в България навлиза по-сериозно коренно различен и непознат дотогава документ – фотографиите, който се превръща в неизменна част от епохата⁴. Възрожденските дейци се фотографират както в рамките на Османската империя, така и извън нея –

⁴ По-подробно за фотографиите, развитието на фотографията през Възраждането и нейната роля вж. Ветов 2015; Ветов 2016; Ветов 2017.

в редица градове на Австро-Унгария, Русия, Румъния и др. Благодарение на това се образува значителен масив от снимки, представляващи важен източник на информация за периода. В този период по-малка част от фотографиите са създадени в териториите на българските земи, където тепърва навлиза модерната тогава технология. Отглас за подобен процес намираме и в литературата – от Захари Стоянов с описването на фотографиращите се хъшове до Иван Вазов с ироничния му поглед към фотографията чрез образа на Бързобегунок в „Под игото“. Значимата роля на фотографските документи като свидетелство за епохата бива осъзната от българите още в края на XIX в. По тази причина снимковото наследство се съхранява и след Освобождението се радва на сериозно внимание.

Важността на книжовното богатство за възрожденците проличава също така и от названията, които те използват за документите. В своето изследване Кръстю Гергинов извежда думи като „ръкописи“, „драгоценности“, „знаменитости“, разбира се, „старини“. (Гергинов 1982: 5) Именно през Възраждането се появява и тезата за унищоженото българско книжовно наследство. Като виновници са посочени най-вече идеологическите противници в борбата за църковна независимост – гръцкото духовенство – фанариотите, но също така и нашествениците по време на османското завоевание. Бурният период на Априлското въстание и Руско-турската война нанася своя тежък удар върху начеващото архивно дело. Загубени и унищожени са редица ценни документи като ръкописи, писма, старопечатни и ръкописни книги и др.

След Освобождението на България се запазва интересът към писменото възрожденско наследство и дори се увеличава. С началото на двадесетото сто-

летие и през цялата му първа половина писмените свидетелства от епохата на Възраждането вълнуват представителите не само на историческата наука (Пенев 2005). В началните следосвобожденски десетилетия се активизира публикуването на отделни документи или на сборници с писмени свидетелства за възрожденския период. С това се подчертава ролята на Възраждането за създаването на модерната българска държава.

Дейците на Книжовното гружество продължават интереса си към запазването на документалните свидетелства, но организационни затруднения възпрепятстват разширяването на тази дейност⁵. Идеята за архив с исторически документи се затвърждава с Устава от 1884 г. Събраните документи са опазени и предствавяват ценни свидетелства за възрожденската епоха. Все пак по страниците на Периодическото списание се появяват значителен брой изследвания или публикувани документи (Нейкова 1980: 62, 67–68). След укрепването на БКД и прерастването му в Академия на науките дейността се засилва и биват издадени няколко документални сборника⁶. Книжовното гружество/Академия основно насочва усилията си към проучване на националната история, език и литература, което е отразено и в основните актове на научната институция.

Дейността по изследването на възрожденското наследство се засилва със създаването на „Сборника за народни умотворения, наука и книжнина“ (СБ-НУНК). Основен двигател на списанието е Иван Д. Шишманов, който се стреми да изгради научен орган

⁵ За дейността на Книжовното гружество вж. по-подробно Арнаудов 1966, Савов 1994-1.

⁶ Увеличава се и броят на публикуваните документи в периодичните академични издания „Списание на БАН“ и „Сборник на БАН“. Вж. по-подробно Нейкова 1981: 37–38.

със сериозен тематичен обхват. Неговата дейност включва публикуването на значителен брой документи за периода⁷. През 1890 г. в изданието бива обособен специален отдел – „Материали за историята на Българското възраждане“, чието съществуване е обмисляно още с началото на „Сборника“⁸. Същата година е публикувано въззвание апел, в което се подчертава необходимостта от събиране на архивните материали. По такъв начин редакцията на списанието има ясна представа за целите, които стоят пред него по издирването и събирането на ценни документи.

С публикуването на документи е свързано и създаването на Археографична комисия през 1905 г. към Министерството на народното просвещение. В този момент Просветното министерство е ръководено от Иван Д. Шишманов, който продължава целестремено да работи за опазването на националното книжовно наследство и неговото обнародване. Според заложената идея комисията трябва да подготви публикуването на серия от книги с „исторически и литературни паметници“⁹. Поредицата бива наименована „Български старини“ и продължава съществуването си до 1945 г. Археографичната комисия към МНП има доста по-кратък живот, като просъществува до 1908 г.

Важна роля за популяризацията на архивните възрожденски документи изиграва и документалният сборник „Архив на Възраждането“, подготвен от Димитър Страшимиров, който същевременно ръководи и едноименната архивна сбирка. В изданието

⁷ За дейността на Иван Шишманов в областта на архивното дело по-подробно вж. Кръстева 2006: 144–156; Нейкова 1994: 337–345.

⁸ За ролята на „Сборника за народни умотворения, наука и книжнина“ при публикуването на исторически документи вж. по-подробно Нейкова 1981.

⁹ НА–БАН, Ф. 11 К, оп. 2, а.е. 420, л. 1–2.

на МНП е публикувана кореспонденция по национално-освободителното движение през 70-те години на XIX век – редица писма на Любен Каравелов, Васил Левски, Панайот Хитов, Иван Драсов и гр. комитетски дейци. Подбраният „цикъл от документи“ е въз основа на частния архив на войводата Панайот Хитов и Ловчанския архив на БРЦК, които вече са станали притежание на Архива на Възраждането. Сборникът с обем от близо хиляда страници е изключително богат, като включва няколкокостотин обнародвани документа (Архив 1908). Той може да бъде смятан до голяма степен за първото документално издание, направено от българска архивна институция. Димитър Страшимиров продължава публикаторската си дейност с издаването на сборника „Васил Левски. Живот, дело, извори. Т. I. Извори“.

Особен момент представлява описването на материалното и духовното възрожденско наследство в първите години на младата българска държава, за да бъде запазено за поколенията. Активна дейност в това направление осъществява редакцията на спомнатия вече „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“. Редица български възрожденски книжовници и техните следовници стават дейни сътрудници на „Сборника“. След Освобождението освен издирването на писмени паметници българските институции и просветни дейци правят опит да бъде описана духовната и материалната култура преди модернизацията на страната. Някои от тези инициативи остават малко известни за науката, като такъв пример представлява описанието на народните костюми от 1888 г., организирано от Министерството на вътрешните дела и Министерството на народното просвещение¹⁰.

¹⁰ Документалният масив впоследствие бива запазен от Иван Д. Шишманов (НА-БАН, Ф. 11 К, оп. 2, а.е.). Той съдържа както писме-

Така с течение на времето в границите на българската гържава се образуват няколко архивни сбирки. В рамките на създадената през 1879 г. Народна библиотека в София възниква сбирка още през първите години на нейното съществуване. Благодарение на редица дарения в библиотеката попадат ценни архивни масиви и документи от възрожденския период. Архивна сбирка се образува и към Народния музей през 1903 г., както и към редакцията на „Сборника за народни умотворения“ и Музея на просветата на Министерството на народното просвещение. Показателен за ролята на възрожденския период към документалното богатство са идеите за създаването на Архив на Възраждането и тяхното реализиране. Идеята за подобно средище набира сили и през 1906 г. се стига до нейното осъществяване. Институционално архивът не просъществува дълго в този си вид и събраната архивна колекция отива в Етнографския музей (Радков 1963, Нейкова 2008). Там Архивът на Възраждането продължава своя живот и се опитва да разшири дейността си. През 1924 г. след няколкогодишна подготовка се извършва поредното преобразуване и Архивът на Възраждането към Етнографския музей е обединен с архивната сбирка на Народната библиотека в София. В процеса по прехвърляне към Етнографския музей се оформя Отдел на Възраждането (Радков 1963).

Дългият и труден път на архивната институция се отразява и върху образуването на сбирките.

ни доклади, изготвени от местните власти, така и приложени към тях фотографии. За описанието от 1888 г. вж. повече в публикувания сборник „Традиционното облекло в България. Документи от 1888 – 1889 г. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2021“, резултат от проекта „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“. – „Финансиране на фундаментални научни изследвания – 2016“.

Първоначално документите в Архива на Възраждането се групират по предметен признак, а на по-късен етап по личен спрямо предходните притежатели на документа. Разделянето по предмет предизвиква разпокъсване на документалните масиви, тъй като повече от тях имат личен характер¹¹.

Опасенията за изгубването на ценни документи се появяват още в началото на ХХ в. Писменото възрожденско наследство от периода отново е посочено и излиза на преден план, като осезаемо присъстват и в доклада на книжовника Владимир Дякович¹² „документи от Възраждането, по народното движение през време на игото, по черковния въпрос, по Освобождението и Съединението“ (Гергинов 1982). Представителите на интелигенцията осъзнават проблемите на тогавашното архивно дело и опасностите, които възникват от неговите несъвършенства. Липсата на държавна архивна институция има своето влияние и върху историческите документи.

Въпреки отправяните впоследствие критики за слабостите и недостатъците около функционирането на Архива на Възраждането подобаващо бива оценено значението му като „началото на родната архивна теория и практика“ (Рагков 1963). Във финалния си етап след окончателното си прехвърляне в Народната библиотека в София Архивът на Възраждането изпълнява ролята и на национален исторически архив, какъвто не е създаден институционално към този момент.

¹¹ За оформянето на документалните масиви вж по-подробно в статиите на М. Кузманова (Кузманова 1962) и М. Рагков (Рагков 1963).

¹² Владимир Дякович (1964–1929 г.) – възрожденски геец, изследовател на възрожденското просветно и културно дело, един от основоположниците на природо-естествените науки в България. Дякович е активен радетел за създаването на национален държавен архив. За дейността му вж. Жечев 1995.

Проблемът за архивното наследство на Възраждането продължава да вълнува изследователите и след Втората световна война. Организираното архивно дело от втората половина на ХХ в. окончателно установява облика на Българския исторически архив към Народната библиотека като тясно свързан с документи от периода на Възраждането – борбите за национално освобождение, църковна самостоятелност, културно-просветното движение и др.¹³ Архивите на голям брой възрожденци стават основа на БИА, а със специално внимание се ползват някои от най-известните документи – тefтерчето на Васил Левски, личният бележник на Христо Ботев, завещанието на Васил Априлов и др. Те представляват голяма степен и лицето на институцията пред обществото. Научният архив на БАН, пряк наследник на архивната сбирка на БКД/БАН, също е сред основните средища за документи от епохата на Възраждането. Те се съдържат както в лични фондове, така и в специализирани сбирки, и не на последно място във фонда на Българското книжовно гружество в Браула. Някои от фондовете на възрожденци като Стефан Веркович, Константин Фотинов, Кузман Шапкарев и Неофит Рилски идват през събирания от Иван Шишманов документален корпус и впоследствие са отделени от личния му фонд¹⁴. Разбира се, архивни свидетелства се съхраняват и в други формиращи архиви, като държавните архиви (Централен държавен архив – ЦДА и регионалните държавни архиви). Първоначално документите от възрожденската епоха се съхраняват в Централния държавен исторически

¹³ Вж. по-подробно за развитието на БИА у Панайотов, Възвъзова-Каратеодорова, Тилева, Тодорова-Петкова, Нонева-Бабачкова 1954: 218–298; Кузманова 1959: 23–36; Дзипалска 2004: 13–22.

¹⁴ Подробно за историята на фонда на Иван Д. Шишманов вж. статията на Д. Велева (Велева 1959).

архив (ЦДИА) до обединението на няколко архива от системата на ГУА (Главно управление на архивите) в ЦДА през 1993 г. В териториалните държавни архиви се съдържат много свидетелства за възрожденската история в различните региони, които представляват интерес за изследователите. Също така не могат да бъдат пропуснати архивните сбирки на многобройните музеи, библиотеки и читалища в страната. Наличието на писмени или илюстративни свидетелства от разглеждания период е характерно за сериозен брой подобни културни институции. Възрожденските документи имат своето запазено място в Националния архивен фонд (НАФ) на България и се причисляват към най-ценните притежания на всяка една институция.

Разпръснатостта на възрожденските документи между различни институции е видима. Части от редица лични и семейни фондове са разпръснати между няколко архива. Това е част от цялостната тенденция на архивното наследство в страната, която не е преодоляна въпреки различни инициативи през годините. Сътрудничеството между институциите, а не опитите за окрупняване би бил по-верният път при работата с възрожденския архивен корпус. Тук на помощ могат да дойдат и модерните технологии със създаването на електронна база данни.

Особеност при издирването на документи от възрожденската епоха е, че значителна част е създадена извън териториите на съвременната българска държава – в Османската империя, Румъния, Русия, Сърбия, Гърция, Австро-Унгария и др. Една част от тези документи достигат до българските архивохранилища, докато друга се намира в чуждестранните архиви и библиотеки. Напълно е възможно все още отделни документи или дори цели масиви да не са по-

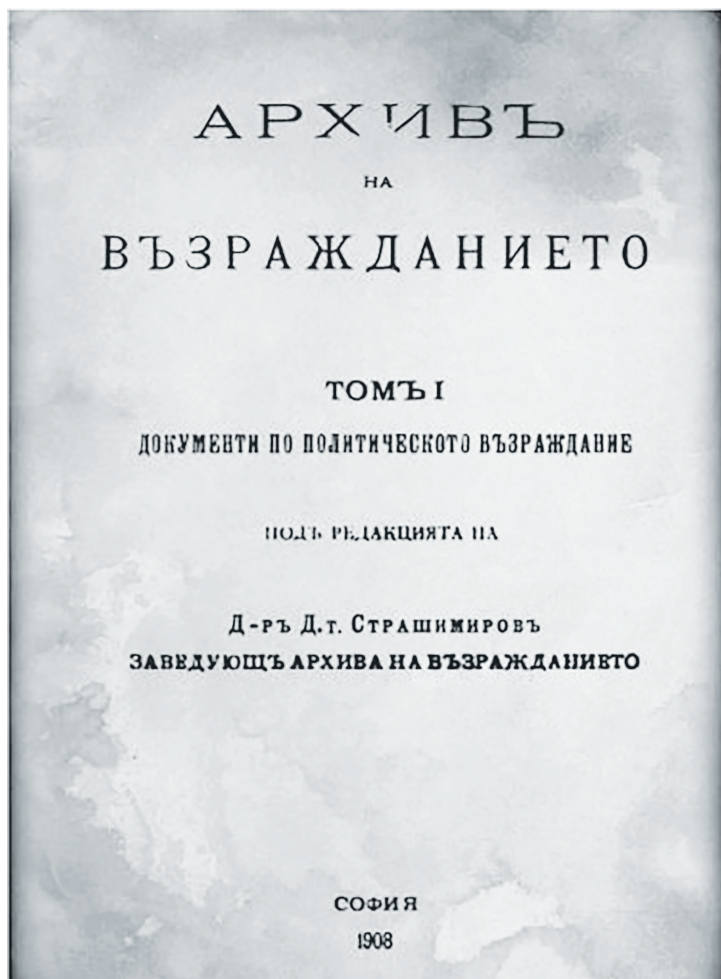
паднали в рамките на архивна, библиотечна или музейна институция.

Съвременността идва и с нови предизвикателства към писменото наследство на Възраждането. Актуалните теми за дигитализацията и цифровизацията на архивите са свързани и с документите от периода XV – XIX век, тяхното опазване, съхранение и популяризация. И тук има разнообразни въпроси, които стоят за разрешаване пред архивистите и изследователите в цялост. Както писмените, така и илюстративните документи преимуществено се нуждаят от дигитализиране заради физическото си състояние и стареенето. По такъв начин оригиналите ще бъдат предпазени от прекалено честата си директна употреба за сметка на дигиталното си копие. Необходимо е дигитализацията да бъде и максимално щадяща за оригинала и да се предпази от евентуално увреждане. Освен това документите (писмени и илюстративни) се нуждаят и от съответното описание в създадените бази данни, където все още не са налице напълно ясни стандарти. В помощ на науката идват непрестанно развиващите се технологии, които трябва да се използват ефективно. С дигитализацията е свързано и модерното представяне на свидетелствата за миналото посредством документални изложби, презентации, каталози и документални филми.

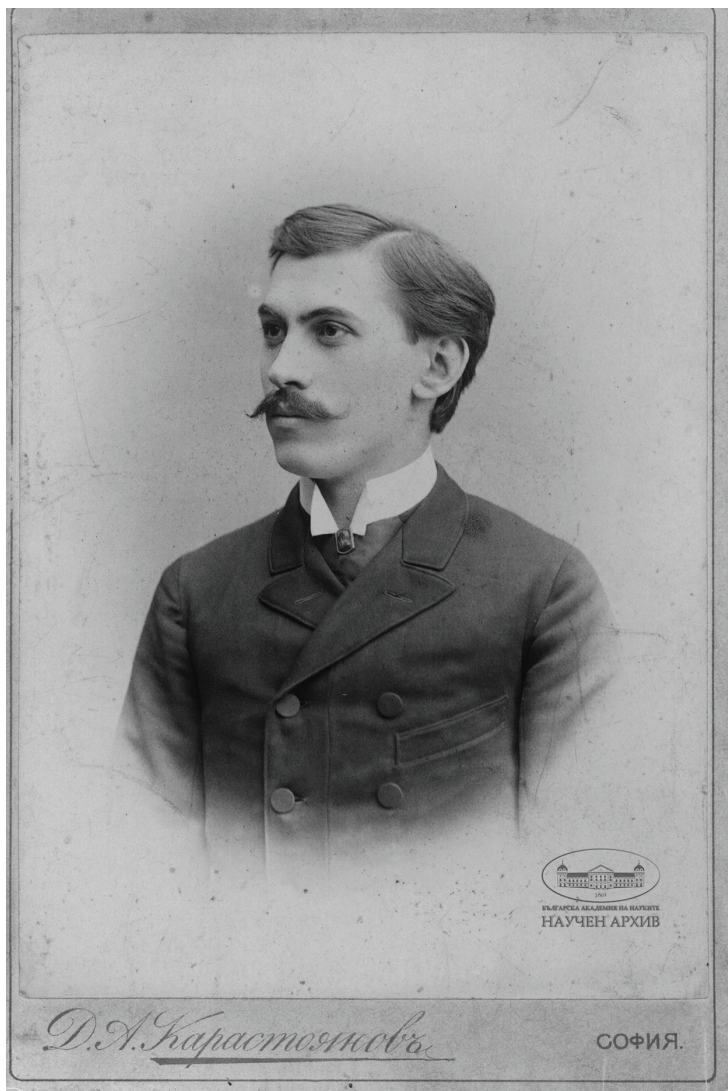
Възрожденската и поствъзрожденската литература ни оставят свидетелства за отношението и мястото към писмените документи и книжовното наследство. В редица белетристични произведения документът бива представян в различни роли, но си проличава и нарасналото му значение за обществото. Подобен пример е станалото нарицателно „Кърваво писмо“, свързано с революционните борби на българите и Априлското въстание (Стоянов). При

внимателното разлистване на страниците на съчиненията от различни литературни творби може да се усети засиленото присъствие на писмените и илюстративни свидетелства.

Все още голям брой документи от възрожденската епоха остават непроучени или слабо проучени, а дори и неизвестни за науката. Възможно е тепърва да бъдат открити важни документи, съдържащи ценни сведения за периода. Публикациите дори върху отделни документи имат своето съществено значение за историческата наука. Предстои също така да се разширят в още по-голяма степен проучванията, извършвани в чуждестранни архиви. Такива стъпки бяха предприети в последно време и се виждат първите положителни резултати. През всички периоди на Третата българска държава развитието на архивната теория и практика остава неразривно свързано с документалното наследство на Възраждането.

Титулна страница на „Архив на Възраждането“

Фотография на Иван Д. Шишманов

БИБЛИОГРАФИЯ

Арнаугов, Михаил. 1966. *История на Българското книжовно гружество в Браила*. София, Издателство на БАН.

Архив на Възраждането. 1908. Т. 1. София, Държавна печатница.

Велева, Дарина. 1959. Архивът на проф. Иван Шишманов. – *Известия на Архивния институт*. София, № 2, с. 77–119.

Ветов, Чавдар. 2015. Фотографски ателиета и фотографии по българските земи XIX – средата на XX век. – *Родознание*, № 3/4, с. 53–69.

Ветов, Чавдар. 2016. Фотографски материали за Ботевата чета. По данни на Български исторически архив към Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. – *Известия на Исторически музей – Батак*, Т. IV, с. 154–167.

Ветов, Чавдар. 2017. За някои фотографии на участници в българското националноосвободително движение. – *Родознание*, № 1/2, с. 204–213.

Гергинов, Костагин. 1982. Документът и документирането в представите и речника на българина. – *Известия на държавните архиви*, 1982, № 44, с. 5–22.

Данова, Пенка. 2019. *Джовани Киаромани и неговото пътуване от Виена до Бурса през 1659 г.* София, Парадигма.

Дзипалска, Бойка. 2004. Институциите на паметта. – *Архивен преглед*, № 3–4, с. 13–22.

Жечев, Николай. 1995. Човекът на гълга. Черти от учителската, обществената и книжовна дейност на Владимир Дякович (1864–1929 г.). В: *Българите в Северното Причерноморие 4 (1)*. София, Академично издателство „Марин Дринов“, с. 265–284.

Иванов, Михаил. 2012. Документи за ислямизацията в късната Османска империя. (Законова практика и ролята на Българската екзархия). В: *Collegium Historicum*. Т. 2. София, Университетско издателство, с. 578–588.

Иванова, Джени, Радулов, Цветан. 2018. Описанието на облеклото в края на XIX в. в архивните документи от фонда на Иван Шишманов. – *Исторически преглед*, №5–6, с. 218–237.

Кръстева, Стефка. 2006. Заслуги на Иван Шишманов за музейното дело и архивистиката в България. – В: Иван Д. Шишманов – ученият и гражданинът. Кн. 2. *Шишманови четения*. София, 2006, с. 144–156;

Кувев, Куйо. 1979. *Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете*. София, Наука и изкуство.

Кузманова, Мария. 1959. Разпределяне на документалните материали от държавния архивен фонд между архивите в България. – *Известия на Архивния институт*, 1959, № 2, с. 23–36.

Кузманова, Мария. 1962. Архивният фонд – основна класификационна единица за организиране на документите в българските архиви. – *Годишник на Софийския университет. Идеологически катедри*, 1962, № 56, с. 277–325.

Кузманова, Мария. 1967. По някои проблеми в организацията на архивното дело в България. – *Известия на Българското историческо дружество*, № 25, с. 389–396.

Найденов, Ивайло. 2019. Буржоазният манталитет от средата на XIX век, отразен в епистолярното наследство на свищовските предприемачи братя Кръстич. – В: *Събев, О., Атанасов, Х., Найденов, Ив., Машева, Ив., Тафрова, М., Манолова-Николова, Н., Митев, Пл., Тодорова, Т. Българският XIX век: нови архиви и прочити*. София, АИ „За буквите – О писменехъ“, 2019, с. 153–164.

Нейкова, Андриана. 1980. Документалните публикации за Възраждането в периодичните издания – начален етап на археографска дейност. – *Известия на държавните архиви*, 1980, № 40, с. 55–70.

Нейкова, Андриана. 1981. Предназначение, тематика и видове документални издания за историята на Възраждането. – *Известия на държавните архиви*, № 42, с. 35–48.

Нейкова, Андриана. 1994. Документални свидетелства за дейността на проф. Ив. Шишманов като археограф. – *Известия на държавните архиви*, № 67, с. 337–345.

Нейкова, Андриана. 2000. Идеи и програми за издирване и публикуване на писмени извори за българската история. – *Годишник на Софийския университет. Исторически факултет*, 2000, № 84–85, с. 288–325.

Нейкова, Андриана. 2007. *Архиви и общество*. София, Издателство „СОФИ-Р“.

Нейкова, Андриана. 2008. Българското възрожденско документално архивно наследство. В: *При историческите корени. 70 години Андрей Печилков – книжовник, общественик, културен деец*. Юбилеен сборник. Смолян, с. 168–177.

Новакова, Мария. 2018. Из кореспонденцията на Българската община и Епархийски съвет във Видин (1872–1878 г.). В: *Изслед-*

вания и материали за Видин и региона. Т. III, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Панайотов, Иван, Възвъзова-Каратеодорова, Кирила, Тулева, Виктория, Тодорова-Петкова, Бонка, Нонева-Бабачкова, Здравка. 1954. Правила за комплектуване, обработка, запазване и използване на документалните материали от личните и обществените архивни фондове и колекции от XIX и XX век. (Из опита на Български исторически архив при Държавна библиотека „Васил Коларов“). – *Известия на Държавна библиотека „Васил Коларов“ за 1954 г.*, с. 218–298.

Пенев, Боян. 2005. *Начало на Българското възраждане*. София, Издателска къща „Кама“.

Рагков, Младен. 1963. Из историята на Архива на Възраждането в България. – *Известия на държавните архиви*, № 7, с. 43–65.

Радулов, Цветан. 2020. Писменото наследство през XIX в. и въздействието на печата. Тенденции при създаването и съхраняването на ръкописни документи. – *Език и литература*, № 1–2, с. 133–143.

Савов, Николай. 1990. Към историята на българската архивистика. В: *Българската общественост и документалното ни наследство*. София, Издателство на Българската академия на науките.

Савов, Николай. 1994. Възникване и утвърждаване на Българското книжовно дружество. – В: *Из историята на Българското книжовно дружество (1869–1911). Сборник по случай 125-годишния юбилей на Българската академия на науките*. София, 7–23.

Савов, Николай. 1994. Архивът и библиотеката на Българското книжовно дружество. – В: *Из историята на Българското книжовно дружество (1869–1911). Сборник по случай 125-годишния юбилей на Българската академия на науките*. София, 214–233.

Събев, Орлин. 2019. За влиянието на османската канцеларска практика върху българската документация от XIX век. – В: Събев, Орлин, Атанасов, Християн, Найденов, Ивайло, Машева, Ивелина, Тафрова, Милена, Манолова-Николова, Надя, Митев, Пламен, Тодорова, Таня. *Българският XIX век: нови архиви и прочити*. София, АИ „За буквите – О писменехъ“, с. 111–152.

Традиционното облекло в България. Документи от 1888 – 1889 г. 2021. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Трашлиева, Любомира. 2000. Български исторически архив при Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – история и съвременност. – *Известия на държавните архиви*, № 80, с. 31–56.

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

НА-БАН, Ф. 1 К Българско книжовно гужество в Браила
НА-БАН, Ф. 11 К Иван Шишманов

**ЛИЧНАТА РЪКОПИСНА КНИЖНА
КОЛЕКЦИЯ НА ВИДИНСКИЯ ОСМАНСКИ
ПЪРВЕНЕЦ ИДРИС ПАША**

Невена Граматикова
Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

**THE PERSONAL MANUSCRIPT BOOK
COLLECTION OF THE OTTOMAN PRINCE IDRIS
PASHA OF VIDIN**

Nevena Gramatikova
The National Library “St. St. Cyril and Methodius”

Abstract: The fund of the Oriental Department of the National Library in Sofia contains a rich collection of manuscripts in Ottoman Turkish, Arabic and Persian languages. Some of these manuscripts have been received from the library of Osman Pazvantoglu from Vidin. Before becoming part of his fund, however, they had other owners. The article presents the personal manuscript collection of Idris Pasha – governor of Vidin and close friend of Osman Pazvantoglu. Information about this historical figure is given, the codices owned by him are identified, in terms of number, languages, subjects and authors.

Keywords: Manuscripts, Idris Pasha, library of Osman Pazvantoglu, Vidin, National Library, Sofia, Ottoman Turkish, Arabic, Persian.

Известно е за специалистите в областта на ориенталистиката и османистиката, че ръкописната колекция на отдел „Ориенталски сбирки“ в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ е едно от богатите съкровища в световен мащаб на ориенталска книжнина на класическите мюсюлмански езици арабски, персийски и османотурски, създадени в широк диапазон от време. Началото на формирането на ръкописния фонд се поставя още след основаването на самата библиотека с прехвърлянето тук на книгите от обществените библиотеки на Мехмед Хюсрев паша в Самоков през 1879 г., на Осман Пазвантоглу във Видин през 1888 г., както и на други турски книги от Ловеч, Плевен и други градове в следващите години (Недков 1948: 229–230; Йорданов 1930: 67, 82; КендEROVA 2016: 197). Впоследствие фондът се допълва с още допълнения, набавяни чрез дарения, откупки или други начини, което макар и в по-слаба степен продължава и днес. Разкриването и пълното научно описание на съдържанието на ръкописните сбирки в библиотеките, архивите или музеите по правило се осъществява чрез изготвянето на кратки, тематични и пълни каталози с информация за съхраняваните кодекси. Много от световните хранилища на ориенталски ръкописи отдавна имат издадени такива, а при други процесът на изготвяне и издаване на такива корпуси тече активно.

Идеята да се състави и издаде цялостен каталог на ориенталските ръкописи, съхранявани в нашата библиотека, не е била чужда и на специалистите, работили тук в различно време. Усилия в тази посока са правени, но поради различни фактори и причини дълго време няма напредък в тази посока¹. В

¹ За намеренията в тази посока и плануването му като една от важните дейности на Ориенталския отдел свидетелства един го-

този смисъл отсъствието на цялостен каталог на ориенталските кодекси с пълно научно описание досега възпрепятстваше систематизирането на ръкописите по тяхната принадлежност към отделни библиотеки, лични книжни колекции или колекции на отделни учреждения, както и съставянето на пълна хронограма на постъпленията. През последното десетилетие усилията за пълно каталогизиране на ръкописния фонд бяха възобновени и към момента разполагаме с излезли от печат първи и втори том на „Кратък каталог на източните ръкописи“, съхранявани в Националната библиотека, включващи по топографски ред описания на ръкописите със сигнатура от ОР К 1–ОР К 18 и ОР 1 до ОР 500 включително (Kenderova, Stoilova 2013; Stoilova, Gramatikova, Ivanova 2020). Поради възприетото решение обаче каталогът да е кратък в излезлите досега томове не са отразени притежателят или притежателите на ръкописите и принадлежността им към конкретна обществена библиотека или лична колекция, ако има данни за това. А подобни сведения от ръкописите се извличат в изобилие, което откроява и личностите с интерес към книгата и знанието. С намерението да запълним някои празни полета на познание, решихме да се фокусираме върху една личност, чийто интерес към книгата проличава при работата с ръкописния фонд. Това е видинският османски първенец Идрис Паша.

кумент от архива на отдел „Ориенталски сбирки“ с дата 23 март 1988 г. (Грамастикова 2021: 206–207). Тук е редно да изтъкнем приноса на двама чуждестранни учени, специализирали в отдела по линията на научното сътрудничество през 70 – 80-те г. на миналия век, в каталогизирането на арабските и персийските ръкописи – Агнан Даруш и Джемшид Сайяр (Darwiš 1969; Darwiš 1974; Сайяр 1973). Постигане в тази посока е и каталогът на Стоянка Кендерова на хадисната литература на арабски език, съхранявана в Ориенталския отдел (Kenderova 1995).

Преобладаващата част от ръкописите и старопечатните книги от обществената библиотека, основана от Осман Пазвантоглу във Видин, прехвърлени в Народната библиотека през 1888 г., носят печата на своите дарители. Или иначе казано, те указват своя предишен собственик, защото печатът е индикация за личното притежание на книгата, която става предмет на дарение (вакфиране). В този смисъл печатът (или печатите, ако са повече) удостоверява(т) нейната собственост преди акта на дарение и позволява(т) да проследим движението ѝ до постъпването в публичната библиотека. При работата с ръкописните кодекси, постъпили от вакъфската библиотека на Пазвантоглу, се установяват значително количество, които преди това са били собственост на Йомер ага Пасбанзаде – бащата на Осман Пазвантоглу, и на Рукийе хатун – майката на Осман Пазвантоглу, и впоследствие са били дарени на библиотеката, изградена от сина им (Кендерова 2008: 17, 18; Кендерова 2014: 8). От основаването си през времето на своето съществуване библиотеката е имала и много други дарители, чиито имена научаваме или от тези печати, или от каталога на въпросната библиотека, изготвен през месец март 1837 г. От тях установяваме, че сред ключовите дарители на Видинската вакъфска библиотека е и Идрис паша – мухафъз² на Видин. При това визуираме само ръкописните кодекси, които са негово дарение. Старопечатните издания на османотурски, арабски и персийски език, притежавани от тази библиотека, респективно преди това от нейните дарители, тук не са предмет на изследване.

Относно броя на обществените библиотеки във Видин от османската епоха М. Стайнова привежда твърденията на турските изследователи Джевдет

² Комендант на крепостта.

Чулпан и Осман Перемеджи. Според Чулпан в града имало три библиотеки – на валията на Вигин Игрис паша, на валията Осман Пазвантоглу и на Рукийе хатун – майката на Пазвантоглу (Stajnova 1979: 60; Стайнова 1982: 87; Çulpan 1965-1966: 421). Перемеджи пък говори за две библиотеки – на Рукийе Хатун и на валията Игрис паша (Peremetci 1942: 190–191). Чулпан и Перемеджи не съобщават нищо за местонахождението на тези книгохранилища или пък друга информация за тях, но е любопитно, че и двамата говорят за библиотека на Игрис Паша. Стайнова поставя под съмнение твърденията на тези автори и заключава, че на този етап в крайдунавския град не се установява съществуването на друга обществена библиотека, за която да е пригодена или издигната самостоятелна сграда било от Рукийе хатун, било от Игрис паша (Stajnova 1979: 60; Стайнова 1982: 87). В този смисъл към настоящия момент можем да говорим само за книжна колекция на Игрис паша, а не за издигната от него библиотека, отворена към читатели.

Статутът на Игрис паша като дарител на библиотеката на Пазвантоглу се потвърждава от каталога на тази библиотека, датиран от месец март 1837 г. и съхраняван в Ориенталския отдел. Там като дарител на два броя корани (свещената книга на мюсюлманите) е отразен Ел-Сейид Игрис паша (Кенгерова 2008: 24). В ръкописната колекция на фонда на Отдела идентифицираме и други кодекси, които са били собственост на Игрис паша и са дарени от него. При работата де визу с ръкописите обаче в съзнанието ни изникна въпросът на коя библиотека са били дарени. Дали на обществената библиотека, изградена от Пазвантоглу, или на библиотека към някоя религиозна институция? Защо, ако са били дарени на тази на Пазвантоглу, те не са записани във въпрос-

ния каталог, и защо само на няколко от тях откриваме печата на Видинската библиотека, удостоверяващ, че са от нейния фонд? Също така само на близо една трета от всички неговии кодекси откриваме залепено розово правоъгълно листче от вътрешната страна на корицата, каквото е слагано от служител на Народната библиотека върху книгите от библиотеката на Пазвантоглу, когато те са постъпили тук или когато постъплението е било обработено. Но все пак, както за дарените корани, за които може да се твърди категорично, за останалите ръкописи също смятаме, че са дарени именно на въпросната библиотека, защото тя е създадена с идеята и целта да се съберат на едно място книжните колекции на мюсюлманите от Видин, за да бъдат в полза на цялата мюсюлманска общност за ограмотяването и образоването ѝ.

Стайнова, която изнася информация за някои от ръкописите, посочва, че от печата става ясно, че Идрис паша дарява книгите след смъртта на Осман Пазвантоглу, когато заема неговия пост – валия, като същевременно е и мухафъз на крепостта Видин. Фигурирането на титлата мухафъз във въпросния печат е свидетелство в тази посока, но интригуващото тук е, че титлата валия отсъства. Според цитираната авторка няма логика твърдението на Чулпан, че Идрис паша основава библиотека след смъртта на своя предшественик. Тя смята, че книгите, на които се открива неговият печат, са вакфирани (дарени) за библиотеката на Осман Пазвантоглу или пък за някоя джамийска библиотека във Видин, откъдето в годините около Освобождението попаднали в библиотеката на Пазвантоглу. От там са пренесени в новооснованата Народна библиотека и описани като фонд на същата османска библиотека (Stajnova 1979: 60; Стайнова 1982: 88–89). Печатът на дарителя,

сложен върху тези ръкописи, е с кръгла форма с диаметър 26 – 27 мм и 22 мм, със следния текст: „Vakf hazâ el-kitâb es-Seyyid İdris Paşa el-muhafız derûn Vidin“ („Вакфира тази книга ес-Сейид Идрис паша, мухафъз на Видин“). Според големината на печата в различните кодекси смятаме, че дарителят е разполагал с няколко отливки на печата в различен размер съответно за различните книжни формати.

За личността му

За личността на Идрис паша не разполагаме с особено много информация. В своята история на Видин внимание на него отделя Димитър Цухлев, но той приема съществуването на две различни личности на име Идрис. Първият – Молла Идрис, който е назначен на мястото на Осман Пазвантоглу от султан Селим III (упр. април 1789 – май 1807), и Мухафъз Идрис паша. Според Цухлев Идрис паша бил хазинегар (ковчежник) на Осман Пазвантоглу и после е заемал поста валия на неговото място. Той пише, че бил заместник на Молла Идрис паша (Цухлев 1932: 313–314; Стајнова 1979: 60; Стайнова 1982: 88). Когато говори за приближените и приемниците на Осман Пазвантоглу – последващи управители на Видин, Цухлев ги представя в следния ред: 1. Молла паша; 2. Мухафъз Идриз паша; 3. Хафуз Али паша; 4. Хюсеин паша; 5. Семи паша; 6. Ес-Сайд Али Хамид; 7. Мехмед Зия паша; 8. Ес-Саид Али Риза паша (Цухлев 1932: 313–317). Тъй като от някои източници е известно, че довереният ковчежник на Осман Пазвантоглу се казвал Молла Идрис и че след неговата смърт (5 февруари 1807 г.) той властвал над Видин и Видинско, възниква въпросът дали изброените от Цухлев управители на Видин Молла паша и Мухафъз Идриз паша, за когото същият пише, че бил довереният казначей

на Пазвантоглу, комуто той в предсмъртния си час прехвърлил имотите си, не са едно и също лице.

За Молла паша цитираният автор пише следното: „На мястото на Пазвантоглу бил назначен от султана Селим III за Видински управител Молла паша. За него е известно, че бил голям противник на „Низами гжедит“ и зорко следил за настъпилите събития и пожари през 1807 – 1808 г. в Цариград, устройени от еничарите при дестронирването на султаните Селим III (на 31 май 1807 г.) и Мустафа IV (1807–1808 г.). [...] Той усилено охранявал санджака и от нападението на русите през време на войната между Русия и Турция, обявена в 1806 г. Руските войски завзели Влахия и се съединили на 20 февруарий 1807 г. със сърбите, но не могли да проникнат във Видинския санджак благодарение на неговата енергична защита. Но при новия султан Мехмед II (1808 – 1839) (б. Н.Г. – Махмуд II) той бил сменен от Видин“ (Цухлев 1932: 313).

Информацията за Мухафъз Идриз паша, която Цухлев дава, е следната: „За този управител е известно, че по-рано е бил хазнатар на Пазвантоглу и на него последният е завещал или прехвърлил всичките си недвижими имоти. Той направил опис на тези имоти, като прикрил някои от тях, и го изпратил в султанския дворец с някои негови предмети от неголяма ценност. Според тайните клаузи на Тилзитския мир, сключен между Русия и Франция, турската гържава се поделяла между тези гържави и Австрия, така че предбалканска България, в това число и Видинския санджак, оставала за Русия. Този дележ заставил Високата Порта здраво да укрепил санджака и поднови крепостите на Видин, както и другите крайдунавски градове. И тази задача, несъмнено, е била възложена да изпълни Мухафъз Идрис паша. Така, щото, когато руските войски в 1810 г. завзели градовете Тутракан, Силистра, Русе, Никопол, Плевен, Ловеч, Враца,

Севлиево и Търново, а сърбите заедно с русите разбили турците на Варваринското поле, то Видинският санджак останал с изключение на Вратца неоязвен от неприятеля. Но наскоро (1811 г.) и руските войски се изтеглили от България поради заплашването на Австрия, че ще се намеси във войната против Русия... Същата година обаче починал и Мухафъз паша, като оставил грамаден дълг от 1.411.619 зл. гроша към държавата“ (Цухлев 1932: 314).

Приведените тук откъси от книгата на Цухлев говорят, че той приема съществуването на две различни личности, като в разказа си за първата той дори не споменава личното му име, а го дава само като „Молла паша“.

Иречек, на когото се опира и Цухлев, цитира един румънски източник, според който след смъртта на Осман Пазвантоглу „Моллах взел неговата вдовица и бил назначен с ферман за паша“. Той го нарича още Молла паша и го квалифицира като „непримирим байрактаров враг“, т.е. на русенския аянин Мустафа паша Байрактар (Иречек 1978: 538, 544). От други източници обаче е известно, че името му е Идрис и е известен като Молла Идрис. В изследването си „Кърджалийско време“ В. Мутафчиева го назовава като Идрис Молла и пише, че той бил ковчежник на отцепника [Осман Пазвантоглу – бел. Н. Г.] и негов наследник, квалифицирайки го като „бъдещия видински паша Идрис Молла“ (Мутафчиева 1977: 174, 284, 319, 330). А при Цухлев като хазинедар (ковчежник) на Пазвантоглу фигурира втората личност – Мухафъз Идриз паша (Цухлев 1932: 313–314). Докато Мутафчиева не коментира твърдението на Цухлев, то Стайнова смята, че всъщност става въпрос за едно и също лице и че Молла паша и Мухафъз Идриз паша са една и съща личност (Stajnova 1979, 60; Стайнова 1982, 88).

Известно е за Идрис Молла, че има битие на аян, който се противопоставя на Високата порта, но през 1813 г. капитулира пред централната власт. Той бил един от първите паши – аяни, с които султан Махмуд II побързал да се разправи с укрепването си на престола. Разбирайки стратегическата опасност на неговата самостоятелност, портата изпратила срещу него правителствени войски. Изтощен от съперничеството си с русенските аяни и неспособен да устои на военната атака с малочислената си войска, Идрис Молла се съгласил да напусне Видин и да се пресели в близост до столицата, при условие че му бъде запазен животът. След като той напуснал крепостта си, по-гребните аяни, които му били подчинени, също се помирили с централната власт (Мутафчиева 1977: 174, 319, 332). Относно смъртта му в публикуваните след смъртта на Иречек допълнения към „История на българите“ четем: „Молла паша бил писар на Пазвантоглу... На 1813 г. бил свален от Портата, умрял от чума в Скутари“ (Иречек 1939: 335).

Името ес-сеййид Идрис паша се открива на страниците на видински сюджил от 1809 г. В хюджет (съдебен протокол) от 18 ноември същата година и във вакъфнаме е отразено вакфирането от страна на ес-сеййид Идрис паша на общо 12 дюкяна (една фурна и един дюкян, 8 бакалици, 3 мейханета (кръчми), намиращи се в махалата „Гази байър“ във Вароша на Видин (КендEROVA 2017: 23; Ор. Отдел, S 47, л. 31а-б). С името на Идрис паша в регистъра на вакъфските имоти в Царство България, който датираме към 1920 г., се свързва и теккето Назар Баба във Видин. Там като фондатор на вакъфа към това текке е даден валията на Видин Идрис паша, а такъв той става след смъртта на Пазвантоглу през 1807 г., което дава основание и фондаторската дейност да се да-

тира след това (Граматицова 2018: 341). Дали обаче въпросната личност е била свързана и с основаването на самото текке, или то е основано много преди него и той само му е посветил вакъфи като състоятелен гражданин и управител на Видин, засега не е известно. От регистъра не става известно и към коя мистична традиция принадлежи то.

Засега не можем да прибавим повече към биографията на този османски първенец, но е несъмнено, че той е бил един от най-приближените хора на Осман Пазвантоглу и израел ключова роля в събитията от края на XVIII – началото на XIX век във Видин и Видинския санджак, и дори в много по-голям географски периметър. По-нататък ще се фокусираме върху личната ръкописна колекция на Идрис паша, станала предмет на дарение на вакъфската библиотека на Пазвантоглу, като обърнем внимание на най-ценните и важни кодекси от нея на османотурски и персийски език и дадем някои бележки за тези на арабски език. Сборката на арабски в тази колекция заслужава да бъде разгледана самостоятелно от специалист арабист (Darwīš 1969; Darwīš 1974; Kenderova 1995).³

Ръкописите

Към настоящия момент сме установили четиридесет и девет ръкописа, които съдържат печата на Идрис паша. За още три имаме съмнение, че са били негова собственост. Единият съдържа печат, който не е идентичен с посочения, но на него се чете името

³ За установяването на кодексите на арабски език в колекцията на Идрис паша и тяхното идентифициране ми беше оказано съдействие от г-р Анка Стоилова, за което ѝ изказвам сърдечна колегиална благодарност. При идентифицирането сме използвали и двата тома на каталога на Аднан Даруиш и каталога на Ст. Кендерова за хадисната литература в отдела. Работата върху тях не е приключила.

Идрис. В този печат не фигурира титла на собственика или епитет за него, но не изключваме да е бил на въпросната личност, преди да заеме поста комендант на Видин. Възможно е обаче да принадлежи и на друго лице на име Идрис. При други два ръкописа установяваме, че печатите са изтрити и заличени съзнателно, но макар и трудно различими, детайлите в тях, както и големината и формата ни навеждат на мисълта, че са на Идрис паша. Не изключваме числото на общия брой ръкописи да нарасне, тъй като не сме приключили с прегледа де визу на ръкописната колекция във фонда. В ход е и детайлното преглеждане и идентифициране на установените засега ръкописи. По-голямата част от тези ръкописи са на арабски език, което съответства на съотношението по езици на ориенталската книжнина във фонда. След тях следват османотурските и персийските. Бройката на сигурните ръкописи е 28 на арабски, 12 на османотурски, 8 на персийски, един е смесен арабско-турски, а принадлежността на още три ръкописа (един на арабски и два на османотурски) към колекцията е неуточнена.

От прегледа де визу на кодексите, както и от бележките на Б. Негков и М. Стайнова заключаваме, че те принадлежат към различни тематични области: ислямско богословие, ислямско право (фикх), юриспруденция (фетви), астрономия, математика, история, биографии на пророците, медицина, военно дело, художествена литература (поезия), мистицизъм (тасаввуф), речниково дело (езикознание) и др. Тази широкоспектърност на тематиката е свидетелство за широките интереси на техния притежател и индикация за своеобразна образованост. Макар че това е предполагаемо, защото ние не знаем доколко са били четени тези книги от Идрис паша и в каква степен той е проявявал интерес към конкретните

области на знанието. Дали те не са били само предмет, притежаван за престиж в обществото и внушаване на респект у приятели и противници? Но така или иначе фактът, че той полагал усилия да събира книжнина, да дава немалко средства за нейното придобиване, говори, че е имал определено ниво на образование, което вероятно усъвършенствал чрез личната си библиотека. Още повече че неговата ръкописна колекция съдържа много ценни съчинения и на трите езика и много красиво оформени ръкописи, които са стрували немалко пари и които той видно не е спестявал. Преобладаващата част от кодексите, основно тези на арабски и някои на персийски, са много солидни като обем и с добро оформление на книжното тяло, с много красива художествена украса, а кориците на някои са обвити в копринено платно.

Особено интересни са тези в областта на точните науки, като астрономия, математика, медицина, както и тези в областта на мистицизма и художествената литература в поетична форма. От ръкописите в областта на астрономията установяваме четири кодекса – два на персийски и два на османотурски. Първият от тези на персийски, особено ценен, е *Ziğ-i İlhâni* (Зигж-и Илхани) – Илхански астрономически таблици (ОР 1218). Автор на труда е изтъкнатият математик, астроном, философ, лекар и богослов Насир ад-дин Мухаммад б. Мухаммад б. ал-Хасан ат-Туси (597 – 672/1201 – 1274). Роденият в град Тус (Хорасан) персийски учен е един от най-ярките умове на мюсюлманския Изток през Средновековието. Изключителни са неговите приноси в областта на математиката, физиката, астрономията, етиката, логиката (Seyidbeyli 2020: 354–355; Маммагбейли 1951). През 1256 г. ат-Туси попада в обкръжението на илханския владетел хан Хулагу (упр. 1253 – 1265),

който превзема крепостта Аламут (форпост на исмаилитската секта на асасините), където ученият се намира от години. По заповед на Хулагу в столицата му Мерага в Южен Азербайджан е изградена астрономическа обсерватория, която привлича учени от различни краища на ислямския свят и се превръща в център на развитието на астрономическото знание. Ключова фигура в обсерваторията става Насир ад-Дин ат-Туси. Илханските астрономически таблици, които са плод на работата му тук от 1259 до 1271 г., представляват таблици за изчисляване на позицията на слънцето спрямо планетите и са своеобразен звезден каталог. Това, както и другите астрономически съчинения на ат-Туси, имат голямо влияние върху по-нататъшното развитие на астрономическото знание и биват превеждани в Османската държава, като към тях се съставят и коментари (шерхове).⁴

На базата на въпросния „звезден каталог“ на учения е съставен съкратен вариант на труда през месец шабан 880 г. по хиджра (февруари 1475). Ръкописът, съхраняван в нашия фонд, е препис именно на тази съкратена версия. Кодексът е красиво изработен. Не е посочена дата на преписа, но по външните белези го отнасяме към края на XVII век. Заглавията са написани с обработен майсторски сълюс, а останалият текст е с писмо несих с елементи на талик. Ръкописът съдържа 102 таблици, чието съдържание е изписано с червено и черно мастило. Преписът на кратката версия започва с първата глава (фасл) на втория дял (баб) на първата част (макале-и еввел), включвайки седемте глави. Следват всичките петнадесет глави на втората част, озаглавена „Движенията на звездите и техните позиции в дължина и

⁴ За преписите на трудовете на ат-Туси вж. Рожанская, Матвиевская and Лютер 1999; İhsanoğlu, Şeşen, İzgi, Akpınar and Fazlıoğlu 1997.

ширина“, и вторият дял на четвърта част, състоящ се от четири глави (Саяр 1973: 49–51).

Другият важен труд на персийски в областта на астрономията е *Ziğ Yamīni* (Зигж-и Йамини), или астрономическите таблици на Йамини. Съставителят не дава името си в съчинението, но посочва в предговора и в края, че посвещава астрономическите таблици на Йамини Амину (سینیمرا کینیمری) и затова ги озаглавява така (ОР 1750, f. 2v, 94v; Саяр 1973: 51–52). Преписът е 94 листа, датирани е от месец сафер 988 г. по хиджра (март – април 1580), а името на кописата е Салих бин Мемми. Авторът е изложил в резюмирана форма „едно съкратено ръководство“ на изчисленията по небесните тела, направени от предишни автори. Трактатът съдържа сведения и изчисления за движението и положението на звездите в северното и южното полукълбо, за пътя на движението на слънцето по небесния свод, за преминаването на слънцето и луната от един знак на зодиака в друг, за сезонните летоброения (Саяр 1973: 52). Космографските и астрономическите сведения се допълват от пет таблици и седем прецизни чертежа. Този тип ръководства се ползват с голям интерес от религиозно-суеверните кръгове, които се занимават с астрологически прогнози и гадания.

От османотурските ръкописи в областта на астрономията единият е озаглавен *Kitab ül-neğm* (Китаб юл-негъм) (Книга за звездите) и включва текстове и чертежи с изчисления за движението на Земята и звездите (ОР 744), а другият е от типа съчинения, предричащи бъдещи събития на базата на климатичните явления, отнасящо се за 1066/1655 – 1656 г. (ОР 3493).

Математическите съчинения в ръкописната колекция са на арабски език, което е разбираемо предвид голямото развитие на математиката в араб-

ско-мюсюлманския свят през Средновековието. От установените засега едното е арабска преработка на Евклидовата геометрия и съдържа многобройни чертежи на геометрични фигури, а другите са в областта на аритметиката (ОР 732, ОР 916, ОР 923).

Сред ръкописите в областта на медицината внимание заслужава преписът на съчинението на османотурски език Гайем юл-беян медбир-и беген юл-инсан (За тялото на човека и принципите и мерките за неговото опазване) (ОР 1365). Авторът му Салих бин Насруллах ибн Селлум ал-Халеби (поч. 1669) е еврей по произход, който първоначално приел католицизма, но после преминал към исляма. Съчинението е написано през 1664–65 г. по искане на султан Мехмед IV (1648 – 1687), чийто главен дворцов лекар е бил авторът, и е посветено на него (Aydüz 2016: 32; Erdemir 1996: 195–202). То е било много популярно сред образованите среди в империята, за което свидетелстват многобройните му преписи, съхранявани в различни библиотеки (Elbir 2000). Посоченото съчинение е известно още със заглавието *Neticet el-tıbb* (Немиджет ел-тѣбб) (Резултатите на медицината) и именно то е записано на първия празен лист след корицата вероятно от читател или пък от библиотекаря на Видинската библиотека, а оригиналното се открива вътре в текста на л. 2б. Началната страница на ръкописа е с красив унван с растителни орнаменти в златисто, синьо, тъмночервено, а текстът на л. 1б и 2а, както при повечето ръкописи от колекцията, е в две златни рамки с контур от тънка черна линия. Преписът не е датиран, но вероятно е от края на XVII – XVIII век. Той е доста замърсен и поразкъсан, с петна от навлажняване по страниците. Както от състоянието му, така и от многобройните вписвания и печати на собственици става ясно, че ръкопи-

сът е бил много четен и е сменял собствениците си, докато попадне у Идрис паша.

Областта на правораздаването сред ръкописите на османотурски език е представена от два сборника с фетви – *Fetâvâ-i Ali Efendi* (Фетава-и Али Ефенди) и *Fetâvâ-i Seyyid Riza Efendi* (Фетава-и Сейид Риза Ефенди) (ОР 183, ОР 1708). Фетвите представляват отговори на различни въпроси от правно-религиозно естество, отправени към шейхюлисламите, а рядко и на провинциални мюфтици, имащи пълномощие да издават такива. В шествековната история на Османската държава постът шейхюлислам е заеман от 129 души, много от които са издавали фетви, впоследствие събрани в сборници. Тези сборници стават най-разпространените и често използвани помагала за решаването на различни казуси в областта на шериятското право. Първият кодекс съдържа фетви на шейхюлислама Чаталджалъ Али Ефенди (поч. 1103/1692), които засягат въпросите от религиозен и обществен характер в държавата, както и страни от социокултурния живот на мюсюлманите в нея. Той е един от четирите най-почитани и използвани сборки с фетви в османското правораздаване (Kallek 1995: 438). Съставен е още докато авторът е бил жив, за което свидетелстват най-ранните му преписи от 1100/1689 и 1102/1691 г. Характерно за фетвите на Чаталджалъ Али Ефенди, които са в обичайния формат въпрос – отговор, е, че отговорите са кратки и се състоят само от една дума (вар. да, не, може, не може, позволено е, не е позволено). В тези фетви не са дадени правните мотиви за съответното решение и неговата аргументация. Сборникът се състои от 53 глави (баб), като заглавията са на арабски език. Започва с главата за ритуалната чистота и ритуалното измиване и завършва с главата за религиозните задължения и произтичащите от тях

действия. Сбирката с фетви на Чаталджалъ Али Ефенди е известна от многобройни преписи, направени в османските територии, както и старопечатни издания, съхранявани днес в различни книгохранилища. В нашата ръкописна колекция фигурират няколко такива преписа.

Другият сборник е с фетви на Сейид Риза Ефенди, от който също са известни доста преписи, намиращи се в библиотеката Сюлейманийе, в двораца Топкапъ сарай в Истанбул, в Гази Хюсревбеговата библиотека в Сараево, в Кайро и др. Истинското име на тази личност е Мехмед и е роден в Одрин вероятно в семейство от Караман, установило се тук и станало известно с изграждането на различни благотворителни и общественополезни учреждения. След като се образова основно при частни учители и продължава да усъвършенства знанията си чрез самообразование, той заема различни постове на мюдерис, кадия, науб, мютесаръф в различни градове на Румелия. Значителна част от живота си до смъртта си през 1082/1671 г. той прекарва в градчето Узункьопрю (област Едирне) като мюфтия, който има правото да издава фетви. Те биват събрани впоследствие в сборник. Освен като законовед тази персونا добива известност и като поет – автор на диван (стихотворна сбирка) и тезкире (антология с биографични данни за поети), а също така е един от малцината османски юристи, съставящи фетви в поетична форма (Elişik 2012: 5–11).

И двата кодекса с фетви са много добре съхранени, с твърда подвързия, облепена с кафява кожа и обвита в платно. Заглавните им страници са с красиви унвани в златисто, зелено, тъмночервено, розово с фино изографисани растителни орнаменти. Текстът на сбирката с фетви на Чаталджалъ Али Ефенди (ОР 183) е обграден с петмилиметрова златна рамка.

Преписът е от зилкаге 1201 (август – септември 1787) г., а копист е Мустафа бин Хюсеин. В колофона на втория (ОР 1708) откриваме две дати – реби юл-еввел 1131 (февруари 1719) и джемази юл-ахър 1151 (септември 1738). Втората е по-скоро датата на преписа.

От ръкописите на османотурски език заслужава да обърнем внимание и на едно съчинение, което днес се явява важен исторически извор. То се отнася за съвременното състояние на гражданското и военното управление на Османската държава относително към времето, в което живее Идрис паша. Това е трактатът на ел-Хадж Ахмед Али паша Tedbir-i cedid (Нови мерки), написан в края на 1776 – началото на 1777 г. (ОР 1363). Ръкописът е издаден у нас през 1972 г. от изтъкнатата османистка Бистра Цветкова и тюрколога Гълъб Гълъбов под заглавието „Османски политически трактат“. Както Цветкова отбелязва, това е интересен източник за историята на Османската империя през XVIII век и се причислява към категорията рисалета (политико-дигактически трактати), създадени в средите на висшите държавни служители, сред които се оформя разбирането, че са необходими преобразования в старата военно-ленна система (Цветкова 1972: 8). Ръкописът е 66 листа с размери 185x120 мм, подвързан с червена кожа с позлатена винетка в средата на предната и задната корица. Текстът е обграден с рамка от три линии, едната позлатена. От печат на последната страница става ясно, че ръкописът е вакфиран за медресето Махмуд Паша Вели, вероятно във Вудин, от ес-Сейид Идрис паша, а преписът е завършен в посоченото медресе от Мехмед Нури на 20 зилхидже 1217 (13 април 1803).⁵

⁵ Към настоящия момент са ни известни още два преписа от това съчинение. Единият се съхранява в Кралската библиотека в Берлин,

Авторът Ел-Хадж Ахмед Али паша (1720 – 1785) е от изтъкнатите висши гържавни служители и военачалници през втората половина на XVIII век, роден в Джаник (Анагола). Бил е командващ армията в Руско-турската война от 1768 – 1774 г., а впоследствие валия на редица области – Сивас, Ерзурум, Трапезунд. Виждайки проблемите в управлението и недъзите във военната организация, той осъзнава, че трябва да се внуши на висшестоящите наболялата нужда от сериозни реформи във военното устройство на Османската империя. По правило обаче този тип писалета идеализират старата военно-ленна система и управленски методи и възмуцавайки се от обществените порядки, призовават за завръщане към старото време и ред, без да отчитат настъпилите необратими промени в османското общество (Цветкова 1972: 9–12).

Османотурската сбирка включва и един богословски трактат за атрибутите на Аллах, озаглавен Амент-ю-билляхи шерхи (Коментар на Преганост към Бога) (ОР 947). Автор на съчинението най-вероятно е Хюсеин ибн ел-Муртаза Унйеви. Копист е Мустафа бин Хасан, роден в Търново, но живеещ във Видин. Преписът е датиран от 1 зилхидже 1215 (15. IV. 1801) г.

Колекцията на Идрис паша включва и интересни съчинения в областта на историята, в това число историята на пророците, който е един от популярните и четени жанрове от мюсюлманите. Такова е съчинението на персийски език *Равзат ас-сафа фи сайрат ал-анбийа ва-л-мулук ва-л-хулафа (Освежаваща градина по пътя на пророците, царете и халифите)* (ОР 1232) от Мухаммад б. Хавандшах б. Махмуд, известен като Мирханд или Мирхонд. Изследваният

а другият – във Виенската кралска библиотека (Pertsch 1889: № 267; Flügel 1865 (1977): 293–294, № 1007 (2)).

от нас препис съдържа шестия том от съчинението, описващо събитията от 1333 до 1494 г. (Саяр 1973: 62–64).⁶ Неговата ценност нараства и от факта, че е направен от автографа на автора само пет години след завършването му. Преписът е датиран от 16 рамазан 904/27. III. 1499 г., а самият труд е завършен през 900/1494–95 г. Копист е Хабибуллах ибн Хусайн б. Али, а ръкописът е изключително красиво изработен, с красив унван в златисто и други цветове.

От същия жанр е и съчинението *Tārih al-hamis fi ahvāl anfas al-nafis* (*Тарих ал-хамис фи ахвал анфас ал-нафис*), което е на арабски език. Автор на съчинението е Хюсейн б. Мухаммед б. ел-Хасан ел-Диярбекри (ум. 990/1582), който вероятно е от Диабекур, но се премества в Мека, където известно време заема поста кадия. Свързван е с маликитската, а също и с ханбалитската правно-богословска школа (Özaydin 1994: 472). Този най-важен труд на автора, отнасян към категорията „сийер“ (биографии на пророците), се състои от въведение, три части и заключение. Първата част е посветена на сътворението на небесата и земята, на Адам и Ева, на пророците, философите, низпославането на Свещения Коран, на меканските и мединските сури, Каабата, биографията на рода на Мохамед. Във втората се представя животът на Мохамед след оповестяването на пророческата му мисия до преселението му в Медина, а третата е посветена на живота му след това. В заключението се разглеждат четиримата праведни халифи, омеядските и аббасидските халифи, дават се кратки сведения за различните мюсюлмански династии, стигайки до настоящето. В своето съчинение Диярбекри дава и източниците, от които черпи

⁶ От съчинението има преписи в Британския музей, Академията на науките в Узбекистан, Института за Изтока и Азия към Руската АН.

(Duman 2020: 1712–1713). Нашият препис (ОР 2389) е датиран от 1093/1682 г., цялостен – 556 листа голям формат (275x168 мм), изключително красиво оформен, с унван в златисто, червено, синьо, кафяво с растителни и геометрични орнаменти. Текстът е в рамка от три тънки черни линии, помежду запълнени със златисто мастило.

Значително място в ръкописната колекция на Идрис паша заемат преписите на съчинения с религиозно-мистичен характер на персийски и османотурски език, част от които са в поетична форма. Тя включва също и коментари (шерхове) на такива съчинения. От тези на персийски език трябва да откروим няколко много ценни ръкописа, които биха били гордост за всяко световно книгохранилище. Това са *Мантик ат-тайр* на Феридегдин Аттар (ОР 2256), *Ребабнаме* на Султан Велег (ОР 3474), едно извлечение от *Месневи* на Джелялегдин Руми, съставено от Кемалегдин Хюсеин ел-Кяшифи (ОР 788), и *Кимйа ас-саадет* на Абу Хамид ал-Газали (ОР 359).

Съчиненията на големия персийски поет мистик Феридегдин Абу Хамид Мухаммед б. Ебу Бекир Ибрахим ал-Нишапури, известен като Феридегдин Аттар, убит по време на нашествието на монголите през 618/1221 г., се ползвали с изключителна популярност и били много ценени от мюсюлманите в османските територии, изкушени от философията и етиката на мистицизма (т.е. суфизма). Нашият ръкописен фонд разполага с немалко преписи на негови съчинения, повечето техни преводи и коментари към тях на османотурски език. В поемата си *Мантик ат-тайр* (прев. като „Езикът на птиците“, „Разговорът на птиците“, „Беседата на птиците“) Аттар в достъпна и разбираема форма излага положенията на доктриналния суфизъм, придавайки им увлекателна повествователна форма. Сюжетът на пътуването

на птиците в горната страна Каф, където обитава Птицата на Птиците – Симорг, който е рамка за многочислени вплетени разкази, има доислямски характер. В периода на разпространението на исляма отгласи от него навлизат в трактатите на милософите и мистиците. Аттар всъщност прави превъзходна поетическа преработка на вариантите на своите предшественици (Рейснер 2015: 129). Поемата е наситена с много суфийска символика. Преписи на съчинението има в редица големи сбирки на ориенталски ръкописи в Европа и извън нея.⁷ Ръкописът в нашия фонд е датиран от 896/1490–91 г., а копист е майсторът калиграф Шейх Мохаммед Фахреддин Ахмед. В художествен аспект ръкописът е оформен изключително изящно, с красив унван. Заглавието е изписано с майсторски красив несих, обградено с рисунки на цветя (Саяр 1973: 143).

Поемата Ребабнаме е едно от произведенията на персийски език на Бахаеддин Велед, големия син на прочутия философ и поет мистик Джелаледдин Руми – Мевляна. Известен с псевдонима Султан Велед, той е ключова фигура в историята на мевлевизма и религиозно-мистичната литература, която се създава в Анадола през XIII век. Роден през 1226 г. в Ларенде (Караман), той се обучава първоначално при баща си, а след това е изпратен в Халеб и Дамаск заедно с брат си и дядо си по майчина линия шейх Шерефеддин Самарканди да се дообразова. След като усвоява религиозните науки и арабския език, той се завръща в Коня, където се е установило семейството. Активно се включва в събранията (меджлиси), където говори баща му, и усъвършенства своите знания и мисъл. Започва активно да изучава и изследва персийската литература и да чете персийска мистична поезия,

⁷ През 1857 г. Гарсен дьо Таси прави критично издание на текста на френски език.

създадена до неговото време. В същото време общува и с други учени хора, изкушени от мистицизма.

Според някои автори през 1284 г., след смъртта на Хюсамеддин Челеби (угостоеен от Мевляна с титлата халифе⁸ след неговата смърт), Султан Велег застава на поста на баща си и поставя основите на мевлевийския тарикат, докато според други това става през 1292 г. (Осак 1988: 541–543; Yüzüç 1967: 30). Наред с това пише и съчинения, сред които е и Ребабнаме, което, както казва авторът, включва „стотици остроумни слова, изказани за Любовта, когато ребабът заплаче и застане“. Съчинението е основно в поетична форма, но на места включва и пояснителни повествователни части (Değirmençay 2009: 522). Състои се от 8124 двустистишия, от които 162 са на турски, 36 на арабски, 22 на гръцки, а останалите 7984 на персийски. Преписът, съхраняван в Националната библиотека, не е датиран, но вписване на началната страница (л. 1а) от 1060/1650 г. ни води до извода, че е направен преди тази дата. Хартията, която е европейска, съдържа воден знак, характерен за XVI век. Ръкописът има формата на джъонк, 100 листа с размери 13x23 см, и е доста измърсен.

Другото съчинение – Кимйа-и саадет (Алхимия на щастието), на изтъкнатия мюсюлмански теолог и мистик Абу Хамид Мохамед ал-Газали (ум. 1111), написано между 1102 – 1106 г., е едно от първите систематични произведения, написани на персийски от авторитети на суфизма. То е едно от най-популярните произведения на автора, доказателство за което са немалкото му преписи в световни книгохранили-

⁸ Последовател на духовен водач на религиозно-мистично течение, получил правото да бъде негов пълномощник в друго населено място или пък да наследи водачеството на братството след неговата смърт.

ща.⁹ Съхраняваният в нашия фонд препис (ОР 359) е датиран от зилхидже 974/ VI–VII 1567 г., а копист е лице на име Дервиш Мюрсел. Ръкописът е 278 листа, формат 30x19 см, а писмото е насталик и несих (Саяр 1973: 57–58).

От ръкописите на османотурски език с религиозно-мистично съдържание трябва да обърнем внимание на коментара на друго популярно съчинение на Феридеддин Аттар – *Пенднаме* (*Книга на наставленията*) (ОР 1132). Преписът е пълнен, а от колофона, класически оформен като триъгълник, става ясно, че копист е „бедният роб на Аллах ел-хадж Мохаммед бин Ибрахим ес-Серайи“. Датиран е от 1125/1713–14 г. Текстът е добре съхранен и обграден в рамка от три тънки черни линии, като пространството между вътрешната и средната линия е запълнено със златисто мастило. На началната страница не фигурира заглавие на съчинението, но то се установява от въведението, където се посочва, че това е коментар на *Пенднаме*, озаглавен *Саадетнаме*. Става ясно, че е написан по молба на личност на име Йомер бин Хюсеин и посветен на султан Мурад III (упр. 1574 – 1595), а автор е Шеми Мустафа Челеби (изв. като Шеми Шемуллах ефенди) (поч. 1011/1602 – 1603 [?]).

Шеми Шемуллах е автор на много преводи на съчинения от персийски език и коментари към тях. Въпреки че притежава високо ниво на образование и възможност да достигне до високи постове в образователните и управленските институции на Османската държава, той се отдава на мистицизма и се препитава с преподаване и писане. Има добри контакти с управници като великите везири Соколу

⁹ Известни са два преписа в Британския музей, три в Института по изучаване на Изтока в Санкт-Петербург, 25 в Института „Ал-Бируни“ в Ташкент, 11 в Националната библиотека на Египет (Rieu 1879: 37a; Семёнов (рег.) 1952: № 2013) и др.

Мехмед паша, Джеррах Мехмед паша и гр., както и с мевлевийския шейх Дервиш Махмуд Деде. Той споделя възгледа за баланс на спазването на шериятските задължения като намаз и пост и следването на традициите на тариката (мевлевизма) като сема и смята, че двете практики са неотделими едно от друго (Öztürk 2010: 503–504). В нашата ориенталска колекция, освен посочения коментар, имаме преписи и на други негови шерхове – като на Гюлистан и Бостан на Сади-и Ширази и гр. Саагетнаме всъщност може да се разглежда едновременно като превод и коментар на творбата на Аттар, като същевременно съдържа и оригиналния текст на *Пенднаме*. То носи характера на едно етико-гидактическо месневи (Levent 2022: 430).

Сред съчиненията на османотурски език откриваме и друга ценна работа, която може да се определи като учебник по теория на поезията и по реторика. Това е стихотворната творба *Бахр ел-маариф* (*Море на познанието*) на османския поет Муслихеддин Мустафа б. Шабан, известен с прозвището Сюрүри (поч. 1562) (ОР 1590). Преписът е ценен и с това, че е направен много скоро след смъртта на автора – през 981/1573 г. Сюрүри е роден в Гелиболу (Галиполи) през 1492 г. и след обучението си при различни учени през 1522 г. започва кариера като наместник (науб) в кадийския съд в Истанбул. След известно време се насочва към мистицизма, приобщавайки се към шейх Накшибенди Махмуд Челеби. Впоследствие се заема с преподаване в някои медресета, като същевременно продължава заниманията си в областта на мистицизма. През 955/1548 г. той е назначен за учител на принц Мустафа, големия син на султан Сюлейман I Кануни, и заминава за Караман. Полага големи усилия за обучението и възпитанието на принца, както и пише различни съчинения. Като учител, отдал мно-

го от себе си на своя възпитаник, Сюрури изразява остра реакция срещу екзекутирането на престолонаследника принц Мустафа на 6 октомври 1553 г. и се оттегля в отшелничество, бидейки лишен и от приходите, получавани от гържавата (Güleç 2001: 216–217). До смъртта си от холера през януари 1562 г. той се препитава с писане и преписване на съчиненията си, както и с помощи от последователи и почитатели.

Сюрури е бил особено вец в науката по красноречие (*belâgat*), като същевременно е смятан за най-известния и продуктивен коментатор (*şârih*) от епохата на султан Сюлейман I (Çelebioğlu 1994: 117). Автор е и на много стихове на арабски, персийски и турски. Съчинението *Бахр ел-маариф* (*Море на познанието*) се счита за първото систематично произведение по реторика. В него се разглежда поетичното изкуство, дават се поетичните форми и различни литературни термини. Налични са много негови преписи в различни библиотеки (към 40 установени до момента), включително и с автограф (Güleç 2001: 224–236). Съхраняваният в нашата библиотека препис е датиран от 1 джемази юл-ахър 981/ 28. IX. 1573 г., дело е на Ешреф б. Гиляни, а мястото на копиране е граф Маниса.

Сред съчиненията на османотурски език от книжната колекция на Идрис паша откриваме и един коментар на труда *Мохаммедийе* на Язъджъоглу Мехмед ефенди, написан от Исмаил Хаккъ Бурсеви (поч. 1725). Той е озаглавен *Ферах ел-рух* (*Просветление (успокоение) на душата*) (ОР 2547). Исмаил Хаккъ Бурсеви е роден в българските земи – в Айтос, през 1653 г., но поради обстоятелството, че голяма част от живота си прекарва в Бурса, е наречен Бурсеви. Син е на човек, свързан с мистицизма – с тариката Халветийе–Джелветийе, който се установява от

Истанбул в Айтос. Обучаван първоначално от баща си, а после от шейх Абдюлбаки ефенди в Одрин и Истанбул, той получава добра подготовка в ислямската догматика, четенето и тълкуването на Корана, в персийския език и персийската литература. През 1672 г. в Истанбул Исмаил Хаккъ се приобщава към шейх Осман Фазлъ Атпазари и получавайки титлата халифе, през 1675 г. е изпратен да проповядва в Скопие. След шестгодишен престой обаче е принуден да напусне града поради конфликт с тукашния мюфтия и с други високоставени личности заради острите си критики към тяхното поведение. През 1685 г. Исмаил Хаккъ се установява за кратко време в Одрин, където към момента се намира неговият духовен наставник, и се отдава на изучаването на произведенията на Ибн Араби. След това е изпратен като негов халифе в Бурса и тук остава до края на живота си, макар че има кратки пътувания до Истанбул, за хадж в Мека, престой в Каиро, Дамаск и Родосто (Tekirdağ) (Namli 2010: 108–110; Yıldız 1976: 103–126; Kara 1993: 143–149).

Исмаил Хаккъ Бурсеви е един от мистиците в османските предели, най-тясно свързан с философията *Вахдет ал-Влоджут*, формулирана в систематична форма от Ибн Араби, и пламенен проповедник на неговите идеи, заради което често влиза в конфликт с представители на шериятското духовенство и светската власт. Автор е на над сто съчинения на трите езика, сред които коментари на Корана, шерхове на религиозно-мистични съчинения, рисалета върху въпроси на мистицизма, теологията и правото. Коментарът му върху *Мохаммедийе – Ферах ел-рух*, е много обемист и надскача първоначалния замисъл на автора да коментира само частите на арабски и персийски от съчинението, и се превръща в двутомен труд, разглеждащ разностранни въпро-

си, препращащи към различни области на знанието (Kavaklıyazı 2023: 352). Многобройните му преписи свидетелстват за неговата голяма популярност сред мистичните среди, както и сред останалите мюсюлмани.

Сред ръкописите на Идрис паша има и ценни достижения в областта на речниковото дело и лексикологията, като персийско-турския речник, съставен от Ниматуллах ибн Ахмед, в препис от XVII век (ОР 1574), и тълковния речник на арабския език, съставен от Мухаммад б. Якуб б. Мухаммад ал-Фирузабади (поч. 817/1415), чийто препис е от 1023/1614 г. (ОР 1225) (Кенгерова and Иванова 1999: 124). И двата са едни от най-разпространените и използвани речници от средите, изучаващи тези езици. Сред съчиненията на арабски език се установяват две от типа „сийер” – тоест такива, в които се описват животът и делата на пророка Мохамед (ОР 1220; ОР 1244).

Заклучение

При разглеждането на ръкописната колекция на Идрис паша непременно трябва да изтъкнем факта, че значителна част от притежаваните от него ръкописи са най-красиво оформените в художествено отношение, съхранявани в нашия фонд. Те са с красиви унвани със златиста орнаментация, с текст в златна рамка и с много добра и скъпа подвързия. Тяхната финансова стойност несъмнено е била доста по-висока от другите ръкописи с обикновено оформление. Повечето от тях са добре запазени, но има и такива, които не са в толкова добро състояние. Най-вероятно тяхното увреждане е следствие на последващи фактори, като ударите върху книгохранилището по време на Руско-турската война и последвалата им съдба. Друго обстоятелство, което увеличава цен-

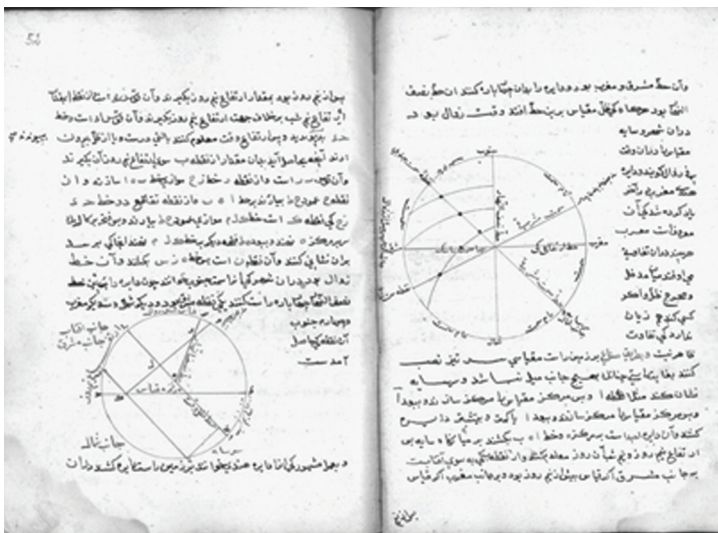
ността на ръкописната колекция на Идрис паша, е, че тя съдържа преписи на важни съчинения, които са сравнително ранни – от XV и XVI век, а сред арабските не изключваме да се открият и по-ранни.

Представените тук ръкописи несъмнено не изчерпват личната колекция на Идрис паша, защото, както е известно, от донесените в новооснованата софийска библиотека 2664 тома книги от Видин, в нашия фонд остават само 650, а останалите 2014 са прерадени на турското правителство в резултат на решението на създадената българо-турска комисия.¹⁰ Сигурни сме, че сред тези 2014 тома ще се открият такива, които са били собственост на Идрис паша, преди да се вляят в публичната библиотека. В този смисъл се налага изводът, че видинският османски първенец и приближен на Осман Пазвантоглу – Идрис паша, заемал поста мухафъз и валия, изглежда, е бил начетен човек, владеец освен османотурския и арабски, и персийски на добро ниво и четящ в оригинал съчинения на тези езици с висока езикова, литературна и дори научна стойност. Суровостта на неговата личност като военен и административен управник в една много динамична, объркана, кървава и променяща се епоха не е изключвала влечението му към поезията, литературата и мистицизма като философия и начин на мислене, както и към историята и точните науки астрономия и математика. Цялостното проучване на сведенията за него и книжната му колекция ще разкрие по-пълно неговата личност и мястото му в просветния и книжовния живот на мюсюлманите във Видин.

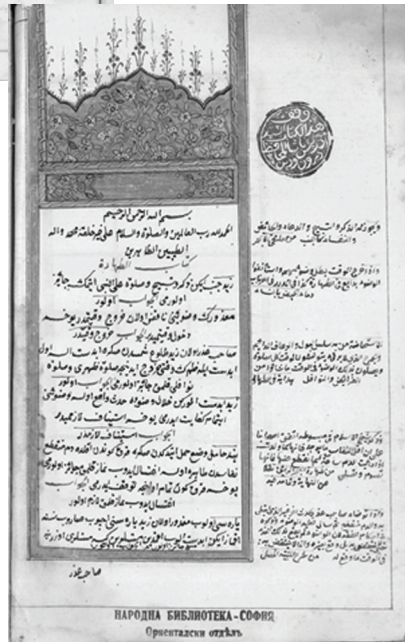
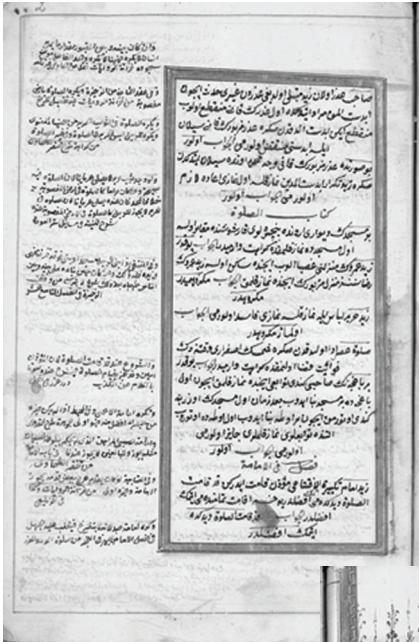
¹⁰ Днес предадените на Османска Турция книги от библиотеката на Осман Пазвантоглу се съхраняват в Библиотеката на Истанбулския университет (Кендерева 2019: 67).

Страници от ръкопис ОР 1218 – Зидж-и Илхани (Илхански астрономически таблици) с печата на Идрис паша

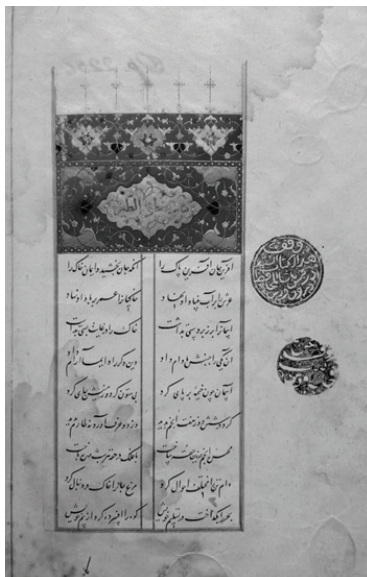
Страници от „Зидж-и Йамини“ – астрономическите таблици, посветени на Йамини Емини (ОР 1750)

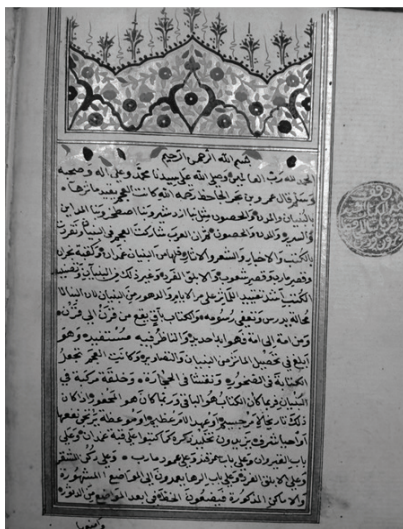
Заглавната страница на ръкопис ОР 183, съдържащ фетви на Чаталджалъ Али ефенди (Фетава-и Али ефенди)

Титулната страница на ръкопис на арабски език с историческо съдържание (ОР 2389)

Заглавната страница на преписа на „Мантък ат-тайр“
на Феридеддин Аттар (ОР 2256) с печата на Идрис паша и
печата на Видинската вакъфска библиотека

Началната страница на ръкопис
на арабски език в област Богословие

БИБЛИОГРАФИЯ

Граматицова, Невена. 2021. Една интересна находка в ръкописната колекция на Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Диванът на Мухийуддин Абдал. В: Стоилова, А., Н. Граматицова, Р. Ковачев (съст.), *Приноси към българската ориенталистика. 110 години отдел „Ориенталски сбирки“ на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*. София, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, с. 202–245.

Граматицова, Невена. 2018. Книжната колекция в теккетото на Назар (Назър) Баба във Видин. – *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*, год. 2 (XXXIV). Изследвания в чест на 60-год. на проф. д-р Красимира Мутафова, с. 336–375.

Иречек, Константин. 1978. *История на Българите*. София, Наука и изкуство.

Иречек, Константин. 1939. *История на Българите. Поправки и добавки от самия автор*. По ръкописните негови бележки систематизира, преведе и стъкми за изг. Стоян Аргиров. София, Изг. БАН.

Йорданов, Велико. 1930. *История на Народната библиотека в София. По случай 50-годишнината ѝ. 1879 – 1929*. София, Държавна печатница.

Кенгерова, Стоянка. 2014. Библиотеката на Осман Пазвантоглу във Видин (1837 г.). В: Кръстева, Св. (съст.), *Модернизационни тенденции в стопанския и културен живот на Видинско и Тимошко (XIX–XX в.): Сборник материали от научна конференция, про-ведена на 24 – 25 октомври 2013 г. Видин*. София, Веда Словена – ЖГ, с. 7–18.

Кенгерова, Стоянка. 2008. Дарителите на книги за библиотеката на фамилията Пазвантоглу във Видин. – *Библиотека*, № 1, с. 17–30.

Кенгерова, Стоянка, Иванова, Зорка. 1999. *Из сбирките на османските библи-отеки в България XVIII – XIX в.: Каталог на изложба от ръкописи и старопечатни книги*. София, май 1998. София, НБКМ.

Кенгерова, Стоянка. 2016. Отдел „Ориенталски сбирки“ при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и неговият фонд. – *Библиотека*, № 6, с. 197–210.

Кендерова, Стоянка. 2019. След 130 години фондът на Видинската библиотека на Осман Пазвантоглу се разкрива в пълнота. – *Библиотека*, № 1, с. 64–68.

Кендерова, Стоянка. 2017. Събития и личности на страниците на Видинските сурджули (XVII – XIX в.). В: Кръстева, Св. (съст.), *Модернизационни тенденции в стопанския и културен живот във Видинско и Тимошко (XVIII – XX в.)*. София, Веда Словена – ЖГ, с. 15–25.

Маммадбейли, Г. Д. 1951. *Значение научных трудов Мухаммада Насир ад-Дина в развитии астрономии и математики*. Баку, Изд. АНАЗССР.

Мутафчиева, Вера. 1977. *Кърджалийско време*. София, Наука и изкуство.

Негков, Борис. 1948 [за 1945 – 1946]. Ориенталистиката в Софийската Народна библиотека. – *Годишник на Българския библиографски институт*, т. 1, с. 226–239.

Рейснер, М. А. 2015. *Персидская религиозно-мистическая поэзия XI – XV вв.* Казань, Изд-во Казанского университета.

Рожанская, Мариам, Матвиевская, Галина, Лютер, Ирина. 1999. *Насир ад-Дин ат-Туси и его труды по математике и астрономии в библиотеках Санкт-Петербурга, Казани, Ташкента и Душанбе*. Москва, Восточная литература, РАН.

Сайяр, Джемшид. 1973. *Опис на персийските ръкописи в Народната библиотека „Кирил и Методий“*. София, Народна библиотека „Кирил и Методий“.

Семёнов, А. А. (ред.). 1952 – 1960. *Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР*. Т. I – VIII. Ташкент.

Стайнова, Михаила. 1982. *Османските библиотеки в българските земи XV – XIX век*. София, Народна библиотека „Кирил и Методий“.

Цветкова, Бистра. 1972. Източникът и епохата. В: *Елхадж Ахмед Али паша. Османски политически трактат*. Подг. за печат Бистра Цветкова. София, Народна библиотека „Кирил и Методий“, с. 7–49.

Цухлев, Димитър. 1932. *История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Вратчанско, Фердинандско, Берковско и Крайна)*. София, Печатница П. Глушков.

Aydüz, Salim. 2016. Ottoman Chief Physician Sâlih Naşrallah b. Sallûm al-Ḥalabî. – *Dört Öge*, Yıl 4/ Sayı 9, pp. 131–138.

Çelebioğlu, Âmil. 1994. *Kanuni Sultan Süleyman Devri Türk Edebiyatı*. İstanbul.

Çulpan, Cevdet. 1965 – 1966. Balkanlar'da Osmanlı Devri Türk Kütüphaneleri. – *Türk Kültürü*, 4 (37–48), pp. 418–425.

Darwîş, 'Adnân. 1969. *Fihrist al-maḥṭûṭât al-'arabiyyah al-maḥfûzah fî dâr al-kutub aš-ša'biyya Kiril wa-Mitudius fî Şufiyya 'âşimat al-Ġumhûriyyah al-bulġâriyyah*. Ğild 1. Dimaşq.

Darwîş, 'Adnân. 1974. *Fihrist al-maḥṭûṭât al-'arabiyyah al-maḥfûzah fî dâr al-kutub aš-ša'biyya Kiril wa-Mitudius fî Şufiyya 'âşimat al-Ġumhûriyyah al-bulġâriyyah*. Ğild 2. Dimaşq.

Değirmençay, Veyis. 2009. Sultan Veled. – *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, № 37, pp. 521–522.

Duman, Ahmet. 2020. Diyarbekrî ve Tarihçiliği. – *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi / Academic Journal of History and Idea*, № 7/3, pp. 1695–1717.

Elbir, Zekiye Gül. 2000. *Sâlih bin Nasrullah el-Halebi. Ğâyetü'l-Beyân fî Tedbiri Bedeni'l-İnsân (Giriş – İnceleme – Metin – Dizin)*. Doktora Tezi. T. C. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Elazığ.

Eliaçık, Muhittin. 2012. Tezkire Yazarı Rıza ve Nazmen Verilmiş Fetvaları. – *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, № 32, pp. 1–13.

Erdemir, A. Demirhan. 1996. Hekimbaşı Salih bin Nasrullah (?-1669). – *Türk Dünyası Araştırmaları*, 100, pp. 195–202.

Flügel, Gustav. 1865 (фототипно издание 1977). *Die Arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Keiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*. Zweiter Band (Bd. 2). Wien.

Güleç, İsmail. 2001. Gelibolulu Musluhiddin Sürûrî, hayatı, kişiliği, eserleri ve Bahrü'l Ma'ârif isimli Eseri. – *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, pp. 211–236.

İhsanoğlu, Ekmeleddin; Şeşen, Ramazan; İzgi, Cevat; Akpınar, Cemil; Fazlıoğlu, İhsan. 1997. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*. Cilt I-II. İstanbul, IRCICA.

Kallek, Cengiz. 1995. Fetâvâ-i Ali Efendi. – *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cild 12, pp. 438.

Kara, Mustafa. 1993. *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*. Bursa.

Kavaklıyazı, Ahmet. 2023. İsmail Hakkı Bursevî'nin Muhammediye Şerhi Ferahu'r Rûh'ta Bazı İnanışlar. – *Marife (Dini Araştırmalar Dergisi/ Turkish Journal of Religious Studies)*, 23/2, pp. 349–376.

Kenderova, Stojanka, Stoilova, Anka. 2013. *Brief catalogue of the Oriental manuscripts preserved in St. St. Cyril and Methodius National*

Library. Vol. 1 – OR K 1–OR K 18, OR 1– OR 200. Sofia, St. St. Cyril and Methodius National Library.

Kenderova, Stojanka. 1995. *Catalogue of Arabic Manuscripts in SS Cyril and Methodius National Library Sofia, Bulgaria. Hadith Sciences.* London: Al-Furqan Islamic Heritage Found.

Levent, Sema. 2022. Klasik Türk Edebiyatında Pend-nâme-i Attar'a Yazılan Şerh ve Tercümele ile Bu Eserler Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar. – *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 20, Sayı 40, pp. 419–456.

Namlı, Ali. 2010. İsmâil Hakkı Bursevî. – *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cild 23, pp. 108–110.

Ocak, F. Tulga. 1988. Sultan Veled'in Rebâb-nâmesi. – *Erdem*, 5 (11), pp. 541-592.

Özaydın, Abdülkerim. 1994. Diyarbekri. – *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cild 9, pp. 472–473.

Öztürk, Şeyda. 2010. Şem 'î. – *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cild 38, pp. 503–504.

Peremeci, Nuri Osman. 1942. *Tuna Boyu Tarihi*. İstanbul.

Pertsch, Wilhelm. 1889. *Verzeichniss der Türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*. Berlin: A. Asher & CO.

Rieu, Ch. 1879. *Catalogue of the Persian manuscripts in the British Muzeum*. Vol. 1, London.

Seyidbeyli, Maryam. 2020. Life and activity of Nasir al-Din al-Tusi. – *История науки и технику/ History of science and technology*, 10 (2), pp. 353–367 (<http://www.hst-journal.com>).

Stajnova, Mihaila. 1979. Ottoman Libraries in Vidin. – *Etudes Balkaniques*, № 2, pp. 54–69.

Stoilova, Anka, Gramatikova, Nevena, Ivanova, Zorka. 2020. *Brief catalogue of the Oriental manuscripts preserved in St. St. Cyril and Methodius National Library: Volume 2 – OP 201–OP 500*. Sofia, St. St. Cyril and Methodius National Library.

Yazıcı, Tahsin. 1967. Sultan Veled. – *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 11, pp. 28–32.

Yıldız, Sâkib. 1976. Türk Müfessiri İsmâil Hakkı Burûsevî'nin Hayatı. – *İstanbul İlahiyât Fakültesi Dergisi*, № 1, pp. 103–126.

**ИТАЛИАНСКОТО ЛИТЕРАТУРНО НАСЛЕДСТВО ОТ 18. ВЕК: ДИГИТАЛИЗИРАНИ АРХИВИ
– ЖЕНИ ПИСАТЕЛКИ**

Лора Хараламбиева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**THE ITALIAN LITERARY HERITAGE OF THE
18TH CENTURY: DIGITALIZED ARCHIVES –
WOMEN WRITERS**

Lora Haralambieva
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract: The article examines the Italian cultural context of the 18th century. There are two main goals of this research: first, to present the cultural changes and the result of those alterations in the literary field, and second, to present some women authors from this period and their work, especially in a digital space. The text puts emphasis on the establishment of specific literary academies and the participation of women intellectuals in them. The article tries to present women authors such as Ada Negri. The report presents the work of Ada Negri in a digital space. Lastly the paper gives a brief overview on the presence of the relevant authors in the digital repositories today.

Keywords: italian literature, women writers, academy, digital space, Italy, culture, digital archives

XVIII век бележи началото на редица промени в Италия, като в областта на литературата периодът е свързан с дълъг и труден преход, който променя характеристиките и създава нови традиции в писането. Важен момент е и създаването и развиването на гържавни и частни архиви и колекции, в които се събира и съхранява творчеството на автори, а също биографични документи, кореспонденция, снимки и др. Женското писане, на което все повече се дава гласност, също намира своето място в архиви и колекции, които свидетелстват за присъствието им на литературната сцена. В днешни дни голяма част от тези архиви са дигитализирани, като така творчеството на авторките намира своето място във виртуалното пространство. Дигиталните архиви изграждат и представят творчеството, житейския път, историята на всяка една авторка, като събират и поднасят на читателя обобщена информация. В настоящия текст ще се съсредоточим върху някои процеси от XVIII век в италианската женска литература и тяхното отразяване в дигиталните архиви.

Литературните архиви от XVIII век водят читателя към един интензивен период, преломен в културен и социален план. През това време Италия се превръща в обект на Контрареформацията, която унищожава всяко несъгласие и всички свободни културни изследвания, причинявайки дистанциране на италианската култура от европейската.

Дори от икономическа гледна точка след кратък период, характеризиращ се със стремителен демографски подем и благоприятстван от развитието на цените и възврънатия политически мир, Италия започва да регресира и да се откъсва от по-напредналите монархии в Западна Европа, където се смята, че произходството нараства. Икономическият регрес в

Италия зависи от различни причини, до голяма степен свързани с един и същ контрареформаторски процес и на първо място с факта, че е подложена на политическо господство и експлоатация от икономически и социално изостанала страна като Испания, която води експанзионистична политика на апроприране на ресурсите от своите колонии. Кризата, която особено засяга Юга, намира израз в големи брожения и селски бунтове, както и на тези на Г. Д'Алеси в Палермо и Масаниело в Неапол. Не по-добре е ситуацията и в други италиански княжества, макар принцовете им да правят опити да останат независими.

В хода на това столетие политическото състояние на отделните италиански области започва да се подобрява и интелектуалците разпространяват своите трудове и идеи в и отвъд полуострова. Водещата фигура на Италианското литературно възрождение от XVIII век в Италия е Джузепе Парини, италиански сатирик, поет, интелектуалец от неокласическия период. Философските, политическите и социално прогресивните идеи за Френската революция от 1789 г. дават нова посока в развитието на италианската литература през втората половина на XVIII век, като важна роля играе публикуването на „Изтезанието и римските законодатели“ от Чезаре Бекарна, произведение, съдържащо основните идеи на епохата (Sanctis 2007: 49–50). Любовете към свободата и желанието за равенство създават литература, насочена към идеята за единност на нацията. Патриотизмът и класицизмът са двата принципа, които вдъхновяват творците да променят облика на литературата.

Важна роля в развитието на литературата изиграва периодичното издание „Кончилиаторе“ („Синият лист“), публикувано за първи път през 1818 г. в Милано. „Синият лист“ е наречено така заради цвета

на печатната хартия, излиза в Милано на всеки две седмици между септември 1818 г. и октомври 1819 г., когато е затворен от австрийската полиция. Финансирано е от двама либерални благородници, маркиз Луиджи Поро Ламбертенги и граф Федерико Конфалониери. Редактори на изданието и съставители на неговата програма са Силвио Пелико и Пиетро Борсиери. Именно тези двигатели на интелектуалната промяна са осъдени в процесите от 1821 г. за заговор срещу Австрия. Други редактори са Лудовико ди Бремел и Джовани Берчет, към които се присъединяват известни колумнисти като Ермес Висконти и Джан Доменико Романьози. Литературата, пише Борсиери в програмата (предвиждайки формулата на Манцони, изразена в писмото за Романтизма), трябва да служи като приятна и интересна среда за достигане на полезно съдържание до хората и да подобрява обществените нрави (Ferroni 2005: 156–158). Редакторът дава за пример дейността на Мадам дьо Стал, друга важна представителка на Европейското просвещение, която използва произведенията си в областта на граматиката с подобна цел. В периодичното издание се появяват статии за европейските театрални иновации, а също и статии по въпроса за романа като жанр.

С края на испанското господство и разпространението на идеите на Просвещението постепенно се въвеждат политически реформи в някои части на Италия. Новият дух на времето кара хората главно от по-богатата средна класа да изследват спецификата на икономическите и социални закони и явления. Идеите и стремежите на Просвещението се появяват и във все повече периодични издания, като това на Пиетро Вери „Кафенето“ (1764–66). Забележителен сътрудник на това списание е Чезаре Бекаррия (Battistini 2016).

В началото на осемнадесети век жените все още са били затворени в дома, рядко пътуват и винаги са придружавани от родители, братя, съпрузи или синове. Тези обичаи ги държат далеч от културната сфера и практиката на културни дейности. Италия не е изключение от другите европейски държави. Въпреки това жените там се радват на възможност за участие в социалния, културния и литературен живот. Освен това академиите, които започват интензивна дейност именно в този период, предоставят алтернатива на живота в манастира за достъп до знания и представляват мост за жените към включването в културния, светски живот и участие в литературните процеси. Освен това жените творци на XVIII в. започват да мислят в режима на една литературна традиция, където проектират като свои литературни „майки“ писателките от XVI в. Писателките от шестнадесети век стават трамплин и основна референция в началото на осемнадесети век за италианските жени.

За да изясним този феномен, трябва да се върнем в Средновековието, когато образованието не е било лесно достъпно за жените. Смята се за опасно и достъпът до него е пълен с ограничения и добре дефинирани норми. В пасажи от „За управлението и поведението на жените“ от Франческо да Барберино (1318 – 1320) авторът описва някои от тънкостите, като твърди, че образованието на жените се препоръчва само за дамите от висшата аристокрация, като предупреждава, че образованието ще им позволи да бъдат владетели на земята и хората. Той също така споменава, че образованието за дъщерите на богатата и могъща буржоазия е приемливо, при условие че бащите са отговорни за това решение. Що се отнася до по-бедните жени, образованието не е препоръчително, освен ако не са били препоределе-

ни за манастира. Тези идеи за образованието на жените представляват режим от вярвания, при които жените са живели векове наред, но които жените в Италия, първо през шестнадесети век и след това по-успешно през осемнадесети век, са успели да преодолеят в известна степен. Повече от век и половина преди създаването на академиите в Рим в края на седемнадесети век и въпреки образователните ограничителни обстоятелства има сведения за активно литературно участие на жените на Италианския полуостров.

На по-широката културна сцена подходящите условия проправят пътя за увеличаване на женското литературно участие. През шестнадесети век литературата е направена по-достъпна за по-широката публика и женската героиня придобива митично значение, като нейната фигура се превръща в образец за жените писателки от XVIII век. Можем да характеризираме този период, поставяйки акцент върху изместването на религиозното образование от светското (за жените) и зараждане на все по-силен интерес и пристрастие към светската литература.

Едноновременно с това издателската индустрия в италианските региони достига върха на своето развитие и читателите и авторите вече не са част от елита, а част от по-широк сегмент от населението. Тази нова читателска аудитория, от която жените са важна част, има подчертано предпочитание към поетичното творчество. Проследяването на тази част от историята на италианските писателки установява твърда линия между тези от шестнадесети век и тези от осемнадесети век – обединени от общия си стилистичен интерес към петраркизма и лирическата поезия.

Историята на италианските поетеси от осемнадесети век такава, каквато я познаваме днес, е

изследвана и описана първо от Джовани Марио Крешимбени, който отваря вратите за жените в Аркадската академия, позволявайки техните рецитации и включването им в публикации, които издържат във времето. Този факт довежда до значителни промени в историята на италианската литература и по-специално за приноса на жените в новите движения и спецификите на писане. Именно тук концепцията за литературната жена е разработена и разгледана не само от Италия, но и от цяла Европа. Това задейства тяхното приемане от обществото като цяло и създава основна мрежа от грамотни жени първо в Италия и по-късно във времето в Европа. Сред представителките от този период може да споменем: Тереза Дзани, Фаустина Маратти, Мария Селваджа Боргини, Ада Негри, Грация Делегда и др.

Ада Негри се ражда в Лоди на 3 февруари 1870 г. Останала без баща едва на едногодишна възраст, тя трябва да се адаптира към живота в мизерните стаи на портиера на къщата на Барни, където нейната баба изпълнява задълженията на портиер. Записана е в женско девическо училище, като на 18 юли 1887 г. тя получава лиценз за начален учител и започва да преподава първо в Кодоньо, след това в Мота Висконти, където прекарва най-щастливия период от живота си (както ще си спомня много години по-късно в някои красиви автобиографични страници на своите произведения „Cacciatora“ („Качатор“) и „Stella Mattutina“ („Стелла Матутина“).

През тези години се раждат първите ѝ стихотворения, отличаващи се с индивидуален стил на писане, които тя събира през 1892 г. в първата си стихосбирка „Fatalità“, публикувана от Treves и ентусиазирано приветствана от Джозе Кардучи. Поради известността, която придобива, тя става учителка в „Гетана Агнези“ в Милано, където се премества с майка

си, влизайки в контакт с различни членове на Италианската социалистическа партия, включително Филипо Турати, Бенито Мусолини, Анна Кулискиоф. С публикуването на сборника „Fatalità“ през 1892 г. през 1894 г. печели наградата „Giannina Milli“ за поезия и публикува втора колекция „Tempeste“, в която се занимава със социални въпроси. През 1904 г. публикува стихосбирката „Maternità“, а през 1910 г. колекцията „Dal profondo“ – произведения, характеризиращи се с по-голяма интроспекция.

Творчеството ѝ съдържа автобиографични елементи и нотки, като поставя на преден план феминизма и въпроса за мястото на жената в обществото, социалните ѝ роли, границите, които успява да разруши в стремежа си за себеизразяване, утвърждаване и участие в културния и социален живот. Акцент е поставен и върху психологическите процеси, и промяната в мисленето и при двата пола. Авторката е обект на остри критики от представители на мъжкия литературен канон като Луиджи Пирандело, който поставя под въпрос текстовете на авторката от периода на социална и политическа тематика.

Въпреки полемиките около творчеството на Ада Негри тя остава сред основните представители на женския литературен канон от късния XVIII век и началото на XIX век, като творчеството ѝ се свързва с началото на един период, в който женската литература в Италия намира гласност и търси своето място, излизайки от сянката и мълчанието. Ада Негри, както повечето представителки на късния XVIII век, чуни стереотипите и се противопоставя на обществените разбирания за ролята и мястото на жената в обществен, политически и социален план, като, от друга страна, оставя произведения, които акцентират и върху крехкостта на женския

вътрешен свят, върху емоциите и вътрешния глас, който очаква да бъде чул.

Прозата и поезията на Ага Негри присъстват и в съвременните дигитални архиви и библиотеки. Като примери може да посочим архива на библиотека „Аркадия“, дигитална библиотека „Грамши“, дигитализирания архив на Националната библиотека в Рим, Милано, Торино и Неапол, както и много други места, където могат да бъдат открити дигитализирани версии на творчеството на писателката. Сред дигитализираните текстове са почти всички произведения от писателката, както и писма (кореспонденция с други писатели и интелектуалци от този период). Според проучвания за читателския интерес в Италия към творчеството на авторката процентът на виртуалната публика е в пъти по-голям от този на останалата (Ferroni 2005).

Ценен дигитален ресурс са сайтът и базата данни на Академия „Аркадия“, които съдържат творчество и документи за живота на авторките от този период (предимно представителки на тогавашната академия, изиграла основна роля в сформирането и развитието им като писателки: Тереза Дзани, Фаустина Марати, Мария Селваджа Боргини и други).

Базата данни съдържа имена, биографии, текстове (проза и поезия), препратки и допълнителна информация. Лесният достъп и богатата колекция от текстове предоставят на виртуалния читател възможност да се докосне до иначе трудно достъпните текстове в хартиения им вариант.

Според някои статистики, проведени в Италия през последните години, този начин на предоставяне на информация на читателската аудитория повишава интереса към автори от отминали епохи и връща вниманието към творчеството им. Платформата на Академия „Аркадия“ създава възможност и за кому-

никация между виртуалните читатели под формата на коментари и дискусии в дигиталното пространство, като това засилва интереса към дигиталните източници и повишава четенето и споделянето на виртуалните литературни ресурси.

В последното десетилетие все повече нараства броят на проектите, свързани със създаването на дигитални библиотеки и виртуални архиви, където да се съхраняват произведения и колекции с творчеството на автори. Сред един от утвърдените проекти в Италия е MLOL, свързан с проучването на виртуалната аудитория и нейните интереси и създаването на дигитални ресурси в полето на хуманитарните науки и литературата. Благодарение на този и други проекти много литературни произведения получават своето ново съществуване в електронното пространство.

Дори и ако отбележим, че такива проекти и реализации никога не са диверсифицирани по отношение на съдържанието, все пак те използват общи технологични инструменти с оглед на първо място на предимството, което произтича от икономически и организационни условия, чрез процеси на обработка, които обикновено са серийни и стандартизирани на подложените на преобразуване материали. Получава се отворена структура за достъп до данни и на разпространението им, като може да се използва за създаване на паралелни архиви без необходимост от намеса на съществени ревизии или адаптации на процесите към различните видове обработвани материали. Наблюдаваме богати на информация архиви с биографии на жени авторки, дигитализирани произведения, книги, документи, снимков материал – обобщен наратив за творчеството и живота на авторите. Съответно можем да говорим за едно отворено виртуално поле за обмен на информация, което ни

прави и участници в създаването и разпространението на дигиталните архиви и колекции.

Новите възможности на дигиталната хуманитаристика дават платформа за ревизиране на приноса на тези жени авторки в историята на италианската култура. Вместо конструиране за тяхното място и тяхната периферна роля някои от тези дигитализирани произведения и особено колекциите с писма могат да изведат на показ влиянието на писателките върху обществения и литературен живот от съответната епоха.

БИБЛИОГРАФИЯ

Battistini, L. Saluzzo, D. 2016. La letteratura italiana e le arti, Atti del XX Congresso dell'ADI – Associazione degli Italianisti, Napoli, 7 – 10 settembre 2016.

Beccaria, C. 2019. *Dei delitti e delle pene*. Mondadori, Milano.

Crescimbeni, G. 1698. *L'istoria della volgar poesia*. Roma, Il Cracas.

Ferroni, G. 2005. Letteratura italiana contemporanea, Volume 3, Mondadori.

Sanctis, F. 2007. Storia della letteratura italiana. Kentauron, Milano.

Vernon, Lee. 2008. *Eighteenth century in Italy, new studies* London Fisher unwin.

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

Дигитален архив с произведенията на Ада Негри, достъпен на: Ada Negri, testi digitalizzati Testi digitalizzati | Ada Negri

Accademia Arcadia, sito ufficiale. Достъпно на: Accademia dell'Arcadia (accademiadellarcadia.it)

Biblioteca Nazionale Digitale di Roma. Достъпно на:

google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwj7e-OnO-DAxVWQPEDHVsAbEQFn0EсВЕQAQ&url=http%3A%2F%2Fwww.bncrm.beniculturali.it%2Fit%2F32%2Fbiblioteca-digitale&usq=AOvVaw3FS8gCkyRJWxg-vaE_BB04&opi=89978449

Biblioteca Nazionale Digitale di Napoli. Достъпно на: Home - Biblioteca Nazionale di Napoli - Biblioteca Digitale (bnnonline.it)

Elisabetta SELMI, Alcune postille di lettura attraverso le donne del Risorgimento e il “Risorgimento delle donne”, in “Civiltà Bresciana”, XX, 2011.

АРХИВЪТ КАТО МОДУС НА ПАМЕТТА

Светлана Караджова

Институт за литература, Българска академия на науките

THE ARCHIVE AS A MODUS OF MEMORY

Svetlana Karadzhova,

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The report is part of my dissertation work titled ‚Modes of Literature in the Culture of the Banat Bulgarians‘. It explores the role of archives as a context in which the collected documents serve as repositories for potential interpretations. The focus is on official documents related to the activities of the Catholic Church, which become carriers of various meanings. The reconstruction of history provides a field for the manifestation of literature through the ‚revitalization‘ of the documents, and the inclusion of texts in scholarly discourse establishes connections with present and future community projects, laying the logical foundations of the relationships between the participants.

Keywords: Banat Bulgarians, Catholics, relations, mode, archives, Chiprovtsi, Banat, Father Marko Pejačević, Fermeđžin

Еъздаденото от католиците в България писмено наследство през XVII в. е познато благодарение на откритите във ватиканските архиви и публикувани документи от дейността на Католическата църква по българските земи. Смяната на културната парадигма за малка част от българския народ чрез приобщаването към друг модел на комуникация променя модуса на нейното общуване. Понятието „модус“ е избрано като обхващащо динамиката на отношенията, при което сравняването на различните потоци на знанието, сред които лавира общността, дава възможност за отделяне на значения и построяване на хипотези. Цялото знание за този процес, заключено в документи, се пази в архивите на Ватикана и изваждането им от там повлиява за преосмислянето или допълването на вече съществуващи тълкувания. Архивът обичайно се свързва със строга подреденост, неизменност и памет, където се палят документи, предмети, артефакти. В какъв смисъл тогава разглеждам архива като модус на паметта? Документите, които напускат неговата статичност, предизвикват разместване на пластове в общностното съзнание и промяна в рецепцията на фактите. В последните години рязко нарасна появата на новооткрити документи и книги от хранилицата на библиотеки¹, което им придава подобна функция като архивите. В архива намират място предмети от минали епохи, а в библиотеката можем да прочетем за тях. И двете места съхраняват памет, която се завръща в кръговрата на концепциите,

¹ Такива са находките от работата по проекта „Гутенберговата революция и българите“ (№ ДН 10/9) към фонд „Научни изследвания“ на МОН, бенефициент на който бе Югозападният университет „Неофит Рилски“.

за да измести оста на мисълта или да даде нови нюанси на вече съществуваща идея.

Разказите на първите мисионери, които намираме в труднодостъпните архиви на Конгрегацията за разпространение на вярата (Congregatio de la Propaganda Fide²), при всеки следващ прочит обогатяват фонда от съществуващи знания и тълкувания. Реконструирането на контекста е динамично поради постоянната поява на нови извори. Предизвикателство за изследователите е сглобяването му в очакване да се появи нещо ново, което да го разместят напълно. Отломяването на документи, които са събрани в сборници и публикувани, гарантира временна статичност на картината. Превърнати в архиви, сборниците дават опора на поредния етап от построяването на изследвания контекст. От единици, които принадлежат на каталозите на библиотеките, те придобиват добавена архивна стойност, защото са реконструкция на архива. Достъпът до новата форма на архив, който е превърнат в книга, е по-лесен, а цитирането прокарва нишката през всички етапи, за да стигне до първоизточника във Ватикана. Тази връзка удържа напрежението и свързва текста към авторитета, който дава институцията и цитирането ѝ (Дамянова 2020: 147). Авторитетът на преходните състояния се разклонява от началото му в архива на Конгрегацията, през създадените сборници с документи, самите те превърнали се в архив, за да продължи в книгите, които тълкуват всичко това. Когато се пише за една изчезваща общност, всяко

² През 1622 година по време на папа Григорий XV Ватикана учредява Конгрегация за разпространение на вярата. Една от нейните задачи е в специално създадени колежи в Рим, Лорето и Болоня да изучи и подготви будни младежи от други народи за учители и мисионери в родните им места. Сред тези училища е и славянският колеж в Лорето. През XVII век в него се обучават много български младежи католици, предимно от Чипровско и от Никополско.

събрано в текст слово става документ за фиксиран момент от прехода и за състояние на контекста.

Когато през 1595 г. францисканецът Петър Солунат (1565 – 1623) идва в българските земи с мисия да създаде условия за духовна грижа на намиращите се на територията саксонски рудари и хърватски търговци от Дубровник, далечната цел на Църквата е да обърне към католицизма и онези павликяни, които са ничии, тъй като непокорният им дух търси винаги отпласкването от нормата и правилата. През 1601 г. Папа Климент VIII го ръкополага за епископ на Софийската епископия, чийто център става Чипровци. Там намира основание да установи седалището си поради по-ранно францисканско присъствие по тези земи. Чипровци е привилегировано минно селище, където османската власт запазва ролята на родо-вата аристокрация, наследена от Втората българска държава, заради стратегически важното място на металодобивния център. Знатни фамилии, като Соймаирович, Пеячевич, Парчевич, Кнежевич, държат самоуправлението на града векове наред, в който занаятчийската прослойка на саксонските рудари създава условията на културни процеси. Поради статута на хас³ Чипровци се радва на автономия, която е основа за друг тип самосъзнание, при което се развиват процесите на Ранното възраждане през XVII в. и последствията след това. Връзката с Дубровник, породена от търговията и родословните отношения на големите фамилии, привлича вниманието на Католическата църква. Тя се стреми да разшири влиянието и грижата за католиците, които попадат в българските земи като следствие от миграциите заради привилегиите на металодобива и занаятите, свърза-

³ Хас е постоянно владение на султанското семейство, от което получава издръжката си. По-късно Чипровци става собственост на валиде ханъм (султанската майка).

ни с него. Между 1365 – 1369 г. мисионери францисканци покръстват в римокатолическия християнски обрег православни българи и павликяни от Северо-западна България. От покръстените тогава българи само павликяните от с. Клисуре запазват новата си вяра и стават едни от най-ревностните участници в заверата за избухване на въстанието няколко века по-късно. Трайно приобщени остават четири от селищата на Чипровското воеводство: Чипровец, Копиловец, Железна и Клисуре.

Когато се установява в тези стари католически селища, Петър Солинат насочва вниманието си към павликяните в Северна България, защото те се оказват предразположени към покръстване. В първите писма на мисионерите в началото на XVII в. се откриват сведения за почитане на книгите при еретиците, които приемат с радост образованите монаси, защото им говорят за Папата и Рим, за които пазят смътни спомени. Петър Солинат знае, че най-лесно ще приобщи новопокръстените, като изпрати хора от местната общност да се подготвят за свещеници и да се върнат да работят сред своите. Един от тях е епископ Филип Станиславов, който продължава процеса на привличане и докладва в Конгрегацията за разпространение на вярата за приобщаването на българите-павликяни към Римокатолическата църква. Той отбелязва в писмо, писано в Ореш през 1637 г., че за да бъде приет, използва техни старинни книги и че между тях се пазят предания за древни контакти с Рим. Павликяните смятат себе си за „гопані“ и даже паписти, като не признават никого друго за църковен глава освен Папата (Милетич 1903, стр. 9–10). Покръстването продължава към 50 години, през които упорито и целенасочено от страна на монасите францисканци се изграждат устоите на общност. Сведения за процесите оживяват от

писмата, които свещениците са длъжни да пращат в Рим, за да отчитат дейността си и състоянието на повереното им паство. Активната роля на читателя като тълкувател включва в наратива личности, нови факти и взаимовръзки. Към големия разказ за общността се навързват като в работи възли от нови значения, които постепенно променят цялото повествование. Тези доклади на свещениците към Конгрегация за разпространение на вярата в Рим от рутина в ежедневието на институция се превръщат в писмени следи, които се натоварват с потенциална важност в битието на общностите. Едната посока на тълкуване е, че това се случва в момента на създаването им, когато описанията и фактите трансформират в друг вид битие всекидневието на общността, като го транзитират към общия католически свят в лицето на Конгрегацията. Другата се проявява след векове, когато тези писма са открити във ватиканските архиви, придружени са с превод и започват да обрастват с приписки, лични бележки и научни коментари. Мисията им да привлекат българите католици с центъра Рим през XVII век, през XIX и XX век продължава, като свързва миналото с настоящето и дава нови инструменти на днешните представители на общността и на обществото при конструиране на пълнокръвния свят на едно време, за което нямаме други свидетелства.

Докладите са по-известни като „релации“ (от латинското *relatio* – отношение, връзка) и отразяват динамиката на отношенията както вътре във всяко едно от писмата, така и напрежението от междутекстовото съотнасяне, което се натрупва след събирането им заедно в архива. Писани на латински език и останали в ръкописни текстове, които изпълняват служебна функция, те променят статуса си и отключват поредица от прочити. Създава се свог

от документи, които удържат в себе си събития, хора, процеси и резултати, за да ги пренесат през пространството, заключени като в капсула в дълбините на архивите. Отношенията между текстовете, които битуват в паралелния свят на латинския език, даващ им отговорност и кодиране спрямо паството, създават модуса на клерикалната визия за света през XVII в., която измества към по-висок регистър всекидневното битуване. Всяко от писмата започва с формула обръщение към отците от Конгрегация на вярата „сиятелни и високопреподобни господо“.

Следват подробни описания на пътувания между отделните селища на старите и новопокръстените католици, перипетиите и заплахите, болестите, тежкото състояние на населението и духовния живот в енориите. Докладите създават картина, която запечатва не само актуалното състояние, но и очертава пространството на приобщаване и усвояване. Изброяването на предметите, необходими за отслужването на литургията, и броя на приелите тайнства е маркер за присъствие, което задава връзката и отношенията с Рим. Всяка обиколка на епархията установява чрез писаното слово наличието на католическия свят по българските земи. Писателският талант на архиепископ Петър Богдан Бакшев превръща писаните от него служебни документи в студии. Те са не само ценен исторически източник, но и убедително литературно присъствие.

Основната задача на мисионерите е да държат паството в съзнателна връзка с универсалността на Католическата църква чрез прокарването на нишки от гуми, сплетени от съчетанието между латинския език и тогавашния български език, наричан славянски или илирийски. В доклада на Петър Богдан от 23 юли 1663 г. четем:

Литургиите и божествените задължения денем и нощем се извършват на латински език и по римски обред, но в празнични и неделни дни дяконът пее Евангелието, а поддяконът Посланието на илрийска, т.е. славянски, заради народа (Примов, 1993, 192).

Присъствието на свят, в който едновременно и пълнокръвно присъстват два езика, догълващи се взаимно, загава предусещаното бъдещо битие на потомците на онези първи католици по българските земи, които намират спасение в пределите на Хабсбургската империя. Те остават в хватката на междуезичието, което може да се тълкува и като шанс да живеят повече от един живот в превключването между кодовете на езиците. Веригата на процесите продължава при завръщането на част от тях в България след Освобождението. Поредното отклонение затваря кръга на преместване в пространството и отново попада в напрежението между формирания книжовен език тук и консервирания български език от XVII – XVIII в., вече изпъстрен с чужда лексика. Завърналите се банатски българи в пределите на освободена България, които пазят български език от XVII в. с госта заемки от околните езици в Банат, попадат в среда, където езикът е български, но значително променен. Сблъскват се с кирилицата, която трябва да усвоят постепенно, но продължават да пишат писмата до роднините в Банат на латиница и това отново предпоставя паралелността на обитаваните от тях светове.

От този постоянен преход от едно в друго остава умението да отсяват нужното от привнесеното и да го превръщат в градиво за своя собствен свят, като го усъвършенстват през целия път, който изминава общността. В началото пътуват писмата от българските земи към Рим, заедно с тях тръгват

учениците, които стават първите получили висше образование български свещеници. След разрушаването на света им в катаклизма на въстанието след тях ще тръгнат преселващите се по пътя към обетованата земя, към която са подготвили пътя релациите. Пътят назад тръгва отново първо от откритите документи в архивите и от сведенията, които намират там. След тях или успоредно с тях започват да се завръщат и хората и да градят нови селища. Документите оживяват, като се връщат към общността, която са отразявали преди векове, вече с нова задача и нов прочит, за да осъществят поредното свързване.

За да изобразим отношенията между времеви-те сфери, които се очертават при анализирането на процесите, използваме математически модели като кръговете на Ойлер⁴, но надградени в триизмерна проекция според трюичността на Пърсовата семиотика. Релацията като термин представлява съпоставяне между елементи от две или повече множества, което дава основание да приемаме тези първи документи от настаняването на католицизма сред българите като модуси, които съдържат в себе си динамиката на постоянно търсеното наслагване и сравняване. Един от модусите отразява съотнасянето на българското битие през XVII в. към модела за свят на Католическата църква, към който се стремят да се съизмерят, докато друг – между отделните енории една към друга. Наличието и на трети модус на съпоставяне усложнява картината – между

⁴ Кръговете на Ойлер са средство за графично представяне на взаимоотношенията между множества. Носят името на швейцарския математик Леонард Ойлер (1707 – 1783). Състоят се от прости затворени форми в двуизмерна равнина, всяка от които изобразява някакво множество или категория. Чрез трите възможни степени на припокриване (никакво, частично или пълно) се показва връзката между групите.

католиците и православните по българските земи в обтегнатата и оспорвана единност на християнството, изпаднало в обвинения в схизма на всяка от частите си след 1054 г. Това сравняване е обречено да няма край, но в процеса излизат на преден план сдържаните от разума и подкрепени от писаното слово изводи.

Контекстът от архивите се наслажда върху съхраненото в родовата памет слово и от това произлиза ново значение. От напрежението при съпоставяне между времевите състояния на преход се откроят нови хоризонти и тълкувания на настоящи процеси. Архивът се превръща в модус на паметта, който транзитира значения. Един от най-кратките и емоционално написани доклади е този на епископ Стефан Кнежевиц от 20 октомври 1688 г. само месец след избухването на въстанието в Чипровец и околните селища (Примов, 1993: 425–430). Емоцията взривява жанра и го превръща от доклад в писмо с драматичен заряд, защото описва ужаса и зверствата по време на потушаването на въстанието и е първият автентичен документ, който свидетелства за развоя на събитията. Разрушен е старателно изгражданият свят, който е конструиран десетилетия не само чрез делата, но и чрез словото в докладите, за да бъде закрепен от свързаността си с архива на Конгрегацията за разпространение на вярата. Описанието на страданието запазва деловата форма на изреждане по точки, като текстът търси опора в логическата подреденост, на която са били обучени свещениците. Първите пет точки на писмото описват нещастие то, което сполетява епархията, заповедта за клане на всички мъже, жени и деца над 6-годишна възраст; поробването на момчета и девойки, бягството на успешните да се спасят от ужасите и страданията им при първоначалното разпръскване на оцелелите из

Влахия. Връзката на разпилените се осъществява от свещениците и монасите, които споделят съдбата им в годините на странстване в търсене на мястото за заселване (Примов, 1993: 428).

Следват три точки, в които епископ Кнежевич моли не за материална подкрепа, а за снабдяване на разпиляното паство с покъщнина за олтара, чаши, патени⁵, литургийници, обредници, съдове за светите масла. В един ред на нужди са поставени свещените предмети на култа и книгите с Божието слово, които да бъдат пазители на новите места, където ще търсят спасение бягащите. Първото действие за събирането на разпиления свят е възстановяване на материалните знаци на духовното присъствие на общността. Едва след това описва личното си страдание. То напомня описанието на патилата на Софроний от неговото „Житие...“. Епископът едва оцелява, след като язди цяла нощ, и успява да премине отвъд Дунава, но само с дрехата на гърба си. Всички нужни му църковни одежди остават в манастира в Чипровци, поради което моли най-напред за нужното му за отслужване на светите тайнства:

Ето защо, умоляват се Ваши Сиятелства да ме снабдите с една епископска одежда, с митра и жезъл, и с една чаша с патената, защото са ми крайно необходими, понеже съм лишен от всичко. Също така се умоляват Ваши Сиятелства да ми доставите по милост едно епископско расо, защото съм толкова беден, че нямам средства да се облека, понеже съм жестоко обран от всяко нещо (Примов, 1993: 429).

⁵ „Патена“ (от лат. Patena) в италиански език е piatto – чиния, но и ястие. Патената е църковна утвар – съдът, върху който се поставя св. хостия.

Едва след описанието на липсата на най-нужното за духовен и физически живот се осмелява да спомене, че с него са 3000 оцелели, за които моли препоръка, която да послужи пред светските власти за настаняването им. Като духовен водач търси места за обитаване, където светът да бъде построен отново.

Релациите на свещениците поради завършване на процеса, който са съпътствали тогава, са прибрани в архива като документи, които са изчерпали функцията си. Според Жана Дамянова (2020: 145) тези писмени следи са потенциално важни за бъдещи проекти на общностите. При изваждането им от архива и последващото им превръщане в нов архив под формата на издаден сборник те стават крайгълен камък на свързаност с бъдещи действия на общностите, които довършват градежа на наченатото. Скокът във времето сменя пространството на живеене, което отключва откриването на литературното в тези някога чисто служебни документи. Днес от тях се черпят сведения не само за живота по българските земи през XVII в., но се осмисля ролята на писаното слово в създаването на умения за разказване. За пореден път е сменен контекстът, в който се използва езикът – от устните разкази на фолклора чрез смяната на функцията се достига до издигане на ново ниво, което приучава пишещите да създават текстове с нови характеристики.

Първото изваждане на документи, свързани с България, от ватиканските архиви е от 80-те години на XIX в., когато в границите на Австро-Унгария граф Юлиан Пеячевич, един от наследниците на голямата фамилия Пеячевич, публикува труда си за Петър Парчевич⁶. В приложенията са публикувани 97 докумен-

⁶ J. Pejacsevich. Peter Freier von Parchevich, erzbischof von Martianopol, apostolischer vicar und administrator der Moldau, bulgarischer internuntius

та, по-голямата част от които са от Историческия архив на Свещената конгрегация за разпространение на вярата (Propaganda Fide).

Връзката между архивите и библиотеките се осъществява в историята на фамилията Пеячевич, която попада на територията на Хабсбургската империя след разгрома на Чипровското въстание през 1688 г. Заради заслуги към австрийската армия получават право за заселване и закупуват земи на територията на днешна Хърватия и Словения. Един от водачите на въстанието Георги Пеячевич получава титлата барон, а през 1772 г. един от наследниците – Йосиф II – получава титлата граф. До днешни дни потомците на фамилията притежават тази титла и някои от тях са редовни гости на честванията в Чипровци. Най-голямото им фамилно имение се намира в Нашице, днешна Хърватия. Първият частен архив и първата светска фамилна библиотека в Нашице принадлежат на Пеячевичи. В този архив се съхраняват стари семейни документи отпреди преселението наред с документи от финансовите и стопански операции на семейството. Никола Шмит, авторът на историята на османските императори от 1761 г. (Гешева 2012: 131–132), пише, че данните за Чипровци е черпил от „писмени документи“, които принадлежат на семейство Пеячевич. Константин Иречек век по-късно, пишейки „История на българите“, също споменава, че ползва преписи от семейния архив на Пеячевич, които му предоставя лично семейният историограф Юлиан граф Пеячевич. Любомир Милетич пише в трудовете си, че ползва преписи от документи от същия архив. Запазени свидетелства за този

am kaiserlichen Lofe und kaiserlicher gesandier bei dem kosakenhetman Bogdan Chmielnicki, 1612 – 1674. –В: Archiv fur Osterreichische Geschichte, LIX, Wien, 1880, 337–637; приложение (издание на документи), 475–636.

архив могат да бъдат намерени в описанието на г-р Павел Орешков, който посещава Нашице през 1936 г. като представител на Министерството на войната с цел да събере материали за фамилията и за Георги Пеячевич като част от работата му в Отдела за военни музеи, паметници и гробове⁷.

Пеячевич създават и първата частна светска библиотека в Нашице. В митологемите, които циркулират из паметта на общността на банатските българи, съществуват предания за богатата библиотека на манастира в Чипровци, както и за частната светска библиотека на Парчевич, които изчезват неизвестно къде след въстанието. Появяват се следи от разкази за библиотеката в манастира в Дева, днешна Румъния, която бива изгорена през 50-те години на XX в. от властите. До края на XVIII в. библиотекуите са били притежание на манастирите в повечето градове в Славония, като литературата е с религиозно съдържание. След настъпването си в Нашице Пеячевич създават първата светска библиотека, която се помещава в салон в сутерена на двореца. Книгите са подредени в специални библиотечни шкафове, в салона има библиотечна мебел, голяма маса и столове. При посещението на Орешков библиотеката вече е в две зали с общо над 15 000 тома книги от древните мислителни до съвременни издания. Катаклизмите по време на Втората световна война и следващия политически развой разпиляват както архива, така и библиотеката. Следи от ценните издания се намират на различни места в Хърватия както в институции, така и в частни колекции.

В това убежище на документи и книги в Нашице на 25 юни 1897 г. е застигнат от смъртта най-известният в научните среди банатски българин – францисканският монах Еузебиус Ферменджин (със светско

⁷ НБКМ-БИА, кол.43, а.е. 2, л. 8.

име Мартин). Болен и изтощен, той успява да стигне дотам по пътя от Рим към родната Винга, а тялото му остава завинаги в местното гробище, близо до гробницата на Пеячевич. Ролята на Ферменджин за достигането на стотици документи от историята на францисканството по българските земи до днешния изследовател е ключова. През 1887 г. в Загреб той издава сборник от 266 документа за историята на католицизма в българските земи, голяма част от които са от архива на Propaganda Fide – „Acta Bulgariae ecclesiastica ab A. 1565 usque ad A. 1799. Collegit et digessit fr. Eusebius Fermendžiu. Zagrabiae, 1887” („Български църковни документи от 1565 г. чак до 1799 г. Събрал и подредил брат Еузебиус Ферменджю“). Издаването им е и със съдействието на Франьо Рачки, първи председател на Югославянската академия на науките и изкуствата в Загреб. Фамилното му име сякаш го обрича да се превърне в човека, който цял живот аскетично ще работи с документи в архивите и ще даде на света забележителни източници. Във фонда на полк. Михаил Шипков в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София се пазят различни легенди и предания за произхода на името Ферменджин (Гешева 2018: 8). Според най-популярната версия името идва от „ферман“ (документ) и „джин“ (всезнайко, многознайко) (Георгиев 2010: 36); другата версия за „джин“ е „дух“, „борбеност“. Според Любомир Милетич, докато били в българско, фамилията била Ферменджи, Фермеджия или Ферменджиеви, но след преселението в Банат прилагат наставка -ин по „чипровски“ модел и стават Ферменджин. Вероятно затова в миналото мнозина автори смятат, че родът идва от Чипровско (НБ-КМ-БИА, 881; Коледаров 1938). По-късно павликяният му произход е доказан, което се приема и от проф. Любомир Милетич (Милетич 1987: 298).

Смята се, че е роден е на 21 септември 1845 г. според записа в енорийския регистър на кръстените. Като дете се обучава в манастира във Винга на три езика – хърватски, български и латински. Избира монашеското призвание, постъпва в новициат в Бач (Войводина) и приема името Еузебио или Еузебиус. Точността в работата с документи му помага да напредне бързо в кариерата и от 1880 е в Рим. Поема задачата да бъде архивар и летописец на „Annales Minorum“ – корпус от документи и материали за историята на Францисканския орден. Приносът му за франциската история е продължаването на поредицата, започната от Лука Вагиз през 1625 г. Ферменджин подготвя целия 25 том, отпечатан през 1886 г. Работи по допълването на 20 том и събира материали за 26 и 27 том, които не успява да завърши (Гешева 2018: 7–18). За българите работата му в архивите е приносна, тъй като оповестява редица документи от историята на католическата църква в българските земи. В това число и няколко съчинения на софийския архиепископ Петър Богдан Бакшев (1614 – 1674 г.). През 1887 г. издава значимия историко-географски труд на Петър Богдан „Описание на царство България“. По същото време открива още три съчинения на Петър Богдан, озаглавени условно „История на София“, „История на Охрид“, „История на Сърбия и призренската архиепископия“, написани на италиански език под формата на релации (Димитров 1985: 10–11). Не ги превежда и коментира, но ги отпечатва през 1887 г., като с това ги превръща в документи от друг порядък.

Ловът на находки продължава, а преместване на усилията от архивите към библиотеките отвежда изследователи като проф. Лилия Илиева в Историческия фонд на Народната библиотека в Прага, където под сигнатура 64 с367 се пази авторефера-

тът на докторската дисертация на отец Марко от Чипровци от 1679 г., когато Ферменджин нарича в приписки към намерени документи Марко Пеячевич, като го разпознава като един от членовете на известната фамилия. Находката предполага продължаващо издирване на целия текст на дисертацията, която въвежда в българската наука появата на българин тълкувател на Светото Писание в духа на „Изтънчения доктор“ Джон Дънс Скот, теоретика на францисканския орден.

Пример за циркулирането на данни през различните модуси, които обитава паметта, е случаят със статуята на Дева Мария от гр. Дева в Трансилвания. Най-подробното проучване по темата за банатските българи в архиви и библиотеки на територията на няколко гържави до момента е направено от Любомир Георгиев във връзка с книгата му „Българите католици в Трансилвания и Банат (XVIII – първата половина на XIX в.)“ от 2010. В град Дева е една от привилегированите български общини, където намират подслон бежанците от Чипровско. През 1711 г. там се заселват 61 семейства, а през 1714 г. общината получава привилегии като част от тях е да продължават да бъдат под крилото на францисканците от Провинция България. Същата година започва строеж на църква и манастир, като двете сгради са слепени в четириъгълник, а в манастира се създава българско училище. Богатият архив съдържа ценни документи, а над 200-годишната библиотека, която по сведения на очевидци е съдържала документи, ръкописни и печатни книги на Провинция България, е изгорена през 1950 г. в манастирския двор от властите в Румъния. Изчезналото знание остава само в спомена за него по страниците на други архиви или на книгите, които се превръщат в негови пазители. На фасадата на църковната сграда в малка ниша е пос-

тавена неголяма статуя на Дева Мария с Младенеца. Тази статуя присъства в Описа, съставен от францисканеца Маринович, на документите и църковната утвар, която бежанците пренасят от Чипровци след въстанието, както пише Мария Телбизова (Телбизова 1998: 6). Този опис вече не съществува, ако съдим по свидетелските данни на авторката. Проучване на Александър Лавров (Лавров, 2022: 91–102) тръгва от тези данни, цитирани от вече изчезналият архив, и стига до хипотезата, че статуята е изработена от червен чипровски камък, а датировката ѝ е от първите католически мисии в района от времето на първите саксонски рудари в Мизия около 1225 – 1228 г., заселени там от Иван Асен II (1218 – 1241 г) от района на днешния град Брашов. Активизирането на значението и ролята на манастира в Дева, както и принадлежността на статуята към българското културно наследство, тръгват от изчезнал архив и изгорена библиотека. Преминават през една от малкото оцелели негови вещи в символичния образ на статуята, за да се появяват текстове и нови документи по процеса на евентуалното ѝ завръщане в България. Ролята на този манастир предстои да намери своето място в процесите на Българското възраждане, както отбелязват цитираните изследователи.

Архивът, дори и изчезнал физически, остава в цитираните данни от него. Той става гарант за приемственост и авторитет, но и мястото, където се събират ориентирите на дадена епоха. Побира в себе си устойчивото знание за събитията в качеството на документи, които предполагат истинност, трайност и давност. Библиотеката като институция съхранява търсенията на авторите от различни епохи, субективното отразяване на събитията и интерпретациите на онова, което намираме в архивите. Как архивите влизат в библиотеките, превръ-

щайки се в модус на паметта и троп на промяната? Процесът започва от издаването на документите с преводи и бележки в книжното тяло на сборника, който влиза в сигнатурите на библиотеките и поема пътя към читателя. Следващата стъпка е, когато въз основа на добре „прочетен“ архив бъде написана книга за минали етапи от развитието на изчезваща общност. Тогава тази книга мигновено става нов архив и се добавя към замръзналата памет. Книгите, възникнали не в резултат на интерпретация на живи процеси, а като интерпретация на архивни единици, представляват нова памет и функционират в общността именно като такава⁸. Архивът се превръща в динамична категория като модус на паметта, откъдето думите преминават в книгите, а оттам в митологемите и процесите на формиране на общностно самосъзнание.

⁸ Изводите за разликите между архив и библиотека възникнаха в беседа с моя научен ръководител проф. д-р Иван Младенов.

БИБЛИОГРАФИЯ

Георгиев, Любомир. 2010. *Българите католици в Трансилвания и Банат (XVIII – първата половина на XIX в.* София, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Гешева, Йорданка. 2012. *Фамилия графове Пеячевич между легендите и реалността (втората половина на XVII – XX век). Историко-генеалогично изследване.* София, Издателска къща „Dionigia“.

Гешева, Йорданка. 2018. Еузебио Фермунджин (Еузебиус) – един банатски българин с европейска известност. В: *Банатските българи – преди и сега*, София, ДАБЧ, с. 7–18.

Дамянова, Жана. 2020. Концептуални траектории на архива. – *Критика и хуманизъм*, кн. 52, бр. 1, с. 145–153.

Милетич, Любомир. 1904. Нашите павликяни. В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София, 1903, с. 1–369.

Милетич, Любомир. 1987. *Изследвания за българите в Седмиградско и Банат.* София, Наука и изкуство.

Лавров, Александър. 2022. *От Кипровец до Винга. Из историята на банатските българи.* София.

Примов, Борислав, П. Сарийски, М. Йовков. 1993. *Документи за католическата дейност в България през XVII в.* София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Списаревска, Йоанна. 2019. *Ватикански извори за българската история (XVII в).* Поредица „Архивите говорят“ № 71, Държавна агенция „Архиви“.

Телбизова, Мария. 1998. Българска монументално-декоративна скулптурна фигура от XVI в. – *Фалмис – Uveć falim!*, бр. 6, с. 6.

Pandžić, B. 1998. *Fra Euzebije Fermendžin i Annales Minorum Luke Waddinga.* – U: Život i djelo o. Euzebija Fermendžina. Zbornik radova znanstvenog skupa. Osijek, 1998, 123 – 129.

**ГЕОГРАФИЯ НА ПРИКЛЮЧЕНИЕТО
(ПО АВТОБИОГРАФИЧНИЯ РАЗКАЗ НА
ПАРТЕНИЙ ПАВЛОВИЧ)***

Андриана Спасова

Институт за литература, Българска академия на науките

**A GEOGRAPHY OF THE ADVENTURE
(BASED ON THE AUTOBIOGRAPHICAL
STORY BY PARTHENIUS PAVLOVICH)**

Andriana Spasova

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The article examines the theme of the interweaving of documentary and fictional elements in the work “Autobiography” (1757) by Parthenius Pavlovich. The manuscript book, written in Church Slavonic, is the first manifestation of the autobiographical genre in South Slavic literatures. The work incorporates features of the documentary-historical, travel narrative, autobiographical, preachy and fictional. In the unfolding of the theme, a comparative reading will be attempted between the two works – “Autobiography” by Parthenius Pavlovich and “Life and Sufferings of Sinful Sophronius” (1804) by Sofronius Vrachanski. The narrative line of the adventurous is intertwined once with the line of chronicle and travel sketching of towns, villages, localities; a second time with the documentation of historical persons and events; and a third time with medieval hagiographic literature and the obligatory elements of torture and trials.

Keywords: Parthenius Pavlovich, autobiographical genre, Sofronius Vrachanski, manuscript books, adventure narrative, documentary and fictional

* Статията излиза в изпълнение на проект „Фикционално и документално в българската проза на XIX век. Аналогии с чуждестранната литература“, финансиран от ФНИ, № КП-06-М 70/2 от 13.12.2022.

Верността към онова, което не може да бъде тематизирано, нито дори просто премълчано, е предателство от свещен порядък (Агамбен 2020: 40).

Статията ще бъде засегната темата за преплитането на документални и фикционални елементи в автобиографичното произведение на Партений Павлович (ок. 1700, Силистра – 1760, Сремски Карловци). Авторът е представител на българската и сръбската книжнина на XVIII век. „Автобиография“ (1757) е най-яркото му произведение, което остава в научно обращение като първата проява на автобиографичния жанр в южнославянските литератури. Ръкописната творба е написана на черковнославянски език. Едва през 1905 г., близо век и половина след смъртта на автора ѝ, е публикувана в сръбското списание „Српски Сион“ от Димитър Руварац с археографски и биографски коментарни бележки, а през 1935 г. Й. Иванов за първи път обръща по-сериозно внимание и обнародва части от нея. Съчинението е незавършено, със скромни литературни качества, като в него не можем да видим някаква строга жанрова или стилистична идентичност. По-скоро текстът има „междинен“ характер; той съществува на границата между няколко различни наративни модела. В „Автобиография“ има черти от документално-историческото, пътеписното, автобиографичното, проповедническото и художествено изложение.

Литературната незрялост на Партений Павлович и липсата на основни за художествената творба елементи не омаловажава значението на поставянето на началото на жанра на автобиографията, още повече че в средата на XVIII век българският автор няма откъде да намери образци. Решението да разка-

же за собствения си живот и за темите, които го вълнуват, и идеалите, чрез които формира своето световъзприятие, е маркер за настъпваща промяна в мястото на автора през тази епоха и преодоляването на средновековния тип мислене. Обръщането към личността, интересът към самия себе си най-често се съотнасят към новата ренесансова линия в културата. Неслучайно литературноисторическият обзор на автобиографиите и мемоарите през възрожденската епоха отвежда много по-рано, визирайки Партениевата творба. В нея именно отразените събития са „в пряка връзка с разказващия за себе си“ (Стойчева 2018: 67).

Макар и все още наивен разказвач, Партений Павлович достига до разбирането, че „мястото на образованата личност в обществото не е маловажно; нейните преживявания и мисли могат да имат *самостоятелно* място в литературата“ (Петканова 1974: 244). Когато говорим за нов тип разказвач, не можем да подминем особеностите на автобиографичния жанр като междинна форма, граничеща с литературата и историята (Димчева 1972: 73). Ето защо настоящата интерпретация не се изкушава да говори за нов тип литературен герой, давайки си сметка за възможните отклонения в прочита. В тази връзка спомагат следните литературоведски уточнения, към които се придържаме:

Автобиографичните елементи могат да бъдат разглеждани като проява на нов тип представа за себе си, на нов тип личност и пр., но също съвсем не е нещо, което прави от един текст литература. От гледна точка на литературността автобиографичните елементи предлагат някакъв оригинален сюжет, който може и по правило бива подведен към някакъв предварително съществуващ модел, било то

несъзнателно или осъзнато. Така е при „автобиографиите“ на Партений Павлович и Софроний (Аретов 2015).

Не без уговорки още тук предложената тема на доклада „география на приключението“ не търси ефектно заинтригуване, нито прави аналогия с приключенския роман от следващото столетие. По-скоро авантюристичните елементи са насочени по посока на картографиране на приключенията на автобиографичния герой на Партений Павлович; бинарното представяне на героите на положителни и отрицателни с оглед на верския принцип: добрите са носители на православието, лошите са носители на гругата вяра (католицизъм, мохамеданство, езичество); реторическите фигури, отделни теми и мотиви при представянето на събитията с мъченически и бунтарски характер: непрекъснатите гонения, преняпствия, изтезания, изнудвания и смъртни заплахи. При разгръщането на темата ще бъде направен опит за съпоставителен прочит между „Автобиография“ (1757) на Партений Павлович и „Житие и страдание грашнаго Софрония“ (1804) на Софроний Врачански.

Досега не ми е известен подобен анализ. По-скоро досега литературните историци и теоретици съотнасят произведенията към корените и началното развитие на автобиографичния жанр до появата на първата новобългарска литературна творба. След Партений Павлович „идат Доситей Обрадович у сърбите и Софроний Врачански у българите, чиито автобиографии напомнят на Партениевата творба“ (Ангелов 1964: 37). Настоящото изложение стои близо до схващането за наличие на повествователен аспект в „Автобиография“, но разбира се, взема предвид липсата на директна съпоставимост с литературната творба „Житие и страдание грешнаго

Софрония“ и с прякото влияние на западноевропейския приключенски роман. През 60-те години на XX век епископ Павлович е привлечен като централна за южнославянските литератури фигура, като научно предизвикателство пред българските и сръбските литературни историци. Необходимостта от цялостно и акуратно осмисляне на книжовната и обществената дейност на автора е изведена през модуса на непрецизната употреба и неточното разчитане на документите.

Наистина, не може да се каже, че той е убягнал от погледа на учените [...] Напротив, Партений Павлович е въведен в тази история, но непълно, неточно. [...] Досега тези вести не са подлагани на по-задълбочен анализ [...] какво ново внася в литературния живот на българи и сърби, как се разкрива като личност и пр. (Ангелов 1964: 6).

Друга посока на досегашните анализи е разпознаването и коригирането на неточното визиране за приемствеността между Партений Павлович и Софроний Врачански, но не и тълкуването на общите и различните места между двата текста, свързани главно с автобиографичното повествование и художествеността. Затова ми се струва, че подобно наблюдение може да доведе до продуктивни и любопитни аналогии. Разбирането за художественост и съотнасянето към възрожденската книжнина изисква известна рецептивна предпазливост, което не убягва в анализите на Р. Димчева, Н. Аретов, Н. Георгиев и др. и към което се придържаме. Ето защо ще припомним следното разясняване за контекстуалния пътнеж на понятието и критериите ни:

Свойството художественост не е абсолютно и неизменно: един пълнеж има то в българското общество по времето на Софроний и друг (и изненадващо по-друг) в наши дни. Когато обсъждаме художествеността на „Житието“, нужно е ясно да определим мярата си – а това рядко вършим.

В развитието си една национална художествена литература се опира и върху нехудожествени произведения (Георгиев 2018: 336).

Съвсем накратко и схематично ще маркирам някои от сближаванията и отдалечаванията в двете творби. На първо място, общото между Софрониевото „Житие“ и „Автобиография“ на Павлович е поставянето на аза в центъра на разказа и присъствието на подчертана образност и фигуративно мислене; използването на разнообразни стилово-езикови похвати, изобилието на епитети. На второ място, ключова е ролята на хумористичния и сатиричния език при представянето на героите антиподи. На трето място, темата за страданието е основополагаща. Относно Софрониевата творба тази хипотеза е известна и аргументирана: „Софроний поставя страданията в центъра на повествованието, акцентира върху тяхната значимост още със заглавието. И целият сюжет представлява низ от епизоди, почти винаги съдържащи елементи на мъчение – затваряне, бесене, бой...“ (Аретов 2017: 144). Съвсем основателен е типологическият паралел със страдалческата броеница в „Автобиография“, в която са нанизани именно сцени с преживени битови несгоди, физически бой, наклеветявания, преследвания, затваряния, изтезавания. „И в Скандар или Скендерий град 2 месеца и половина бях затворен и окован в железни окови.“ (Павлович 1988: 67) Верският показател и апологията на православната религия са неизменно свързани

с тази броеница на героя мъченик и отшелник: „Само оклеветяваха невинни християни. [...] И всички нас, християните, заплашваха тогава, че ще ни поробят, пленят и убият“ (Павлович 1988: 67).

Освен поредицата от мъчения, на четвърто място, в двете повествователни творби знаково за сюжетната линия е тяхното авантюристично преодоляване. Друг момент при съпоставителното четене е споменаването или не на името на автобиографичния герой. При Софроний то е еднократно и е в паратекста: „Но гързостта на себеспоменаване като че ли се изчерпва със заглавието – следват страданията“ (Аретов 2017: 145). На пето място, немаловажна е диалогичността с читателя, появата на пряката и непряката реч в двата текста. Шесто, както вече стана дума, бинарното възприемане на религиозния друг, изцяло припокрит с фигурата на злодея при П. Павлович. Разглеждайки отделни особености на възрожденските мемоари, Милена Беновска подчертава връзката на тези белези с романтичното художествено мислене, изразяващо се не само „по отношение на поляризацията на действащите лица в черно-бяло (респ. жертви – злодеи), но и в обединяващия и единен авторски тон [...] в постоянната оценъчна намеса“ (Беновска 1979: 202–203).

Още един доста заинтригуващ и вече разглеждан въпрос относно „Житие и страдание грешнаго Софрония“ е изборът на разказните и на премълчаните епизоди от живота на автора (Мутафчиева 1999: 27, Аретов 2017: 150, Н. Георгиев 1999, 2018: 328¹). Подобни пропуснати сцени са например защо Софро-

¹ За функцията на премълчаното и на разминаващите рецептивни нагласи още: „Много от това, което ние, потомците, очакваме да намерим в „Житието“, нашироко описано и дебело подчертано, тъне в мълчание или – е споменато мимоходом, а незначителното, пак според нас, често е удостоено със сравнително подробни описания“ (Георгиев 2018: 328).

ний забравя или умишлено изпуска книжовната си дейност, евентуалната си среща в Света гора с Паисий, разказа за отглеждането и образованието на своите деца. По същия начин в текста разказващият Павлович пропуска своите занимания като поет и преводач, премълчава кореспонденцията си с видни политически и духовни лица, няма данни за семейството му. Означаването на пропуските е не само според обема им, но и в концентрацията на същински моменти от биографията. Именно затова днес извеждаме на преден план някои говорещи заскобявания и пропуски, защото се вижда какъв е ефектът от подбора. Остава не напълно изяснен въпросът за това какви са механизмите, по които автобиографичният разказвач подбира едни факти и ги означава като важни, и въвежда по-подробно едни истории пред други. Всъщност важният и актуалният за героя разказ може да е по-второстепенен за съвременната рецепция и обратното.

Централни за творческата биография моменти могат да липсват в „Автобиографията“ и „Житието“, те предполагат да бъдат търсени и извадени от архивни или други документи, дори да бъдат вторично сглобени от по-нови достоверни или не съвсем допроверени източници. Възможно е разрастването на литературноисторическият калейдоскоп да се възпроизвежда от вторичните реферирания и да циркулира повече с оглед на своите очаквания и свръхинтерпретации (но тези съвременни читателски усуквания не са физиономични само за разглежданите текстове). „Както художествено условното, така и автобиографично достоверното повествование носи в себе си значение на активен подбор: това, което е включено в повествованието, целенасочено е избрано от по-широк кръг възможности“ (Георгиев 2018: 329).

Заслужава да се отбележи, на седмо място, присъствието на темата за религиите, религиозната толерантност, отношението към другозверците в „Житието“ и „Автобиографията“. Осми изследователски ракурс са размишленията относно светското телесно разкрепостяване и заговарянето за теми табу при Софроний Врачански, от една страна, и липсата на нюансиране в образа на Пармений Павлович като носител само на християнски добродетели, от друга. Девето, от значение е езикът, на който са написани двете творби, също така мястото и времето им на създаване, както и контекста на тяхното публикуване и връзката с рецепцията им.

Десети паралел, съотнесен към езиково-семантичното поле, е употребата на чужди думи в речника на героите. Автобиографичният аз при Пармений Павлович впуска в разказа си цели изречения на латински и гръцки език, като например: „Γνώτωσαν πως ισχύς orthodoxων η πίστις (Счита се, че вярата е силата на православните (гр.)“ (Павлович 1988: 72, прев. Бояджиев 1988: 79); „Pontifex, Reperit, Ruenum, Penes, Portaе, Petri ac Pauli“ (Първосвещеникът рого дете близо до портите на Петър и Павел (лат.) (Павлович 1988: 76, прев. Бояджиев 1988: 81). Личи също така засилената употреба на старобългарски форми, на русизми, сърбизми, турцизми или влиянието от други езици. В речника на Софрониевия герой също има използвани чуждици, но отсъстват подобни фрази и изречения на чужд език. Изобилието на чуждици в речника на Пармениевия герой не е самоцелна демонстрация, а следствие от високата ерудиция и свободното владение на много езици. Чуждите лексеми най-често са термини – „административни, военни, религиозни длъжности и санове“, част от една универсална международна лексика, като „писателят знае да обясни чуждицата, да ѝ намери равнозначна

славянска дума“ (Бояджиев 1988: 45). Бойка Илиева обръща внимание, че знак за доброто владеене на италианския език от Партений Павлович е специфичната употреба на някои лексеми: „В речника си той често използва италианската дума *predika* вместо по-разпространените *bеседа*, *слово* или *проповед*“ (Илиева 2009).

Още една съществена аналогия между „Житието“ и „Автобиографията“ е влиянието от ортодоксалната църковна литература и мястото на библейските цитати. Съпоставителното четене на двете творби предполага да се вземе под внимание употребата на различни топоними, имена на личности и събития, години спрямо това дали могат да се възприемат като достоверен, или недостоверен източник. Освен това е важно да се очертаят видовете реторика и стилове: при Партений Павлович се наблюдава засиленото присъствие на християнска проповед – омилектика, а при Софроний Врачански е характерен изповедният тон. Огромното количество на преки и косвени библейски цитати в „Автобиографията“ показва не само принадлежността на героя към източноправославната общност и засилената религиозна линия в повествованието, но и реторическите послания на Партений Павлович. Албена Баева структурира произведението въз основа на използваните библейски цитати, като обособява четири реторически части – „автобиографична, назидателна, историческа и богословска“ – и обобщава: „Интересно е, че цялото творение на Партений изобилства с различни цитати и отпратки от и към Библията, но за всяка част се чете един основен цитат или отпратка“ (Баева 2005: 226, 225). Не на последно, разбира се, място е отношението към националната идея и мястото на етносите в творбите.

При проследяването на автобиографичния разказ на П. Павлович се създава една *въображаема карта на пътешествията* му. Оста, по която минава героят, е в пряка зависимост както от европейските културни центрове, в които той се учи или преподава, така и от православните светилища (манастирите), в които той отива на поклонение или проповядва. По време на балканското и европейско странстване са засегнати важни политически и религиозни теми. Пътят на автобиографичния герой е и своеобразен разказ за мощите и чудесата на светците, за непоколебимостта на православния християнин и острата полемика с католици и мохамедани.

В рамките на 14 ръкописни листа П. Павлович успява да включи кратка история за себе си и за града, който посещава, понякога само с няколко думи. В съчинението са споменати над 60 топоса (Силистра, Букурещ, Венеция, Далмация, Корфу, Охрид, Трансилвания, Рилски манастир, Печ, Виена, Карлови Вари, Ниш, София, Филипопол, Черепишки манастир, Срем, Славония...). Може да се каже, че чрез всеки град или център, в който героят прескача или престоюва за кратко, се създава история. Автобиографичният разказвач безпроблемно скъсява разстоянията между градовете и историите – всеки град е история или няколко града създават история; приключенията са означени през топосите. Дочо Леков говори за „странстванията на любознателния пътешественик“ (Леков 2003: 34) и продължаващата разказа линия между Охрид, Албанските планини, Черепишкия манастир, София, Пловдив... Погледът на Р. Димчева се фокусира върху поредицата автобиографични „епизодични екскурси“, за да акцентира на това как писателят спорадично пише спомените си и ако има някакъв ред, то той е доста условно маркиран – „по реда, както те нахлуват и в душата му по различни

поводи, скача от една тема към друга, от една редица представи към друга (Димчева 1972: 74). От своя страна по-ранният анализ на Боньо Ангелов се насочва към причинно-следствената връзка между „многобройните страдания на автора“ и „волните и неволни странствания“, „голямата любознателност и стремеж към повече знания“ (Ангелов 1964: 36).

Поставяйки въпроса къде всъщност пътува героят на Павлович, Раймонд Детрез стеснява обсега до пределите на православието през XVIII век – Османската и Австро-унгарската империя. Именно тезата му за характерното „предмодерно религиозно светоусещане“ (Детрез 2016: 49), а не търсенето на просвещенска или етническа самоидентификация на героя дава допълнителен повод и тук да се използва езикът на картографирането. „Маршрутите на Партений очертават една балканска „география на вярата“, представляваща общата родина на многоетничната „нация на вярата“ (Детрез 2016: 39). Независимо един от друг двете изследователски формулирания – география на приключението и география на вярата – засягат идейно-тематичните насоки в „Автобиографията“. Едната линия отвежда към проблема за едностранчивото и силно поляризирано възприемане на фигурата на религиозния (православен) човек. При втората линия се обособява проблемът за началните прояви на художественост в българската словесност. Тези откъслечни присъствия най-често са свързани с фигурата на човека на път. Художественият наративен модел изпъква в сцените, в които автобиографичният герой е вдъхновен и пишец, изглежда се като авантюрист, с нов тип представа за себе си.

В тази връзка ще насоча вниманието към три емблематични сцени от автобиографичното повествование на П. Павлович. С тях читателят до-

бива по-плътна представа за впитането на художествени елементи и за уменията на автора да бъде талантилив разказвач. Първият пример е от самото начало на творбата:

Още докато бях мирянин в Първата Юстиниана, или Охрид, получих няколко удара по главата и по раменете от агаряните заради това, че клепях клепало и бих за служба в тяхната джамия, що преди беше наша хубава църква. И те щяха да ми напोकостят още повече, ако не беше ме защитил тогавашния тамошен паша, от когото аз предварително бях поискал разрешение, както и от муселума, та да направя клепало в нашата черква (Павлович 1988: 66).

В цитирания фрагмент се проличава, от една страна, главната тема за религиозното противоборство, която остава до края на повествованието водеща сюжетна линия. И от друга, в „Автобиография“ хумористичните и сатиричните елементи се открояват при лаконичното представяне на патилата на гръзналата личност. Воден от недвусмислени религиозни убеждения, в героя на Партений Павлович може да бъде припозната фигурата на приключенеца, на пътуващата по света личност. Интересен и симпатичен е този типаж, който е обърнат навън, към светското, с черти на авантюристичния обобщен тип и едновременно с това е вострастен в християнските постулати на православие. Подобна плетеница на образа може да бъде разчетена и в останалите два пасажа, в които героите демонстрира качества на религиозен бунтовник, гързък пътешественик и препатил мъченик:

И в италианския Неапол понесох плесници и бях изгонен от латинската черква, защото рекох за папа-

ma: Non è vero pastore il Pontefice, ma è falso, perché è fatto la schisma in chiesa de Jesu Cristu. [Не е истински пастир Първосвещеникът, а лъжлив, тъй като е направил разкол в църквата на Исус Христос].

И в Рим, и Флоренция (!) Флоренция, и Бари по същия начин щях да пострадам, ако не бях отпътувал набързо (Павлович 1988: 67).

Посетих и Турнавия и латинската академия. След това отидох в Хороватско, Далмация, Добровник, Пек, през планината и Кучи, където и псето ме ухапа за крака. И рекох, с право са ги нарекли Кучи, защото там псетата са зли (Павлович 1988: 69).

Фигурата на П. Павлович привлича интереса на изследователите от различни хуманитарни области (старобългаристи, литературни историци на Българското възраждане) и се съотнася към българската и сръбската литература. П. Павлович е автор, поет, преводач и църковен служител, живеещ сред сръбската духовна общност в Австро-Унгария. Образованието, религиозно-проповедническата и обществената му дейност са насочени навън, към чуждоезиковата среда и европейската интелигенция, и южнославянската православна общност. Интересен феномен е, че главен източник за биографичните сведения на П. Павлович е собственият му автобиографичен разказ.

Макар и хронологично непоследователна и фрагментарна, „Автобиографията“ ни предлага и до днес неопровержимата историческа фактология за образованието на българския интелектуалец. Както разпокъсаността, свободните асоциации и автобиографичните прелитания назад и напред във времето, така и липсващият разказ за книжовна дейност са аргументи за някои изследователи да твърдят, че П.

Павлович няма сериозни намерения към творбата си и нейните читатели. Проблематична е убедеността на Васил Киселков:

Партений е написал своята автобиография много набързо. Той очертава живота си извънредно накратко, без добре обмислен план и без особена грижа за език, слог и пълнота. Не ще съмнение, Партений е написал автобиографията си, без да е възнамерявал да я напечата; тъкмо поради това не се е погрижил нито за нейната системност и стойност, нито за нейната езикова и стилова хубост (Киселков 1956: 395).

Известно ревизиране на тезата прави Боню Ангелов, който също разглежда съчинението като „недостатъчно обработено“, чернова, „работен авторски екземпляр“, но не допуска целта на П. Павлович да е само за „задоволяване на лични вътрешни импулси“, подражаване на известни писатели или убиване на скуката (Ангелов 1964: 36). Напротив, творбата е писана да има своята публика, на която да въздейства. Наблюденията на Донка Петканова са важни, защото засягат наличието на документални и художествени елементи в „Автобиографията“ и критически преосмислят едни христоматийни представи за т. нар. фигури на прехода (Дамаскин Студит, Партений Павлович, Йосиф Брагати, Христофор Жефарович, Паусий Хилендарски) между Средновековие и Просвещение. Историческият преглед на нахлуване и разпространение на просвещенските идеи в Европа опровергава дори спорадичното отражение и каквото и да е било влияние при написването на автобиографичното съчинение поради нейното ранно написване (1757) и ранни пътешествия из европейските центрове в Италия (1716 – 1718) и Виена (1742).

Позовавайки се на Б. Ангелов, авторката разглежда текста като „един опит за автобиография, първа нейна редакция“ (Петканова 1974: 247), нуждаеща се от преработване и допълване. По-ценното в анализа е негвуусмисленото насочване към художествените ѝ качества – макар и незавършена, тя е названа литературна творба. Това показва, че „Партений притежава самостоятелна мисъл, оригинални идеи“ (Петканова 1974: 249) и с това се разграничава от предходниците си. Завръщане и доразвиване на твордението на Васил Киселков прави Пирин Бояджиев, който аргументира причината за неиздаването на „Автобиографията“ с трудностите пред южнославянските книжовници в Австрия до 60-те години на XVIII век (посочвайки едва 14 издадени книги на рускославянски автори).

Ръкописната книжовна традиция, добре позната за тази и следващата епоха, не е предпоставка за направените умозакljučения за предопределената съдба на творбата: „Писал е [П. Павлович, б.м.] без литературен замисъл. [...] Няма е намерение да я обнародва. Затова не ѝ е дал завършен вид“ (Бояджиев 1988: 42). Съвременният изследователски ракурс на Р. Детрез се движи по ироничните намигвания към смелите преинтерпретации и небезпроблемното припознаване на П. Павлович като „Човек от Просвещението?“ (Детрез 2016: 40). Критикът обръща внимание, че дори сюжета за идеализираната фигура на Петър Велики в автобиографията не е свързан с просвещенските му реформи, а само като символ на православния монарх, обединяващ християнската общност.

Началното килийно обучение на гръцки и после на български език в родния град Силистра не са достатъчен просветителски хоризонт за героя Павлович. Високата ерудиция и начетеност са следствие

от петгодишното му богословско, хуманитарно и природо-математическо образование в Княжеската академия „Свети Сава“ (1714 – 1719). Още с проследяването на чуждите културни центрове – Букурещ, Падуа, Сиатиста и Костур (дн. Сачица и Кастория) – се очертават първите пространства на пътуването. Именно в тях по-ясно се откроява автобиографичното говорене. Разказващият за себе си П. Павлович предлага личната си „география на ученето“, която обхваща румънски, италиански и гръцки топоси. Сведенията за полученото високо образование в Западна Европа ни предлагат образа на пътуващия ученик, който е задвижен навън посредством секуларното познание.

В Букурещ съм слушал елинско учение до реториката от Георги Трапезунта, вечна му памет; а от покойния Марко Кипърски, вечна му памет, случаят отчасти Аристотеловата философия заедно с Мълъеску Владул и други 20 съученика при Стефан Кантакузино и Николай Маврокордат, принцове влашки (Павлович 1988: 69).

Откъсването от някогашната скромност и анонимност на средновековния книжовник, от самопредставянето на Партений Павлович научаваме за завидната филологическа ерудираност и уменията да учи езици. За времето си той изпъква като полиглот, владеещ 9 езика (черковнославянски, гръцки, турски, немски, италиански, румънски, руски, сръбски, латински).

От една страна, виждаме един по-различен образ от този на напълно отгадения духовник. В този образ погледът е обърнат към светските науки – математика, геометрия, логика, реторика, философия, история. Широката придобита култура формира у

П. Павлович нов тип самосъзнание, надскачащо средновековния манталитет и ценностни ориентири. От друга страна, представителните просветни центрове в творбата са белязани от църковната принадлежност и верската непримиримост към неправославните. Научното образование и формирането на философско-естетическа мисъл на героя предхожда замонашването му (след 1720) и по-нататъшното проповедничество и йерархично израстване (монах йеродякон, йеромонах, протосингел, архимандрит и епископ). Разказните спомени на П. Павлович за ученическите му години отчетливо обособяват местата на конфликт и ги отъждествяват с по-късните места на проповедничество и страдалчество.

В автобиографичния си разказ героият разкрива причините за невъзможността да се задържи в един от италианските градове, за да учи. Той е принуден да бяга, да не се задържа на едно място, за да се самосъхрани.

Когато преминах от Венеция, Болоня, Флоренция, Бадова, Рим, Янапол Бари, Огранто, Корфу, Йоанина, не без пакости и беги, намерих в Сиатиста и Кастор философ йеромонах Методий и слушах там логика и малко математика. Но понеже преподаваше на учениците си картезианска философия, извикаха го в Цариград пред патриарха на разследване и това му забраниха да преподава речената философия (Павлович 1988: 69).

Не може да се говори за сериозно влияние на рационалистичните идеи на Р. Декарт през занятията на неговия последовател Методиос Антракитис в гръцкото средище Костория най-малкото защото П. Павлович не се задържа дълго и на това място. От значение обаче е, че авторът не пропуска тази

сцена от своя живот и изборът да разкаже именно тази история без негативно отношение, е красноречив. Усъмняването в християнската догматика в противовес с култа към знанието е повод за осъждането на един преподавател по философия, неприемлив от католицизма. Дали обаче въведеният пример е с цел апология на новото европейско течение, или с цел разграничаване и полемизиране на католическата практика? Образованието на автобиографичния аз е подложено на изпитание и общественно-църковната ангажираност надделява над просветно-книжовната в разказа за себе си.

В „Автобиография“ на П. Павлович можем да припознаем един по-късно развил се в българската литература мотив – мотивът за нещастията. Едни от завладяващите епизоди, граничещи на схематично документиране, са тези, в които героят на П. Павлович е гонен, бит, измъчван, затварян, бягащ, болезнено ранен. Почти всяко едно пътешествие на аза, дори и в младежките му години на обучение, е рамкирано с неприятни преживявания и физически изтезания. Отделно героите, съпътстващи автобиографичния аз, също често имат лична трагедия (гонени, убити). Повечето исторически събития са белязани от войни, природни бедствия и всеобщо страдание в духа на житийната мъченическа традиция.

Цялата поредица от нещастия и навлечени неприятности е в тясна зависимост от верския принцип и защитата на православието. Макар да са бегло маркирани и често обобщени в кратка фраза като „не без пакости и беди“ или „но не без злострадания и бой“ (Павлович 1988: 69, 67), тези прежеждия и изпитания на героя са признак за начални прояви на художественост в „Автобиография“ на Партений Павлович. От своя страна фигуративният език и реторическите похвати привличат по причудлив начин и днес чита-

телското око, като например „голямата сладост на безмълвието“, „помрачени от страсти“, „Аз видях с моите телесни очи“, „Но повдигнете се малко и премахнете от себе си всяка гордост, завист и умопомрачение“ (Павлович 1988: 69, 73–75).

В заключение, „Автобиография“ на Партений Павлович не губи своето значение както за литературната и културната история на българите и сърбите, така и за осмислянето на различни наративни модели. Линията на авантюристичното се преплита веднъж с линията на летописното и пътеписното скициране на градове, села, местности; втори път с документирането на исторически лица и събития; трети път с средновековната агиографска литература и задължителните елементи на мъчения и изпитания.

Незавършената Партениевата творба има многопластова и „междинна“ форма, като същевременно нейните проявления чрез различни жанрове и стилове продължават да правят текста, написан в средата на XVIII век, предмет на нови интерпретации и източник на вдъхновение за критиците. „Автобиография“ не само представя живота на автора, но и картографира неговите пътешествия и вътрешни преживявания, разкривайки двете ключови фигури – на религиозния човек и на пътешественика.

БИБЛИОГРАФИЯ

Агамбен, Джорджо. 2020. Идеята за проза. Прев. В. Калинов. София, Критика и хуманизъм.

Ангелов, Боньо. 1964. Партений Павлович. В: *Съвременници на Паусий*. Т. 2. София, БАН, с. 5–59, 197–210.

Аретов, Николай. 2015. Литература, образование и оправдане. Още веднъж за Емануил Васкигович. – *LiterNet*, № 5 (186), Достъпно на: <https://litenet.bg/publish8/naretov/vaskigovich.htm> [прегледан на 17.07.2023].

Аретов, Николай. 2017. *Софроний Врачански. Живот и дело*. София, Кралица Маб.

Баева, Албена. 2005. Автобиографията на Партений Павлович. – В: *Епископ-Константинови четения „Личност и социум“*, 10, Шумен, „Епископ Константи Преславски“, с. 223–228.

Беновска, Милена. 1979. Някои особености на мемоарите през Възраждането. – В: *За литературните жанрове през Българското възрождане*. София, БАН, с. 198–208.

Бояджиев, Пирин. 1988. *Партений Павлович*. София, Наука и изкуство.

Бояджиев, Пирин. 1993. Партений Павлович. В: *Силистра през Възраждането*. София, [Изд. авт.], с. 39–46.

Георгиев, Никола. 1999. Житието на Софроний и страданията на съвременното литературно мислене. В: Е. Мутафов (съст.) *Българската мяра в литературата*. София, Български писател, с. 28–51.

Георгиев, Никола. 2018. „Житието“ на Софроний и страданията на съвременното литературно мислене. В: *Литературни похождения. Автори, творби, анализи*. София, Изток-Запад, с. 317–337.

Димчева, Росица. 1972. Начало на мемоарната проза в българската възрожденска литература – *Литературна мисъл*, № 4, с. 62–79.

Зимън-Дейвис, Натали. 1999. *Белетристиката в архивите*. Прев. Н. Михайлова. София, Есклибрис.

Иванова, Климентина. 2002. Приписки в старите ръкописи. В: *В началото бе книгата. Разказ за старобългарската книга и нейната съдба*. София, Народна младеж, с. 93–100.

Илиева, Бойка. 2009. Всички пътища водят към Рим – българи, посетили Италия през XVIII – XIX в. – *Българско общество*

за проучване на XVIII век, Достъпно на: https://www.bulgc18.com/roads/bg/V.-Pieveva.htm#_ednref1 [прегледан 10.12.2023].

Киселков, Васил. 1956. Партений Павлов. В: *Проуки и очерти по старобългарска литература*. София, БАН, с. 384–398.

Мутафчиева, Вера. 1984. За развитието на автобиографичния жанр в нашата възрожденска литература. – *Литературна мисъл*, № 4, с. 38–40.

Мутафчиева, Вера. 1999. Книга за Софроний. София, Болкан Пъблишинг Къмпани.

Павлович, Партений. 1905. Автобиографија Партенија Павловића. – *Српски Сион* XV, № 14, с. 396–399, № 15, с. 430–432, № 17, с. 493–495, № 18, с. 526–528, № 19, с. 553–556.

Петканова, Донка. 1974. Раждането на автобиографията в българската литература. В: *Хилядолетна литература. Студии за развитието на българската литература от Кирил и Методий до Софроний Врачански*. София, Наука и изкуство, с. 239–288.

Стойчева, Паулина. 2018. *Автобиографията, мемоарите и други жанрове: „Неповинний българин“ на Георги С. Раковски и „Спомени от цариградските тъмници“ на Светослав Миларов – жанрови матрици и междужанрови диалози*. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

**ПРЕДГОВОРЪТ НА „НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ“
КАТО МАНИФЕСТ НА ЗАДАВАЩАТА СЕ НОВА
ЛИТЕРАТУРА***

Николай Желев

Институт за литература, Българска академия на науките

**THE PREFACE OF “NESHTASTNA FAMILIYA”
 (“A WOEFUL FAMILY”) AS A MANIFESTO OF THE
EMERGING NEW LITERATURE**

Nikolay Zhelev

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: During the 19th century the Bulgarian society passes through different transformations. New ideas from West Europe started to spread and the Bulgarian literature tried to set its boundaries and determinations. One of the ways in which the authors tried to explain the motivation behind their texts is the introductions to their literary works. The introduction that is presented in this research is Vasil Drumev’s introduction to his first novellete. It captures the ideas of a whole literary generation and presents them to the potential readers.

Keywords: manifest, realism, criteria for writing literature

* Статията излиза в изпълнение на проект „Фикционално и документално в българската проза на XIX век. Аналогии с чуждестранната литература“, финансиран от ФНИ, № КП-06-М 70/2 от 13.12.2022.

Вжеланието си да пишат литературни произведения на български език възрожденците ни се сблъскват с очакван проблем – какви естетически критерии трябва да се приложат в писането на произведения и как тези критерии да бъдат обяснени на читателите. Решение авторите намират в писането на предговори; форма на паратекст според термина на френския литературен историк Жерар Женет (Genette 1997). Според Румяна Дамянова „паратекстуалността представлява двойствен модус в поведението на отделните текстови отрязъци. От една страна, тя реализира известна самостоятелност, откъснатост по отношение на целия текстови корпус – паратекстуалността изгражда образа на самия процес на градене на възрожденската книга“ (Дамянова 2004: 225). „Нещастна фамилия“ на Васил Друмев представлява нов етап в оформянето на новата българска литература. Тази промяна се отразява и на предговорите като „диференциацията в тематиката на предговора през 60-те и 70-те години е в зависимост от обособяването на проблемите в обществения живот, в литературата и културата“ (Леков 1993: 17).

Читателската публика и вкус са вече подготвени чрез преводната литература, но според Николай Аретов „литературните творби не трябва да се различават в прекалено голяма степен от читателските представи. Наред с новото, което те носят, в тях трябва да се съдържат и сигнали от старото, белези от старата система, за да могат да бъдат възприети. От друга страна, чуждите възпитаници започват своя съзнателен живот сред своя народ, по-късно следят културното му развитие и неговата книжна така, че връзките със старото, със старата система се осъществяват и по тази линия“

(Аретов 1990: 69). Подобно е и мнението на немския изследовател Ханс Роберт Яус, който казва следното: „Естетическата импликация се крие в това, че още първото възприемане на едно произведение от читателя включва проверка на естетическата ценност в сравнението с вече четени произведения“ (Яус 1998: 47). Васил Друмев дебютира в среда, която основно чете религиозна книжнина и преводни произведения и до началото на 60-те години на XIX век се характеризира с осезателна липса на оригинални български произведения. Опитвайки се да попълни тази празнина, начинаещият автор намира за нужно да аргументира естетическите критерии, които са го водили в писането на първата му повест „Нещастна фамилия“.

Писането на преговори към книги по времето, когато В. Друмев публикува своя дебют, е вече навлязла практика в българската литература. Според мнението на Дочо Леков „при жанровата еволюция на възрожденския преговор представители на интелигенцията „налучкват или се доближават до модел за предисловие още в края на 40-те и през 50-те години на XIX в.“ (Леков 1988: 20). Според Виолета Цончева „преговорът отразява начетеността на възрожденеца и утвърждава уменията му да задава литературен дискурс върху актуални проблеми в обществото“ (Цончева 2015: 50). Този факт особено ясно личи в едно от най-ранните произведения на Българското възраждане – „История славянобългарска“ на Паусий Хилендарски. С двата си преговора авторът се стреми да подготви читателя за произведението, което ще прочете, защо е написано и какви цели си поставя с него. Диана Иванова твърди, че „паратекстът прави основен пробив в основния текст, освобождавайки го от много подробности и допълнителни моменти. Той е носител на допълнителна ин-

формация с екстралингвистичен характер“ (Иванова 1995: 43). Подобен модел на предговор, в който авторът обяснява своите причини за написването на настоящия текст, се срещат в много български книги, издадени през XIX в., като „Кириакодромион сиреч Неделник“ (1806) от Софроний Врачански, „Буквар с различни поучения“ (1826) от г-р Петър Берон и гр. Подбраните примери са първата печатна книга на новобългарски език и първият новобългарски учебник.

Настоящото изследване се опитва да обоснове функцията на предговора като манифест на настъпващата нова белетристика. За това е нужно веднага да се уговори, че Васил Друмев никога не е смятал и не заявява, че пише манифест; около него не се формира литературно течение или група. В предговора са изложени естетическите критерии на автора, по които е писано произведението, но също така той задава посока за развитие на българската белетристика, а функцията на манифеста според Радостина Петрова е именно такава – „той представлява открито заявяване на собствена позиция“ (Петрова 2023). Подобно становище за предговора споделя и Р. Дамянова: „Всяко литературно поколение навлиза в историческото време със свои платформи и предговорът би могъл да бъде индикатор на това ново литературно съзнание, да представя една своеобразна авторорефлексия на литературното поколение. Тогава, при такова синхронизиране, предговорът вече не е просто паратекст, той е диагностичен текст за цяла литературна генерация (такъв характер имат например манифестите)“ (Дамянова 2004: 277). Иван Радев изтъква за предговора на „Нещастна фамилия“, че „така осъществен, с вместените в страницата и половина схващания и размисли, предговорът е естетическият манифест на начеващия белетрист“ (Радев: 1993: 39). Липсата на литературна група

не спира други автори, като Любен Каравелов и Васил Попович, публикували свои повести по времето на Друмев, да имат подобни естетически критерии. Н. Аретов изтъква, че „наистина Каравелов в по-голяма степен от Друмев, Блъсков и Попович пристъпва към създаването на своите повести и разкази с предварително изработени цели и концепции. Но те не се различават качествено от Друмевите, само са по-избистрени и по-крайни“ (Аретов 1990: 71). Блъсков директно заявява в своите спомени, че „Нещастна фамилия“ е вдъхновението за написването на „Изгубена Станка“ (Блъсков 1976: 73).

В самия предговор Друмев степенува нуждите на българската книжовност. Защо е написал повест, като в отговора на въпроса се открояват патриотичните мотиви, а впоследствие какви литературни произведения са нужни и липсват на българската книжнина. В това отношение изненадващо е, че литературните произведения не са от най-полезните според автора, който изтъква, че има други, по-полезни, но не уточнява какви. Бихме могли да предположим, че Друмев отхвърля модела „изкуство заради самото изкуство“; за него трябва да има някаква пряка практическа полза, затова за него „литературата е средство за възпитание и въздействие върху морала и гражданското съзнание на читателя“ (Леков 1976: 36). Според Д. Леков „Актуалността на произведението определя в значителна степен неговото патриотично въздействие“ (Леков 1970: 60). Това още повече личи в предговора, когато авторът повдига въпроса за фикцията.

Предговорът противопоставя потенциала на българската литература за писане на произведения на европейската практика. В противопоставянето фикцията е поставена на преден план. За Друмев произведенията, които имат „измислени“ елементи

или съчинени истории, които не отразяват реално случили се събития, нямат същата художествена стойност като произведения, базирани на реални събития. В лаконичното изказване, макар и неназовано, личи, че авторът предпочита обективното, реалистично представяне на събития, не субективното, лично описване на света, наложено например от романтическия метод. Ако течението намира своя край през 1850 г., то би могло да се смята, че предговорът е най-ранният текст в българската литература, излагащ идеите на настъпващия реализъм. Това е в голяма степен застъпено и в самата творба, която отхвърля магическия, субективен, но и суеверен свят. Главата „Самодивско жилище“ демитологизира природното пространство, тъй като Петър и синът му Влади имат знанието, че нищо няма да им се случи, докато обитават самодивското жилище, а суеверието е и най-голямото им прикритие.

Разбира се, в тази критика към Романтизма не бива да се забравя, че „Нещастна фамилия“ има немалко открити и изследвани връзки на влияние със сантименталната и сензационна литература от учени като Боян Пенеv, Петър Динев, Дочо Левков и мн. др. В случая не става въпрос за отричане и отхвърляне на Романтизма, а по-скоро за неговото надграждане, което прави в повестта си Васил Друмев, т.е. авторът смесва елементи на романтически елементи с особености на настъпващия в европейската литература реализъм. От друга страна, българите през XIX век са изключително вярващи, като Васил Друмев не прави изключение, и в търсенето на автентичност от страна на автора в „Нещастна фамилия“ вероятна връзка може да се търси във влиянието на житийната литература, тъй като в житията се среща именно претенцията за историческа истинност – разказва се реалният живот на

личност, превърнала се в светец с цел поучение на читателя. Неговото религиозно съзнание спомага за приемането на изброените качества на светеца за чиста истина.

В преследването на по-автентична литература съвсем естествено възниква въпросът за описанията – както на заобикалящия свят, но също така и на героите. Критиката е изследвала в подробности самата повест, като всички намират недостатъци – както в психологизацията, така и в самите описания¹, намирайки ги за схематични. Тези заключения са верни, но като вземем предвид, че „отношението между литература и читател има както естетически, така и исторически импликации“ (Яус 1998: 47), то тогава откриваме колко динамично се е променил вкусът към литературата от замислянето и публикуването на „Нещастна фамилия“ в началото на 60-те години на XIX век до критическите заключения на Боян Пенев от началото на XX век. Особено ясно свидетелство за динамичната промяна към възприемането на творбата е добре отразен от един спомен на Ст. Станимиров, ученик в Габровската гимназия: „Нещастна фамилия“ пробуди у нас за първи път желанието да спорим. Ние спорехме дали е възможно да се опече живо дете на огън, както е в повестта, и щом като повестта беше разрешена от турската цензура, приемахме това за вярно. Препирахме се и за героите от повестта“ (Станимиров 1941: 6). Свидетелството е ценно с това, че ни разкрива в какво се изразява читателският интерес – по-интересни

¹ В това отношение много добър пример са твърденията на Боян Пенев, който в своята „История на новата българска литература“ изтъква, че „средствата за характеристика (на лицата – бел моя Н. Ж.) у Друмева, избоща взето, са твърде прости“ (Пенев 1978: 125) или пък „сравнително по-подробни са описанията на природата. В художествено отношение тия описания са твърде слаби...“ (Пенев 1978: 114).

са външнолитературните теми, отколкото каква функцията изпълнява даденото действие на дадените герои в наратива.

В търсенето на отговор на въпроса какви критерии следва, какъв смисъл Васил Друмев влага в автентичност на литературно произведение, е нужно да се вземе предвид не само че авторът е вярващ православен християнин, но и че неговите герои са разделени на двата лагера „добри – лоши“ не само по етнически принцип – българи и еничари, но и по верски – православни и мохамедани. Авторът прави опит да добави и морално раздвоен Хамлетов тип герой в лицето на Емин, който, въпреки че е еничарин, служещ на Джамал Бей, дълбоко в себе си съзнава нередностите, които се извършват спрямо българите християни.

За съжаление, Васил Друмев оставя малко по обем творчество и не излага в пълнота своите идеи за литература. Поради тази причина неговите идеи за литературата остават фрагментарни по страниците на българските списания. След замонашването си той практически престава да се занимава с литература. Въпреки че част от личния му архив е унищожен, са открити опити за писане на нови произведения, но останали в ръкопис и незавършени. В архива му в БИА под номер 146 има запазен ръкопис, представляващ автобиография под формата на бележки с номера, общо 40 на брой. Текстът носи заглавие „Дядо Климент (Прочутият)“. Отделните точки обхващат цели години, но с подстригването в манастирство и работата по основаването на Българското книжовно дружество в Браила те започват да отразяват само определени дни. Бележките са писани най-рано през месец юни 1893 г., тъй като в края на текста сам авторът отбелязва, че е бил поставен

под домашен арест на 15 февруари и така вече 4 месеца.

Първата бележка в автобиографията на Друмев започва с 1860 г., като споменава за публикуването на „Нещастна фамилия“ и на няколко превода преди това. Отсъстват всякакви разсъждения върху самото произведение, както и за преводите. По подобен начин са описани „Ученик и благодетели“ и „Иванку, убиецът на Асеня“. Не споменава нищо за критическите си статии или за разговори с други възрожденци относно литература. Бележките са съсредоточени повече върху определени исторически събития и действията на Васил Друмев, свързани с тях. От тази автобиографичен ръкопис изглежда, че макар авторът да отчита своето литературно дело, то е останало назад в неговите приоритети зад държавните дела и ръководенето на църковна епархия.

Другите автори, които публикуват по същото време повести независимо един от друг, разработват не просто същия сюжет – т. нар. мотив „нещастна фамилия“ по термина на Николай Аретов и Мила Кръстева, но се опитват да разкажат истории, които са се случили в действителност. Най-ранната като дата на публикуване „Откъс от разказите на моята майка. Разходка до лозето“ на Васил Попович съчетава три разказа, като всеки един от тях постепенно разкрива какво се е случило с тримата побити българи. Похватът „разказ в разказа“ е използван и от Любен Каравелов в повестта си „Войвода“. В нея главатарят на гружина разказва защо е станал хайдутин, разказвайки нещастията на братята си. Пряко влияние на произведението на В. Друмев се открива и в излязлата шест години по-късно „Изгубена Станка“ (1866), като сам нейният автор, Илия

Блъсков, потвърждава, че е бил вдъхновен от „Нещастна фамилия“ в спомените си (Блъсков 1976: 73).

С предговора си Васил Друмев се опитва да намери теоретично решение как трябва да се развива българската белетристика – дали трябва да следва западни образци, или да се опита да изгради свой собствен модел на базата на фолклора и/или на основата на старобългарската книжнина. Неговото решение е съчетание от трите модела, реализирано в текста на повестта.

БИБЛИОГРАФИЯ

Аретов, Николай. 1990. Раждането на новото („Войвода“ и традициите на преводната белетристика). В: Унджиева, Цв., Леков Д. (отг. ред.) *Любен Каравелов. Сборник по случай 150 години от рождението му*, София, БАН, 1990, с. 68–80.

Блъсков, Илия. 1976. *Спомени*. София, ОФ.

Дамянова, Румяна. 2004. *Отвъд текстовете: културни механизми на Възраждането*, София, Елматех.

Иванова Диана. 1995. Текст и паратекст във възрожденски периодични издания. В: *Научни трудове*, том 33, кн. 1.

Леков, Дочо. 1988. *Българска възрожденска литература. Проблеми, жанрове, творци*. Т. 1. София, Наука и изкуство.

Леков, Дочо. 1976. *Васил Друмев – живот и дело*. София, Наука и изкуство.

Леков, Дочо. 1970. *Проблеми на българската белетристиката през Възраждането*. София, БАН.

Леков, Дочо. 1993. *Българска възрожденска литература*. том 1, София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.

Станимиров, Ст. 1941. Васил Друмев в спомените на живи и мъртви. – *Литературен глас*, № 530, с. 4–6.

Пенев, Боян. 1978. *История на новата българска литература*, Т. IV. София, Български писател.

Петрова, Рагостина. Литературният манифест на полския литературен авангард – *Littera et lingua* [прегледан 12.06.2023] <https://naum.slav.uni-sofia.bg/node/1900>

Рагев, Иван. 1993. *Паратекстът и художествената творба през Възраждането*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Цончева, Виолета. 2015. Предговорът на „Криворазбраната цивилизация“. В: *Доклади от научна конференция „Криворазбраната цивилизация тогава и днес“*, Шумен, изд. „Добри Войничков“.

Яус, Ханс Роберт. 1998. Литературната история като провокация към литературознанието. В: Ангелов, А. (прев.), *Исторически опит и литературна херменевтика*, София, УИ „Св. Климент Охридски“, с. 27–87.

Genette, G. 1997. *Paratexts. Thresholds of interpretation*. Cambridge, Cambridge University Press.

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

Български исторически архив (БИА), ф. 146.

ОБРАЗЪТ НА СКЕНДЕРБЕГ В ПОЕМИТЕ НА АВТОРИТЕ НАИМ ФРАШЕРИ И ГРИГОР ПЪРЛИЧЕВ. РОЛЯТА НА ГЕРОИЗМА ЗА АЛБАНСКОТО И ЗА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРОЖДЕНСКО ДВИЖЕНИЕ*

Славяя Неделчева

*Институт за балканистика с център по тракология,
Българска академия на науките*

THE IMAGE OF SKENDERBEG IN THE POEMS OF THE AUTHORS NAIM FRASHERI AND GRIGOR PARLICHEV. THE ROLE OF HEROISM IN THE ALBANIAN AND BULGARIAN REVIVAL MOVEMENTS

Slaveya Nedelcheva

*Institute of Balkan Studies and Center of Thracology,
Bulgarian Academy of Sciences*

Abstract: The report examines the image of Skenderbeg in the poems “History of Skenderbeg” by Naim Frasheri and “Skenderbey” by Grigor Parlichev, as well as the role of heroism for the Albanian and Bulgarian Revival movements. Georg Kastrioti Skenderbeg, embodiment of all patriotic and revivalist values, is an object of interest by local and foreign historiographers, but especially a source of inspiration for artists and representatives of national liberation movements in the Balkans. Both poems use the heroic image of Skenderbeg for the purposes of revival and to strengthen the national idea of independence. Turning to the glorious age of Skenderbeg inspires and strengthens the national consciousness of unity and freedom. The poems “Skenderbey” and “History of Skenderbeg” reflect real historical events filled with romanticism. Both authors use the same methods to “awaken” the people (Albanian or Bulgarian) and return them to a glorious era in which the national hero fought for freedom and independence.

Keywords: Skenderbeg, Naim Frasheri, Grigor Parlichev, revival movements

* В изпълнение на проекта „Фикционално и документарно в българската проза от XIX век. Аналогии с чуждите литератури“, № КР-06-М 70/2 13.12.2022 г., финансиран от ФНИ и ръководен от гл. ас. д-р Андриана Спасова от ИЛ-БАН.

Докладът разглежда образа на Скендербег в поемите „История на Скендербег“ на Наум Фрашери и „Скендербей“ на Григор Пърличев, както и ролята на героизма за албанското и за българското възрожденско движение.

В рамките на изследването се прави съпоставка между „История на Скендербег“ от 1898 г. на Фрашери и поемата „Скендербей“ на Григор Пърличев, написана половин век по-рано. Изследването се фокусира върху общите моменти и различията в двете произведения. Наум Фрашери акцентира върху албанския произход на Скендербег, докато акцентът при Григор Пърличев е поставен върху героизма. Проследява се връзката между българския и албанския автор, конкретните реалии и фикцията в техните текстове.

Основният представител на Романтизма в албанската литература, Наум Фрашери¹ е считан за най-изтъкнатия поет на Албанското възраждане. Творчеството му има значимо влияние върху езика, литературата и обществения живот на албанците. Той е една от най-изследваните и анализирани личности в албанистиката от различни гледни точки и подходи, включително посредством сравнителното литературознание. Интерес представляват описателният характер в творбите на Фрашери, историческо-религиозното преплитане и взаимодействие като част от културата. Въпросът, който се разглежда, е доколко и къде има художественост в историческите материали и къде има факти и реалии

¹ Наум Фрашери има 22 основни творби: четири на турски език, една на персийски, две на гръцки и петнадесет на албански. Ранните му патриотични стихотворения са силно повлияни от персийската и френската литература. Пише статии по дидактика и върху исляма. Неговите творби оказват силно влияние върху развитието на албанската литература. Част от трудовете му са издадени в Истанбул и Букурещ, а друга – в София, в печатница „Напредък“.

в творбите, свързани с бекташизма и национализма. Целта не е подробно изследване и анализ на поезията, философията, митологията и теологията на Наим Фрашери, а да идентифицира и анализира тези аспекти на творчеството му във връзка с българската литература, култура и история от XIX век по методологията на сравнителното литературознание.

Георг Кастриоти Скендербег е обект на интерес от страна на местни и чужди историографи, но в особена степен източник на вдъхновение за творци и представители на националноосвободителните движения на Балканите.

Поемата на Григор Пърличев „Скендербей“ представя образа на албанския и балкански герой като най-висш израз на сила, величие и мироглед на една славна епоха. „Скендербей“, написан на гръцки език през 1861 г., пресъздава важен епизод от героичната борба на албанския народ срещу османските нашественици. Описано е реално историческо събитие – обсадата на албанския град Круя през 1467 г. (Топалов 1982, Милев 1970). Сред главните герои се откроява образът на албанския национален герой – Скендербег, защитник и водач на народа в борбата за независимост. Григор Пърличев съчетава традициите на балканския и старогръцкия епос, подчинява художественото си творчество на най-голямата балканска идея на епохата – националното освобождение (Топалов 1982, Милев 1970).

Епосът „История на Скендербег“ на Наим Фрашери, публикуван през 1898 г., подобно на поемата на Григор Пърличев, използва героичния образ на Скендербег за целите на възраждането и за укрепване на националната идея за независимост. Като се обръща към славната епоха на Скендербег, Фрашери вдъхновява и укрепва националното съзнание за единство

и свобода. Националният герой е олицетворение на всички патриотични и възрожденски ценности.

Поемите „Скендербей“ и „История на Скендербег“ отразяват реални исторически събития, изпълнени с романтизъм. Героите са обикновени хора, личности със свободна воля, които с действията си решават хода на човешката история. И двамата автори използват едни и същи методи, за да „събудят“ народа (албански или български) и да го върнат в една славна епоха, в която националният герой се бори за свобода и независимост (Beuleri 2000).

Наим Фрашер² – албански поет и активист на националното движение през XIX век, се стреми да установи единен писмен албански език и прославя албанското минало в своята литература. Творчеството на Наим Фрашери, както и националистическите и образователните му дейности го поставят в челните редици на албанското национално движение (Beuleri 2000). Придавайки албански характер на бекташизма, той цели да преодолее религиозните различия между албанците и работи за присъединяването на бекташизма към албанската национална идеология (Doja 2008). Фрашери умело използва историческото минало в своето творчество. Той става защитник на бекташизма не само поради някаква особена лична връзка или убеждение, но защото смята, че чрез бекташизма може по-добре да провъзгласи своето кредо в опозиция на Високата порта (Doja 2008). Докато османската политическа власт съвпада на идеологическо ниво с ислямската религия, всяко отклонение

² Той е смятан за национален поет на Албания и се почита като такъв сред албанците в Косово, Черна гора, Северна Македония и други населени с албанци земи на Балканите. След смъртта си Фрашери се превръща в източник на вдъхновение за албанските писатели и интелектуалци от XX век, сред които Асгрени, Джержж Фица, Митруш Кутели и Ласгуш Порагеци. Албанските бекташи са особено повлияни и мотивирани от творчеството на Фрашери.

от догматичния и ортодоксален ислям се приема, че придобива политически смисъл на противоположване (Doja 2008). Наим Фрашери се стреми да доближи бекташизма до собствената си теория за национализма (Doja 2008). В „История на Скендербег“ Фрашери „празнува“ любовта си към Албания, като се позовава на средновековните битки между албанци и османци и същевременно подчертава албанския произход на Скендербег и борбата му за освобождение (Doja 2008).

„История на Скендербег“ се превръща в едно от най-четените произведения на Албанското възраждане. Творбата е героичен епос, разделен на 22 песни с около 11 000 стиха. Фрашери има за модел творчеството на Марин Барлети, което следва хронологично, като го смята за свидетел на събитията от онова време. В тази творба поетът изпълнява най-голямата заявка на Възраждането за пълно представяне на националния герой и неговата епоха (Beyleti 2000). Той се връща към тази фигура не само за да стане свидетел на героичното време, но и за да откликне на възможностите на времето, да пробуди националното съзнание, да мобилизира сънародниците си духовно за голяма война срещу Османската империя (Beyleti 2000, Toralli 2017). Чрез творбата авторът съпоставя две различни времена, героичното минало и тежкото настояще, което трябва да бъде променено. Първоначалният интерес към историческата истина се трансформира в интерес към славното и героичното като източник за вдъхновение на поколения творци както на Балканите, така и в световен мащаб (Beyleti 2000, Toralli 2017). Несъмнено, в литературната сфера животът на Скендербег и изобретателното възображение са неделими (Beyleti 2000).

Целта на творбата е укрепване на националното съзнание и създаване на нагласа сред албанците,

че е тяхно право да живеят свободно като отделен народ. „История на Скендербег“ насърчава албанците да станат господари на страната си в тези условия, изпълнявайки достойно своя патриотичен дълг (Sulstarova 2019, Beyleri 2000). Събитията следват хронологичния ред: започват с изпращането на синовете на Джон Кастриот³ като заложенници на султана и завършват със смъртта на Скендербег и трагичните последици след това. Като цяло произведението се придържа към историческата истина, но има и персонажи, създадени от поета (Beyleri 2000). В центъра е фигурата на Скендербег, описана в съответствие с романтичния идеал, в светлината на идеалите на европейския хуманизъм и в духа на Просвещението, олицетворение на всички ценности: смелост, мъдрост, физическа и морална красота (Beyleri 2000). Скендербег е представен с чертите на легендарен герой, воин и пламенен патриот, който поставя страната си над всичко, дори над собствения си интерес – лидер с редки способности, който ще обедини всички албанци около великия идеал за свобода. Той е организатор и стратег във войната, както и воин, който се „нахвърля като мълния“ върху враговете и ги смазва (Sulstarova 2019, Beyleri 2000).

Фигурата на Скендербег е неизменна част от своята епоха. Фрашери представя тази епоха като идеализирана, противопоставяйки я на пленената и изостанала Албания от своето време:

*Властваше мъдростта,
мирът, благосъстоянието, честта, надеждата
справедливостта и любовта,
дружбата, беса-беса⁴.
(първа песен, редове 81 – 84)*

³ Бащата на Георг Кастриоти Скендербег.

⁴ Беса (от албански език) – гадена дума.

Идеализираното представяне на миналото има определена функция. Сблъсквайки двете епохи, то подчертава, че османската власт е прекъснала процеса на развитие на албанската цивилизация, хвърлила я е в мрак. Фрашери извиква героичния и свободолюбив дух на албанците, както и самия Скендербег, който да „просветли“ Албания – съвършен модел на героя, който вдъхновява сънародниците си да освободят родината си.

Тази славна епоха е прекъсната след появата на османците:

*Докато Албания се намираше
сред тези благини,
където властваше доброто
и бе спокойствие и мир,
когато една огромна освирепялост,
дошла от Азия,
се разпростря като тъма
и покри света като сянка.
(първа песен, редове 85 – 92)⁵*

Фрашери представя народа като жива сила, която, водена от герой като Скендербег, жъне победи и проявява несравним героизъм и патриотизъм. Важна идея на поемата, много актуална в края на XIX век, е, че свободата се печели само чрез въоръжена борба (Sulstarova 2019). Той олицетворява смелия албанец, решен да защити свободата и честта на родината, готов да даде живота си. В поемата присъстват и други герои – близки хора и съратници на Скендербег, както и османските врагове. Последните са представени с черти, напълно противоположни на тези на Скендербег и на албанците (Sulstarova 2019).

⁵ Превод на стиховете от „Историята на Скендербег“ от албански език – С. Неделчева.

Противопоставянето между албанци и османски турци е много ясно подчертано в следните стихове:

*Това бе един прокълнат народ
с език пропит от злост
и зверство в очите,
а в сърцето – дявол;*

...

*убиваше, съсичаше, осиромашаваше,
където стъпеше, трева не никнеше*

...

*Потъна в морето цивилизацията
Издигна се като облак тъмнината
Разпростря се невежеството,
Кръвта, смъртта, пустошта!
(първа песен, редове 93 – 112)*

„Историята на Скендербег“ се превръща в едно от най-обичаните произведения през Възраждането, защото отговаря на свободолобивите стремежи, които кипят в народа. Творбата поставя началото на традицията на епическата поезия в албанската литература. Поемата има непреходни художествени стойности, грабва с широтата на повествованието и с живописността на сцените (Beuleri 2000).

„Скендербей“ („Σκεντέρμπεης“) е втората голяма поема на Григор Пърличев, написана на гръцки език. Албанският национален герой е основната фигура в творбата. Пърличев пише стихотворението през 1860 или 1861 г. с намерението да участва в конкурс за гръцка поезия на Атинския университет. Конкурсът е отменен и поемата остава недовършена и непубликувана. След Освобождението е намерена от наследниците на Пърличев. Издадена е за първи път през 1967 г. заедно с превод в проза на български език.

Михаил Арнаугов нарича поемата „необикновено ценен писателски завет“ (Топалов 1982, Милев 1970).

Пърличев представлява едно от най-интересните явления в историята на балканското литературно сътрудничество: той съчетава традициите на балканския и старогръцкия епос, подчинява художественото си творчество на най-голямата балканска идея на епохата – борбата за освобождение. Поемата „Скендербей“ представя образа на албанския и балкански герой като най-висш израз на сила, величие и мироглед на една славна епоха (Топалов 1982, Beuleri 2000).

Сред главните герои се откроява образът на албанския национален герой – Георг Кастриоти Скендербег, защитник и водач на народа в борбата за независимост. Написано на строг катаревус, произведението се отличава със своята музикалност, изящество и монументално-епически стил (Топалов 1982, Милев 1970):

*Както в ума си подреждах дивния сомн от герои,
аз се реших да възпяя вождя Скендербей Юначен,
който поведе не много воини смели и храбри,
ала погуби безбройни, хиляди зли агаряни,
с чест най-голяма зачете святата вяра Христова.⁶*

Действието се развива ту в лагера на турците, ту в обсадената крепост. Сред характеристиките и силните противоположни страсти и в двата лагера на преден план са Скендербег и Балабанбей (Топалов 1982). В образите на Скендербег и неговите съратници Пърличев изразява мечтата за появата на могъщ човек, който да поведе народа в борбата срещу поробителя, копнежа на балканските народи за свободен живот (Топалов 1982).

⁶ Превод на стиховете от „Скендербей“ от гръцки език – Ал. Милев.

Основата на епическия разказ е исторически точна, събитията и лицата са реални, но Пърличев развива историческия материал с известна поетична свобода. Кирил Топалов определя подхода на Пърличев не като пасивен, а като творчески (Топалов 1982: 95). Някои събития и герои са променени. Трудно е да се определят точните източници, използвани от Пърличев за написването на поемата. Вероятно е използвал и албански народни песни и мотиви (Топалов 1982). Езикът на Пърличев е особено богат от гледна точка на оригиналност, сложни епитети, прецизно развитие на сюжета, майсторско интегриране на отделни моменти от историята, естествено и убедително описание на героите, богата и искрена, но съържана емоционалност (Топалов 1982, Милев 1970). И в тази поема⁷ на Пърличев се усеща Омирово влияние: в епитети, изрази, сравнения, описания, сцени, стилистични концепции (Топалов 1982):

*Музо, певице геройска, меденогласна девице!
Ако по тебе отдавна огнен копнеж ме изяжда,
ако сънят ободряващ моите клепки напусна,
ако плътта ми изсъхна вече по твоите кости.*

„Скендербей“ е исторически реалистична епична поема, изпълнена с романтизъм. В нея няма божествена предопределеност, наивна приказност. Краят на събитията се решава на земята, а не на небето. Пърличев призовава Клио – музата на историята, да му даде сила да възвее славата и героизма на Скендербег. Героите са обикновени хора, физически и морално, личности със свободна воля, които с действията си решават хода на човешката история. Според албанските литературоведи поемата на Пърличев е възхновена от творчеството на Марин Барлети и е

⁷ Както в поемата „Сердарят“.

една от най-добрите творби, посветена на албанския национален герой (Llojdia 2017).

В заключение може да се обобща, че със силата на „перото“ двамата автори успяват да повлияят за засилване на националното самосъзнание и за осъзнаване на „другия“ като категория за сравнение и противопоставяне. Важно е да се подчертае, че и в двете произведения дуализмът между героя и враговете му е основна сюжетна линия. „История на Скендербег“ на Фрашери се превръща в основно „оръжие за пробуждане“ на албанския народ и извикване на героизма от славното време на Георг Кастриоти Скендербег. В същото време „Скендербей“ на Пърличев е оригинално произведение, повлияно от историческите реалности и написано в духа на Омировата „Илиада“, което се фокусира върху противоборството между християнството, с главен герой Скендербег, и нехристиянските врагове – агаряните.

В рамките на проекта основен акцент в доклада е поставен върху изследване творчеството с историческо-фикционална основа на Наум Фрашери в съпоставка с творчеството на Григор Пърличев. Подчертавайки присъствието на други текстове в даден текст и влиянията на една литература върху друга, както и жанровата обвързаност на произведенията, изследването може да допринесе за релативизирането на етноцентричните идеологически нагласи и да помогне за разпознаването и приемането на „другия“, за установяването на комуникация с него и по този начин култивирането на „мирен дух“ сред народите.

БИБЛИОГРАФИЯ

Милев, Александър. 1970. Бележки. В: Дунеков, Петър (ред.). *Григор Пърличев – избрани произведения*. София, Печатница на гържавно военно издателство, с. 302–311.

Топалов, Кирил. 1982. *Григор Пърличев – живот и дело*. София, Български писател.

Agalliu, Fatmir. 1985. *Naim Frasheri – Vepra te zgjedhura*. Tirane.

Baba Rexhepi. 2006. *Misticizmi islam dhe bektashizmi*. Tirane.

Bernd J. Fischer and Oliver Jens Schitt. 2022. *A Concise History of Albania*. Cambridge University Press.

Beyleri, Russana Hristova. 2000. *Myth and Reality in Albanian Literature*. – Albania and Albanian identities. Sofia, International Center for Minority Studies and Intercultural Relations, pp. 147 – 193.

Doja, Albert. 2008. *Bektashizmi ne Shqiperi, Histori politike e nje levizje fetare*. Tirane, AIIS.

Gezhilli, Mehmet. 2021. *Naim Frasheri ne librin dhe shtypin boteror*. Tirane, Akademia e shkencave e Shqiperise.

Kalicani, Baba Selim R. 1999. *Histori e bektashizmit si sekt mistik islam*. Tirane, Shtepia botuese Koha.

Llojdia, Gezim. 2017. “Skënderbeu” poema e Grigor Perlicev e vitit 1861. – *Dielli / The Sun*, Достъпно на: <https://gazetadielli.com/skenderbeu-poema-e-grigor-perlicev-e-vitit-1861> [прегледан окт. 2023 г.].

Sulstarova, Enis. 2019. *Arratisje nga lindja, Orientalizmi shqiptar nga Naimi te Kadareja*. Tirane, West print, pp. 56–68.

Topalli, Xhesjana. 2017. *Histori e Skënderbeut (Analizë)*. – *Naim Frashëri*, Достъпно на: <http://www.perspekti.com/shqip/edukim/letersi/reklama/632/histori-e-skenderbeut-analize-naim-frasheri.jsp> [прегледан окт. 2023 г.].

ЗА АВТОРИТЕ

Андриана Спасова е изследовател на българската литература; постдокторант към Национална програма „Млади учени и постдокторанти“ (2019 – 2021); главен асистент (от 2021) в Института за литература при Българската академия на науките. „Антични реминисценции във възрожденската книжнина“ (2020) е първата ѝ научна книга, защитена като докторска теза и отличена с наградата „Питагор“ (2022) и „Проф. Марин Дринов“ (2023). Изследователските ѝ интереси са в областта на българската възрожденска литература, първите рецепции на античните жанрове и образци, проблемите на националната идентичност и културната памет, автобиографиите, учебникарската книжнина и ръкописното наследство на Найден Геров. Води семинарни занятия по възрожденска литература в СУ „Св. Климент Охридски“ (от 2022).

Електронен адрес: andriana.spasova@gmail.com

Десислава Узунова е доктор по направление „Старобългарска литература“ и асистент по дисциплината в СУ „Св. Климент Охридски“. Научните ѝ интереси са в областта на историята, социологията, теорията и текстологията на разпространението на различни текстове в ареала на южните славяни в късната ръкописна епоха (XVII – XVIII).

Електронен адрес: spicedesi@abv.bg

Елена Азманова-Рударска е доцент д-р по българска литература в Югозападния университет „Неофит Рилски“ – Благоевград. Преподава дисциплините „Стара българска литература“, „Методика на обучението по литература“, „Литературният

XVIII век“, „Литературни полемки и диалози от Освобождението до края на Първата световна война“, „Литературноисторически сюжети между двете световни войни“ и др. Автор е на монографиите „Мемоаристичните творби след Освобождението – фигури на автора“ (2010), „Ритуалното слово в българската лирика след Освобождението“ (2013) и „Иван Грозев в българската литература“ (2018), както и съавтор в „Неканоничната българска литература. Том 2“ (2010). Автор е на учебно помагало за ученици „Работни листове по литература за 9. клас“ (2012) и за студенти „Народничеството в българската литература“ (2014). Има около 100 публикации на български и на английски език в национални и международни научни издания (списания и сборници). Научните ѝ интереси са в областта на литературната история, критика и анализ. Основни проблематични полета: мемоари, лирика, биографии на български писатели, литературни полемки и диалози, културни движения и религиозни учения и книжнина, култове към светци и др.

Електронен адрес: elena_azmanova@swu.bg

Лора Хараламбиева завършва магистратура „Италианска филология“ в СУ „Св. Климент Охридски“ и понастоящем е докторант към катедра „Българска литература“ с дисертация на тема „Италианските писателки в дигиталното пространство: Грация Делега и Елза Моранте“.

Електронен адрес: haralambieva.lora@gmail.com

Маргарита Серафимова е доцент по сравнително литературознание в Института за литература на БАН, доктор по теория на литературата и доктор на науките по теория и история на културата. Автор е на три монографии и множество компаратив-

ни и интердисциплинарни статии, инициатор и ръководител на няколко колективни литературоведски изследвания. Интересите ѝ са в областта на диалозите между изкуствата, литературата и епистемологията, науките за човека и науките за природата.

Електронен адрес: margarita_serafim@yahoo.fr

Мария Пилева е завършила магистърската програма на СУ „Преводач-редактор“ (2012), специализира в Eberhard-Karls Universität (2015), а през 2016 г. защитава докторат на тема „Религиозни мотиви в българските преводи на англоезична белетристика през XIX век“ в СУ. Лауреат е на наградата на СБП за ярки постижения в областта на теорията, историята и критиката на превода за 2018 г. с книгата си „Бунт, надежда, изкупление“. Хабилютира се през 2023 г. към Института за литература към БАН. Изследователските ѝ интереси са в областта на литературознанието, религията, теорията на превода.

Електронен адрес: marywinny@abv.bg

Надежда Александрова е доцент д-р, преподавател в Катедрата по българска литература в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Интересите ѝ са върху българската литература през късноосманския период, върху история на емоциите и история на жените и половете. Председател е на Българското общество за проучване на XVIII век. Асоцииран член към Центъра за академични изследвания и член на борда на публикационната серия Women Writers in History на BRILL.

Електронен адрес: nadya.p.alexandrova@gmail.com

Невена Граматикова завършва история в СУ „Св. Климент Охридски“. Между 1991 и 1997 г. е аспирант към Института за Балканистика при БАН, където

защитава докторската си дисертация по тема, свързана с историята и писмената традиция на неортодоксалната ислямска традиция в българските земи. Научните ѝ изследвания са в областта на историята и писмената традиция на алевийско-бекташийската общност в османските и балканските територии и на мюсюлманската религиозно-мистична литературна традиция. Има широки интереси в различни области на историята, литературата, социалните и междукултурните отношения. Работи като изследовател във Фондация „Либерална интеграция“ и архивист в отдел „Ориенталски сбирки“ в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Електронен адрес: nevi.history1966@gmail.com

Невена Михова е главен асистент в секция „Литература на Българското възраждане“ в Института за литература при Българската академия на науките (2023), доктор по българска литература (2020), магистър по славянска филология (2003). Изследователските ѝ интереси са в областта на българската възрожденска публицистика и журналистика, литературни, социокултурни връзки и идентификации.

Електронен адрес: newena.mihova@abv.bg

Негка Капралова (1961 – 2024) е доцент д-р, литературовед, ръководител на секция „Литература на Българското възраждане“ в Института за литература на Българската академия на науките. Автор на монографията „И ще господарува мъжът ти над теб (още за жените в културата). Архив на семейство Елисавета и Христо Караминкови“ (2013). Съставител и редактор на сборниците „Безсмъртната вселена. В чест на 90-годишнината на Клод Леви-Строс“ (огледално издание на български и френски език, 1998), „В търсене на митичната тъкан“ (огледално издание

на български и френски език, 2002), „Сред текстовете и емоциите на Българското възраждане. В чест на проф. Румяна Дамянова“ (2009); съставител и преводач на „Екатерина Василева. Спомени, стихотворения, дописки“ (2022), както и на отделни изследвания върху литературни и социокултурни проблеми.

Електронен адрес: nedkakapralova@gmail.com

Николай Аретов е доктор на филологическите науки, професор в Института за литература, БАН, главен редактор на списание „Литературна мисъл“, преподавател в Софийския университет. Автор е на книгите „Преводната белетристика от първата половина на XIX в. Развитие, връзки с оригиналната книжнина, проблеми на рецепцията“ (1990), „Убийство по български. Щрихи от ненаписаната история на българската литература за престъпления“ (1994, 2007), „Българското възраждане и Европа“ (2001), „Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век“ (2006), „Българската литература от епохата на националното възраждане (2009), Асен Христофоров: От Лондон до Мацакурци през Белене“ (2011), „Софроний Врачански. Живот и дело“ (2017), „Иван Найденов: За право и напредък. Мемоари. Писма“ (2019), „Семейни истории“ (2020), „Бленувани и плашещи: Чуждите жени и мъже в българската словесност от гърция XIX век“ (2023). Председател на Академичния кръг по сравнително литературознание. Научните му интереси са в областта на литературната история, сравнителното литературознание, историята на културата.

Електронен адрес: naretov@gmail.com

Николай Желев е доктор по филология, гл. ас. в секция „Литература на Българското възраждане“. Научните му интереси са в областта на българската и словашката литература от XIX век. Изследва проявата на славянски идеи в българската литература, сравнява произведения на българската и словашката литература.

Електронен адрес: Nikolaj650@abv.bg

Пламен Антоф е проф. г. н. в Института за литература към БАН, поет, писател. Автор на повече от 200 научни публикации и на няколко монографични изследвания: върху българския постмодернизъм (2010, 2016), Яворов и Ботев (2009), Емилиян Станев и Мартин Хайдегер (2019 – 2021), „До Чикаго и назад“ и „Бай Ганю“ (2021), както и на 14 книги с поезия, разкази, пиеси и фрагменти. Съставител на научните сборници „Америките ни 1: Южна Америка и българската литература, български следи в Латинска Америка“ (2015), „Америките ни 2: САЩ като метафора на модерността. Българо-американски отражения (XX – XXII в.)“ (2017), „Магическият реализъм“ (2019). Член на Българско общество за проучване на XVIII век, Академичен кръг по сравнително литературознание и Сдружение на български писатели. Носител на национални награди за поезия, драматургия и есеистична проза.

Електронен адрес: plamentantov@mail.bg

Рая Й. Заимова е професор (г.н.) в Института за балканистика с център по тракология (БАН). Публикува в България и чужбина изследвания в областта на културната история и общуванията между Запада и Изтока през модерната епоха; ръководител на редица национални и международни проекти; главен редактор на сп. „Etudes balkaniques“; лектор в СУ и

НБУ; членува в редица национални и международни сдружения. Автор е на монографии, съставител и редактор на редица колективни издания у нас и в чужбина. Публикува френски документи за Балканите.

Електронен адрес: rzaimova@gmail.com

Светлана Караджова завършва българска филология през 1996 г. във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. От 1 септември 2021 г. е редовен докторант към Института за литература към БАН. Председател е на Дружество на банатските българи в България – „Фалмис“. Изявен общественик и публицист, който работи за каузата активно от 1998 г. досега. Създател на концепцията „Фалмис“, която започва от малък вестник за банатските българи, преминава през сайт (www.falmis.org) и достига до всеобхватна дейност на всички нива за опазване и развитие на общността в България, Румъния и Сърбия.

Електронен адрес: svetlana.karadzhova@gmail.com

Симеон Симеонов е доцент в Института за балканистика с център по тракология към Българската академия на науките. Интересите му обхващат модерните международни отношения и дипломатическата история от късния XVIII и XX век.

Електронен адрес: simeon_simeonov@alumni.brown.edu

Славяя Неделчева е докторант в секция „Култура на Балканите“, ИБЦТ-БАН. Завършва балканистика в СУ „Св. Климент Охридски“. Специализирала е в университети в Албания, Косово, Гърция и Израел. Научни интереси: балканско езикознание и литературознание; албанска литература, история и култура; национални движения и идеологии на Балканите.

Владее албански, гръцки, турски, английски език и иврит. Чете османски. Участвала е в научни конференции в България, Гърция, Косово и Португалия с доклади, посветени на бекташизма на Балканите.

Електронна поща: slaveya@gmail.com

Цветан Й. Рагулов е доктор, началник отдел „Информация, използване, съхранение и отчетност“, архивист в Научния архив на БАН. Завършва история в Софийския университет. Научните му интереси са свързани с изучаването на Османската империя, развитието на архивите в България, история на науката, история на всекидневието, военни конфликти в Средна и Югоизточна Европа.

Електронен адрес: blackzvetan@yahoo.com

ABOUT THE AUTHORS

Andriana Spasova is a critic of Bulgarian literature; Senior Assistant Professor (2020) at the Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences. She is a postdoctoral fellow of the National Program “Young Scientists and Postdoctoral Students” with her project “Reception and Digitalization of the Unexplored Manuscript Heritage of Nayden Gerov“ (2019 – 2021). “Ancient Reminiscences in the Revival Literature” (2020) is her first scientific book, defended as a doctoral thesis, which won second prize in the competition for Young Scientists (2021) and was awarded the Pythagoras Prize (2022) and the Prof. Marin Drinov (2023). Her research interest is related to the tracing of the first receptions of classical antiquity and its paradigms in the cultural-historical situation of the Bulgarian 19th century, the problems of national identity and cultural memory, handwritten textbooks and letters of Nayden Gerov. A. Spasova teaches seminars on “Literature of the Bulgarian Revival” at the Sofia University “St. Kliment Ohridski” (since 2022).

E-mail: andriana.spasova@gmail.com

Desislava Uzunova is a doctor in the field of “Old Bulgarian Literature” and an Assistant for the discipline at the University of Sofia “St. Kliment Ohridski”. Her research interests are in the fields of history, sociology, theory and textology of the distribution of various texts concerning the South Slavs in the late manuscript era (XVII-XVIII centuries).

E-mail: spicedesi@abv.bg

Elena Azmanova-Rudarska is an Associate Professor of Bulgarian literature at the Southwest University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad. She lectures the disciplines “Old

Bulgarian literature”, “Methodology of teaching literature”, “The literary XVIII century”, “Literary polemics and dialogues from the Liberation to the end of the First World War”, “Literary-historical plots between the two world wars”, etc. She is the author of the monographs “Memoiristic works after the Liberation – figures of the author” (2010), “Ritual speech in Bulgarian lyrics after the Liberation” (2013) and “Ivan Grozev in Bulgarian literature” (2018), as well as co-author of “Non-canonical Bulgarian literature Volume 2” (2010). She is the author of a study aid for high school students “Literature worksheets for grade 9” (2012) and for university students “Nationalism in Bulgarian literature” (2014). There are about 100 publications in Bulgarian and English in Bulgarian and international scientific editions (magazines and anthologies). Her research interests are in the field of literary history, criticism and analysis. Main problematic fields: memoirs, lyrics, biographies of Bulgarian writers, literary polemics and dialogues, cultural movements and religious teachings and literature, cults of saints, etc.

E-mail: elena_azmanova@swu.bg

Lora Haralambieva graduated with a Master’s Degree in Italian Philology from Sofia University “St. Kliment Ohridski”. She is currently a PhD student at the Department of Bulgarian Literature with a dissertation on “Italian Women Writers in Digital Space: Grazia Deledda and Elsa Morante”.

E-mail: haralambieva.lora@gmail.com

Margarita Serafimova is an Associate Professor of comparative literature at the Institute for Literature of the Bulgarian Academy of Sciences, a doctor of literary theory and a doctor of science in cultural theory and history. She is the author of three monographs and numerous comparative and interdisciplinary articles, initiator and leader of several

collective literary studies. Her interests are in the field of dialogues between the arts, literature and epistemology, the human sciences and the natural sciences.

E-mail: margarita_serafim@yahoo.fr

Maria Pileva completed the master's program "Translator-Editor" at Sofia University (2012), specialized in Eberhard-Karls Universität, Tübingen (2015), and obtained her PhD in 2016 at the Department of Bulgarian Literature at Sofia University. She is the winner of Bulgarian Translators' Union award for outstanding achievements in the field of theory, history and criticism of translation with her book "Rebellion, Hope, Redemption. The English translations from Bulgarian XIX century" for 2018. She has obtained a habilitation at the Institute for Literature at the Bulgarian Academy of Sciences in 2023. Her research interests are in the field of literary studies, religion, translation theory.

E-mail: marywinny@abv.bg

Nadezhda Alexandrova is an Associate Professor Dr., lecturer at the Department of Bulgarian Literature at the Sofia University "St. Kliment Ohridski". Her interests are in Bulgarian literature during the late Ottoman period, in the history of emotions and the history of women and gender. She is a chairman of the Bulgarian Society for the Study of the 18th Century. Associate member of the Center for Academic Research and board member of BRILL's Women Writers in History publication series.

E-mail: nadya.p.alexandrova@gmail.com

Nevena Gramatikova graduated from "History" at Sofia University "St. Kliment Ohridski". Between 1991 and 1997, she was a PhD student at the Institute of Balkan Studies at the Bulgarian Academy of Sciences, where she defended her doctoral dissertation on a topic related to the

history and written tradition of the unorthodox Islamic tradition in the Bulgarian lands. Her scientific research is in the field of the history and written tradition of the Alevi-Bektashi community in the Ottoman and Balkan territories and the Muslim religious-mystical literary tradition. She has broad interests in various fields of history, literature, social and inter-ethnic relations. She works as a researcher at the “Liberal Integration” Foundation and as an archivist in the “Oriental Collections” department at the Bulgarian National Library “St. St. Cyril and Methodius”.

E-mail: nevi_gram@abv.bg

Nevena Mihova is a senior Assistant Professor in the “Literature of the Bulgarian Revival” section at the Institute for Literature at the Bulgarian Academy of Sciences (2023), doctor in Bulgarian literature (2020), with master’s degree in Slavic philology (2003). Her research interests are in the field of Bulgarian Revival journalism and publicism, literary, socio-cultural connections and identifications.

E-mail: newena.mihowa@abv.bg

Nedka Kapralova (1961 – 2024) is an Associate Professor Dr., literary critic, head of the “Literature of the Bulgarian Revival” section at the Institute for Literature of the Bulgarian Academy of Sciences. Author of the monograph “And your Husband will Rule over you (Women in Culture Revisited). The Archive of Elisaveta and Hristo Karaminkov” (2013). Compiler and editor of the collections “The Immortal Universe. In honor of the 90th anniversary of Claude Lévi-Strauss” (mirror edition in Bulgarian and French, 1998), “In search of the mythical fabric” (mirror edition in Bulgarian and French, 2002), “Among the texts and emotions of the Bulgarian revival. In honor of Prof. Rumyana Damyanova” (2009); compiler and translator of “Ekaterina Vasileva. Memories, poems, notes” (2022), as well as individual studies on literary and sociocultural problems.

E-mail: nedkakapralova@gmail.com

Nikolay Aretov is Dr. Hab., Professor in the Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences and Editor-in-chief of “Literaturna missal” periodical. He is author of the books: “Dimitar i Rahil Dushanovi (Sofia, Narodna Prosveta, 1988), Translated Prose from the First Half of 19th Century” (Sofia, UP, 1990), “Bulgarian Murder: Outline of a History of Bulgarian Literature of Crime and Detection” (Sofia, UP 1994, 2 ed. 2007), “Vasil Popovich. His Live and his Works” (Sofia, Queen Mab Publ. 2000), “National Mythology and National Literature” (Sofia, Queen Mab Publ. 2006), “Bulgarian Literature from the Age of National Revival” (Sofia, Queen Mab Publ. 2009), “Asen Christophorov: From London to Matsakurtsi via Belene” (Sofia, Queen Mab Publ. 2011), “Sophronius of Vratsa: Life and Oeuvre”, (Sofia, Queen Mab Publ. 2017), “Ivan Naydenov. For Justice and Progress” (2019), “Family Stories” (2020), “Dreamed and frightening: Foreign women and men in Bulgarian literature from the long 19th century”. (2023). His research interests are in the field of history of literature, comparative literature, and cultural studies.

E-mail: naretov@gmail.com

Nikolay Zhelev is a doctor of philology, senior assistant professor in the “Literature of the Bulgarian Revival” section. His scientific interests are in the field of Bulgarian and Slovak literature from the 19th century. He researches the manifestation of Slavic ideas in Bulgarian literature, compares works of Bulgarian and Slovak literature.

E-mail: Nikolaj650@abv.bg

Plamen Antov is a Prof. PhD at the Institute of Literature – BAS, poet, writer. Author of more than 200 scientific publications and several monographic studies: on Bulgarian postmodernism (2010, 2016), Yavorov and Botev (2009), Emilian Stanev and Martin Heidegger (2019–2021), „До Чикаго и назад“ [“To Chicago and

Back”] and “Bai Ganyu” (2021), as well as 14 books of poetry, short stories, plays and fragments. Compiler of the scientific collections: „Америките ни 1: Южна Америка и българската литература, български следи в Латинска Америка“ [“Our Americas 1: South America and Bulgarian Literature, Bulgarian Traces in Latin America”] (2015), „Америките ни 2: САЩ като метафора на модерността. Българо-американски отражения (XX–XXI в.)“ [“Our Americas 2: The USA as a metaphor of modernity. Bulgarian-American Reflections (19th–20th Centuries)”] (2017), „Магическият реализъм / Magical Realism“ (2019). Member of the Bulgarian Society for Eighteen-Century Studies, the Academic Circle of Comparative Literature and the Association of Bulgarian Writers. Winner of national awards for poetry, drama and essay prose.

E-mail: plamentov@mail.bg

Raya Y. Zaimova is a Professor (doctor of sciences) at the Institute of Balkan Studies (Bulgarian Academy of Sciences). She has published researches in Bulgaria and abroad in the field of cultural history and communication between the West and the East during the modern era; she is managing a number of national and international projects; editor-in-chief of the “Etudes balkaniques” magazine; lecturer at the Sofia University and The New Bulgarian University; she is a member of a number of national and international associations. She is the author of monographs, compiler and editor of a number of collective publications at home and abroad. She publishes French documents on the Balkans.

E-mail: rzaimova@gmail.com

Svetlana Karadjova graduated from Bulgarian Philology in 1996 at the University of Veliko Tarnovo “St. St. Cyril and Methodius”. From September 1, 2021, she is

a full-time doctoral student at the Institute for Literature at the BAS. She is the chairman of the Association of Banat Bulgarians in Bulgaria – Falmis. Prominent public figure and publicist who has been actively working for the cause since 1998. Creator of the “Falmis” concept, which started from a small newspaper for the Banat Bulgarians, that turned into a website (www.falmis.org) and reached a comprehensive activity at all levels for the protection and development of the community in Bulgaria, Romania and Serbia.

E-mail: svetlana.karadzhova@gmail.com

Simeon Simeonov is an Associate Professor at the Institute of Balkan Studies at the Bulgarian Academy of Sciences. His interests include modern international relations and diplomatic history from the late 18th to the early 20th century.

e-mail: simeon_simeonov@alumni.brown.edu

Slaveya Nedelcheva is a doctoral student in the “Culture of the Balkans” section at the Institute of Balkan Studies at the Bulgarian Academy of Sciences. She has graduated from Balkan Studies at the Sofia University “St. Kliment Ohridski”. She has specialized in universities in Albania, Kosovo, Greece and Israel. Scientific interests: Balkan linguistics and literary studies; Albanian literature, history and culture; national movements and ideologies in the Balkans. She speaks Albanian, Greek, Turkish, English and Hebrew. She reads Ottoman Turkish scripts. She has participated in scientific conferences in Bulgaria, Greece, Kosovo and Portugal with reports dedicated to Bektashism in the Balkans.

E-mail: slaveya@gmail.com

Tsvetan Y. Radulov is a doctor, head of the “Information, use, storage and reporting” department, archivist, in the

Scientific Archive of the BAS. He graduated in History at the University of Sofia. His scientific interests are related to the study of the Ottoman Empire, the development of archives in Bulgaria, history of science, history of everyday life, military conflicts in Central and Southeastern Europe.
e-mail: blackzvetan@yahoo.com

БЕЛЕТРИСТИКАТА В АРХИВИТЕ
Подборът на факти и документи
в научното изследване

Българска,
Първо издание

Съставители и редактори

Андриана Спасова, Анна Алексиева, Бойка Илиева, Надежда
Александрова, Николай Желев, Славей Неделчева

Рецензенти

Николай Чернокожев, Мария Калинова

Коректор

Николай Генов

Художник на корицата

Стела Славова

Дизайн на книжното тяло и предпечат

Стела Славова

Формат 60x90/16

Печатни коли 26

тираж 100

Институт за литература –
Българска академия на науките
Издателски център „Боян Пенев“
e-mail: director@ilit.bas.bg
<http://www.ilit.bas.bg>
www.ilitizda.com

Печат „Дайрект сървисиз“ ООД